

SZEMERE BERTALAN

ÖSSZEGYŰJTÖTT

M U N K Á I .

ELSŐ K Ö T E T .

PEST, 1869.

NAPLÓM

S Z Á M Ű Z E T É S É B E N

SZEMERE BERTALAN.

ELSŐ KÖTET.

PEST, 1869.

KIADJA R Á T H M Ó R.

E L Ő S Z Ó .

Szemere Bertalan összegyűjtött munkái kiadását a száműzetésben írt Naplója közlésével kezdjük meg. Régebbi naplói, mert a forradalom előtt is éveken át rendszeres naplót vezetett, elvesztek s eddigelő legalább még nem kerültek napfényre. S a hol a jelen napló megszakad, ott a férfiú munkásságának, szelleme összhangjának, értelme világának is vége van.

Hiszszük, hogy az olvasó nagy érdeklődéssel fogja olvasni a lapokat. Szemere mindig eszmedús, meggyőződései erősek, iránya megkapó, hatalmas. Csak így papírra vetve is, mint naplóban, rendkívüli érdeklődéssel bír mind a mit ír.

De az olvasó azt se feledje el soha, hogy éppen csak naplót olvas, és ne engedje magát ítéleteiben megtévesztetni az olykor talán igaztalan ítéletek által is, melyeket olvas. A közvetlen benyomások, kivált egy száműzött lelkében, az imádott hazáért elveszte fölötti lángoló fájdalommal, a hontalanság töprengései s kínai közepette, mi könnyen túl ragadhatók a keserőségre különben is haj-

VI

landó kedélyt, s igaztalanná teheték őt, kivált a megbukott mozgalom vezéregyéniségei iránt.

Az olvasó vegye e könyvet annak a mi: a közvetlen benyomások s az első érzelmek hű naplójának, mely föl-tárja előtte Szemere Bertalan lelkületét, kedélyvilágát, gondolkozását, de az egyes tények- és Ítéleteket illetőleg nem feltétlenül megbízható, elfogulatlan és lehiggadt történelem, s részben módosítva, kiegészítve vagy épen megczáfolva is van későbbi adatok által. Szemere maga, ha ma ima s ha történelmet akarna adni, kétségkívül más-kép írna és ítélné meg sokat.

E figyelmeztetéssel egyiránt tartozni véltünk az olvasónak, — és az elhunyt író emlékezetének.

Pest, 1869. májusban.

1849.

Augustus 24. — Ó-Orsova.

Tennap még csatáztak előőreink Mehádiánál, s az osztrákokat visszanyomták. De éjjel seregünk visszavonult ide, és ma áltmegyünk a török táborba, oláh földre.

Miért? mivel Bém nem tudat magáról semmit, mivel a főtisztek ily körülmények közt nem akarnák tovább ellenállani, sőt emlegetik, hogy vájjon azért ontsák-e véruket mivel két minister itt van?

A mezőn háltunk.

Már tennapelőtt írtunk, még régibb naprul, a mikor elhatároztuk, a parancsnoknak levelet, én és Batthyány Kázmér, hogy 13 álgút tökéletesen equipirozva, ajándékkal küldünk a Szultánnak.

Ált is küldtük.

Ma áltment az itteni seregecske, 2200 ember.

Én és Batthyány utolsók hagytuk el a haza szent földét.

Katonáink lerakták fegyvereiket. Csaknem sírtam e pillanatban. Lelkem sírt is köny nélkül. Fájdalmam ki-mondhatatlan.

Két basa volt a táborban: Halim és Mehemed Ali. Mi a Kaimakán táborában valánk, hol megvendégelték. Ez a tábor parancsnoka.

Batthyány mind a háromnak ajándékot adott. E nép gyermek. Egyik örült az ajándéknak, másik nem, de mindenik elfogadta. Batthyány mint minister utazott nejével, 3 kocsival, 4 paripával. Én fél-incognitóban tartám magamat, részint mivel nem bízom e vad népben, részint mivel egy kétlovas szekéren utazván, veszett volna a török szemében azon rang, mit a török egy ministerben képzelt, s mit B. úrilag fentartott. E népre csak a külső hat.

Pár óra múlva mentünk Turnov-Severinbe két lovag kíséretében.

Ó mi kietlen, mi véletlen vidék. Ó mi nyomorult viskók, nagy része földalatti odú. Ó mi piszkos, sápadt, fonnyadt nép. És ettől mi támaszt reménylettünk?! A koldus és nyomorék kinek lehet segedelmül?

Este felé érkeztünk Turnovba. A basa a kerületi kormányzóhoz ajánlott. Szívesen látszott fogadni, fél német család. Az ur muszka kémnek mondatik. Belől bécsi bútorok, az ablakok pedig itt-ott papírral beragasztva. Fény és nyomor e nép élete, az úré a fény, a nyomor a népé.

Itt van Sevér tornyának, és Traján hídjának om-ladéka.

Augustus 25.

Éjjel 1-kor fölverettünk. A basa üzeni, menjünk, mivel a muszka Bémet üzvéni, erre jöhet.

Hazugság volt. Velünk jött táborunkból a szekérkaraván, és oly lassan haladtunk, hogy déli 12 óráig alig hagyunk hátra egy állomást, Viddin felé.

Ettünk sült kukoriczát, dinnyét, ittunk bort, a mit magunkkal hoztunk Turnoból. S nehezen mozdult a török tiszt, sőt alig mentünk két óra hosszat, hol ismét csak nyomor várakozott reánk. Ittam bort és ettem kenyeret, s aludtam az udvarban a szekéren.

Éjfél után újólág fölverték s indultunk. És 9 arannyal eszközöltük, hogy Batthyányi és engem, két katona kíséretében előre eresztett, úgy hogy még ma Viddinbe érünk.

Velem van Fülepp Lipót kormánybiztos a végvidéken, és Grimm, a bankjeggyárban könyomó.

Dél felé megpihenvén egy faluban, hol magunk főztünk halat burgonyával, mentünk folyvást Kalafátig. A török katona alig itatta lovát, és jött egész napon, maga sem evett.

Kalafáton, mely szemközt esik Viddinnel, a Kaimakán megvendégelt ugyan kávéval, befőzöttel, — de 5 pus-kámat és 3 kardomat elszedte, mondván, másnap átküldi. Módja a fegyverszerzésnek.

Egyébiránt mi még c napon áltmentünk a Dunán, tengerészi tiszt vitt át csolnakon. T. i. Batthyány, neje, én és Grimm.

A basához vezettek. Csinos, kövér, urias kinézésű ember. Gyönyörűen szól törökül, értem a kiejtést-Batthyány mint minister jelent meg, én oldalt ültem le ismeretlenül. Nem tetszik nekem, hogy Kossuthék még mind itt vannak. Azt hirlették Orsován ők, a törökök, mehet kinek hova tetszik. A diplomatai alkudozás nem kedvező! Batthyáynak szállást jelelt, — én mentem egy nyomorult fogadóba.

Ó mi piszkos utszák! Ó mi tekervényesek! Ó mi sajtárságos élet! De az undor most még nálam felejtet minden más benyomást. Kelet ilyen mindenütt? Almaim szép szövedéke elbomlani indul.

Kaptam szobát. Nincs zárja, nincs ablaküvege, nincs szék, semmi, — csak egy padozat (prits), — ott aludtam, felöltözve, a kemény fán, a poloskának és büdösségnek martaléka.

Itt van az olasz, a lengyel légió. Itt van minden kiköltözött, a polgári rendből talán 50—60. Nem biztatnak az elmehetéssel. A város körül örök állanak. Kosuth holmiját vizsgálgatják. Az előkelőbbek házáinál úgy nevezett tiszteletbeli őrség van. Enni nem lehet csömör nélkül. Büdös, egészségtelen minden lak. Ezen kívül, még nekem van egy nagy okom. Többet mertem mint más, az utolsó pillanatban is. — Én elutazom.

A török „teszkerét“ (útlevel) aláírtam nagy bajjal, Silistriába, és magamhoz vettem még Hajnikot, Fiiepet, és Ivánka, Bittó, Imrédy képviselőket, és egy magyart, ki Stambulból, Stürmer elől menekült, hol 8 évig lakott, s fogadtam egy ladikot.

Augustus 28-án.

délelőtt 11-kor, a szépen befedett ladikon csendeskén elmentünk, épen az austriai consul laka alól, miután egy ór a teszkeréket meg is vizsgálta.

A városon alul állongó tengerészeti őrhajó nem háborgatott. Azonban aggodalommal folytattuk utunkat, mert még jó barátink árulásától is kellett tartani, kik nem tudván teszkerét kapni, s nem mervén így utazni el, az irigység s gyávaság árulókká tehetette.

Első nap egy falunál háltunk. Másnap Rustsukig, harmadnap Sistowig, és sept. 1-én Silistriába értünk, dél előtt.

Balra vannak az oláh végőrházak a dunaparton, kik, ha szél néha oda hajtott, puskával fenyegettek; jobbra a bulgár-török helységek minaretjeikkel, és váltva, kies és kietlen partjaikkal mutatkoztak. A hajón magunk főztünk, a tolmácstul törökül nagy szenvedéllyel tanultunk, és én olvastam.

Néha szélcsendben, néha vészben utaztunk, de boldogok valánk a szabadban, — Viddin mint rémkép volt lelkünkben, és a diplomatai alkudozás hosszadalmas és bizonytalan kimenetele.

Sept. 2.

Négy szekéren, reggel 5-kor indultunk el Várna felé. Nem előzött meg senki, nincs rendelet elfogatásunkra. Nem közlém aggodalmamat a többivel, de aggódtam folyvást. Ha megtudták, ki ment el, alig nézhetik el, s gyáva, irigy, ellenségem van elég az ott maradtak közt.

Apró, vasatlan, nyikorgó, szűk szekerek, két-két' lóval. Lassan haladtunk a műveletlen, bokros vidéken. Első nap Kajnarcsikén háltunk; másnap Arabacsi, Karapelli, Opancsán keresztül menve, Kumsán. Mindenütt rablókkal ijesztgettek, mindenütt magunk főztünk s az udvaron háltunk. Harmadnap, sept. 4-én dél előtt értünk Várnára.

Ez egy nagy amphitheatrum. Előtte a Fekete-tenger, mögötte magas hegyektől környezett síkság.

De a gőzhajó tennap ment el. Gőzhajóra 10-ig kellett várakoznunk. Időközben az olasz grammaticát és Schiller történeti Írásait olvastam.

Sept. 6-án kimentem a mezőre, hol a nyert magyarázat szerint a magyarok harczoltak, és vesztettek. 13, sőt több testhalom emelkedik a silistriai kapu előtt, a holt tenger partján. Virágot, fegyvervasdarabot és csigákat szedtem két halomrul. Akkor csak a sereg vesztett, a haza nem veszett el; most, e pillanatban, nem a múltnak emléke, a jelen fakaszt könnyet síró szemeimből.

Kölcsey jut eszembe, Várna éneklője, kinek érző lelke a távolba repült fölkeresni a múltnak fájalmát.

Csoda, hogy az orosz vagy osztrák consulok torkába nem esünk. Társaim nem tudnak titkot tartani. Az egész város tudja, hogy magyarok vagyunk. Hajnik borzasztó lány velejű, semmi politikája nincs, egy gyermek, — és a rendőrséget ez ember kormányozta! A többi pedig e kiköltözésben kis kalandot szemlél, — számígtatják, hány hónap múlva adatik bocsánat, és sietni fognak vissza a rabbá lett hazába.

Ezt tudnom, hallanom, látnom, mélyen fáj lelkemnek.

Sept. 10.

Mínhogy nem jött török gőzös, elmentünk ma 12-kor délben, az osztrák gőzösön, Stürmeren. Ott találunk néhány magyar orvost s egy pár tisztet.

Én maradtam szobámban, olvasván. De bolond a világ, — mihamar tudták sokan, ki van a hajón. De a hajó kapitánya olasz, népe is olasz többnyire, magok hoztak Viddinből néhány magyart.

Lelkemnek nincs nyugalma. Nem annyira a haza, a nemzet sorsa bánt. A fatum, a gondviselés tartja rajta irtózatot kezét. Ez bizonyos. Nem lehet megváltoztatni, most nem. De bizonyos, hogy a halál után a feltámadás

következik. Szabadnak látom hazámat nem sok idő múlva,
 élő hite ez lelkennek, — de engem most a szenvedők
 nyugtalanítanak, kik a zsarnokság áldozatai lőnek és
 lesznek. . .

A tenger zajlik, sokan betegek.

Sept. 11.

A Bosporus-canal közeledik, minden a tetőre tódul.

Európa és Ázsia partjai csaknem összeérnek.

Mindkét parton török várak emelkednek.

Szaporodik a házak, a paloták, a kertek száma.

A nyári városok sorban következnek egymásután.
 A partok ormokból és völgyekből állanak, azok ridegek,
 kopaszok, ezek zöldellők.

Mind több-több hajóval találkozunk.

Kezdődnek a basák, a szultán palotái.

Látjuk Skutarit az ázsiai oldalon, Leander tornyát,
 a marmorai tengert, benne a szigeteket, túl rajtuk az
 ázsiai hegyeket.

Látjuk középen Stambult roppant moshéival, szám-
 talan minaretjeivel egy hegyerinczen.

Látjuk Perát, Galatát, Topa-hanát(?) az európai olda-
 lon, keleti stílusban épített házai tengerivel.

Mind ezek előtt a tömérdek sok hajó, körülte ezrei
 a kaikoknak, a menny pedig elborítva a melegnek fény-
 kódéval.

Mintha egy tündérvilágba jutottam volna.

Nem láttam gyönyörűbb képet soha, aludni kíván-
 tam, hogy ez álom örökké tartson.

Képzetelem mögötte maradt a valóságnak.

De hazám, de szegény nemzetem

Szálltam a Hotel de Bysanceba.

Menvén arra, már közel hozá feltekintek egy ablakba s ott látom Gr. Andrásy Gyulát. Elbámul ő — Én ben-nem látja az első száműzöttet.

Utánam sietett. Tanácsolja, menjek el innen sietve, mert a díván ellene lévén a ministeriumnak, a magyarok kiadatását elhatározza. Ma indul egy török gőzös Vid-dinbe, azon utasítással: ki áltér az Islamra, az jöhet vele, és innen mehet a hova tetszik. Más utat nem ismernek megmenteni a magyarokat.

Sept. 12.

Bebekből kicsolnakáztam Andrásyhoz. Ismét un-szolt, menjek francia vagy amerikai hajóra. Ghika nála volt mondani, hogy a muszka és osztrák követség-nél már tudják hogy itt vagyok, és hogy a díván alkalmasint rosztat határozott.

15-ke előtt nem megyek. Körül kell itt néz-nem. Azonban szállásomat változtattam.

Levelet küldök Dinámnak*), 4 úton küldöm ugyanazt.

Mi sokat szenved ő. Mi rettenetes a bizonytalanság! A halál kínait állja ki naponként, Isten, légy vi-gasztalója!

Sept. 13. 14.

Skutarit Ázsiában, Stambulban a bazárokat, a pia-czokat megjártuk. Voltunk a Seraskir toronyban, az oszlopos föld alatti teremben. Bepillantánk egy pár mo-shéba, — az Achmeté felséges, architecturája által.

*) Neje, Leopoldina.

Mindig roszul ítélt, ki népről és földről ír, melyet riem ismert meg saját szemével.

A török népet most kezdem ismerni.

Mi kicsiny ahhoz képest a mi lehetne. És mi nagy hozzánk képest. Egy nemzeti egyéniség. A mienk elvesztett a német kormány alatt — most még inkább.

De a Szultánok székhelyét nézni a tengerről szép. Ragyogása mint a mocsáré, a nap tündöklővé teszi, — közlelről bűdös. De Stambul tisztább mint Pera és Galata.

Ott voltam midőn a Szultán a moshéba jött. Látam a dervisek imádkozó tánczát is. Szakiték ágat a sirhalmi cyprusokrul, — én úgy is temetéséről jövök egy nemzetnek.

Egyet és másat vettem Dinám, Mimim*) számára.

Sept. 15.

Délután mentem a Telemaque francia gőzösre, este 5-kor indulandók. De mivel a díván a magyar ügyben nem határozott, a hajó maradt.

Sept. 16-án

este mentünk el csak, azon hírrel, hogy a díván nem adja ki a magyarokat, mire a muszka követ lobogóját levette, és talán Stürmer is.

*) Leánya, Mária.

Sept. 17-én

dél felé mentünk ált a híres Dardanellákon. Nem oly rettenetes, minőnek mondja a világhír.

Utána Abydost is elhagyván, fölmerült előttünk Tenedos szigete, és utána azon vidék, hol egykor Trója állt.

Egész varázs hódít el. Kéjben úszik lelkem. A gyermek és ifjú álmai valósulnak. A classicus világ körüljárok. Homér hősei repdesnek lelkemben. Szemem fáj az oda pillantásban, minden bokrot akarok ismerni; de még inkább fáj lelkemnek hogy elmegyek a nélkül, hogy a hősök sírjait megcsókolhatnám.

Sept. 18.

Korán reggel a smyrnai öbölben valánk, jobbra hagyván Mytiléne szigetét, az egykori Lesbost, hol Sapho zengte énekeit.

Smyrna nagy, népes város. Rideg hegyek koszorúja övezi körül. Völgyei zöldek, erdők. A falvak mint fészkek magasan kapaszkodnak a hegyek oldalába. Most az ormokon szélmalomok forognak.

Smyrnában három órát tölték.

Itt volt emléke Homérnak, a törökök elhordták. Itt van a hely, ma is „Homér barlangja“, hol verseit írogatta, vagy talán csak készítette a monda szerint.

Délután, Chios körül, zivatar lepett meg. Az utazók nagy része beteg lőn. Én olvastam Hellás történetét, Pouquevilletől.

Sept. 19.

Az athenei öbölben talált a felkelő nap. Délnyugatra Peloponés határszirtei emelkednek. EGINE szigete, SALAMIN, emléke THEMISTOKLES dicsőségének.

Később megpillantok ACROPOLIST, mely emelkedik ATHÉNÉ felett.

A vidék, a hegység rideg, egy nagy halott csontjai a nemzet dicső életének.

A PYRÉUSBAN szálltunk ki. A veszteglő intézetben négy napot tölték, 19—22-ét, csömörletes ételt kapván, melyet botrányos drágán kellett fizetnünk.

OLVASTAM POUQUEVILLET végig, s VILLENEUVE haszontalan firkáját a görög forradalomról, és írogattam.

SEJTİK MINDENHOL, HOGY MAGYAROK VAGYUNK, s IRÁNTUNK nagy figyelemmel viseltetnek.

Sept. 23.

REGGEL kiszabadultunk ugyan, de a rendőrségnél akadtunk nehézségekre. Úgy látszik, az emigránsok sokaságától félnek.

ATHÉNEN VAGYOK! A hősvilág fő helyén. Mintha álmodnám csak. Örvidenék, ha nem háborgatna hazám és családom emlékezete. De így szívemnek tiltott az öröm, s elmémnek gondolatai nem szabadok, míg hazám rab.

PÁR ÓRA MÚLVA az ACROPOLISON valánk. MESSZIRŐL nem bámultam a romokat, közelről megragadott. Mint nincs semmi kellemes e vidékben, melyet dús tenyészet nem ékesít, és még is fölséges érzés emeli a lelkemet.

A classicus élet emlékezete ragyogja ált e vidéket, ki a nélkül áll e helyen, unja magát, — e templom üres hely a művészet religiója nélkül.

Bejártuk a Propyleumot, az Erichteum féle 3-as templomot, a szárnyatlan diadal templomát, a Parthenont, — láttuk Theseus templomát, a barlangot, mi Sokrates tömlőcének csak nevezetik, — az Areopag bérczét, a Pnyxet. 24, 25, 26-át is arra fordítottuk, hogy megnéztük Jupiter temploma omladványait, a Stádiumot, a museum halmát, Herodes Atticus, Bachus színházait stb, és az Areopagot, mely üléseit egy bércezen taxtá az Acropol alatt, és a sziklatetőt egy kisdud omladozott kápolnával, honnan Sz. Pál prédikált, — a Pnyxet, hol a népgyűlések tartattak.

Az új építések sem kerülték el figyelmünket. A királyi lak, melynek márványa szép, de külsejében művészet nincs.

Én magánosan is kimentem némely emlékeket megnézni másodszer. A magány teszi termékenynyé a lelket. Ez a lélek termékenyítője. Mint egy tündérvilág röppen el emlékezetemben Athén fénykora. Itt jobban értem történetét. A nép lakának, nyelvének, szokásainak ismerete nélkül hazugság minden krónika. Lelkem oly reszketeg állapotban van, a nagy öröm, a nagy keserűségnek miatta.

Az Acropolisról tekintve a vidéket, van benne nagy-szerűség. Körülveszi pompás hegység, terjedt síkságot hagyván maga körül. Az Acropolison kívül még néhány magas sziklacsúcs ékesíti a lapályt. Messziről látszik a tenger, a suniumi fok, a peleponesi hegység végtelen hosszan, Egine és Salamine szigete, a korinthetai hegytető, a Sycimi, a Kythetoni csúcsok. De mind ez rideg, mez-telen, bokratlan, lenyűzött, mint a szántóföldi s merő kő

és szirtdarabos, úgy hogy nehéz, elhinni, hogy e föld valamit teremhessen. A sík némely vonalain van szőlőkért, mindenütt a lapályos részen van olaj erdő, vannak figefák, itt-ott kypressek, néhány török szilvafa, — különben árnyékot az utas itt Inában keres, s a mikép az Illissus híres pataka kiszáradt, élő forrást itt ritkán találni.

E föld, nem szép Isten keze által, a történet s a poösis adja neki azon bájt, mit tőle a teremtő megtagadott. Ezért ki itten a classicusok leírásaira emlékezik csak, és azok szellemét nem hozta magával, az csalatkozni fog.

De boldog órákat tölthet az, ki fogékony lelket hord keblében.

Ott van a szikladarab, honnan Sz. Pál szólott a néphez.

Ott van a Lyceum halma, hol az ifjúság tanult ítélni és érezni.

Ott van az Areopag, — a szilárd bíróság rúghatlan bércezen hozza ítéleteit. A templomokat összeropedeztette a földrengés, a bérez meg sem mozdult.

Ott van a Pnyx, a népgyűlés helye. Az alsó részt középen roppant szikladombok tartják fel, félkört képezve a tribüné körül, mely sziklából van kifaragva, ékesen, lépcsőkkel. A tribünétől jobbra és balra is egyenes vonalban sziklafal emelkedik, talán 50 öl hosszúságban.

Innen látni az Areopag szirtjét, mely a város részét elfödi, az Acropolist, a Theseus templomát, a Lyceumot, s a vidéket észak-kelet felé.

Ezt jelelte ki Lysander népgyűlés helyeül.

Ha pedig innen néhány lépést teszünk fölebb, egy más tribünére jutunk, lépcsőzet nélkülire, melyet a nép használt szabadsága idejében. Innen a szem a tengerre

tekint, Peloponés felé, Korinthig lát és Sunium felé, — magas pont, mely midőn a szemet gyönyörködteti, emeli a lelket.

Én ez utamat felhasználom „emlékezeteket“ írni, melyek a classicus világból a magyarokhoz lesznek intézve. A nép ott most nagy rémülésben van. Nem jellemezte azt elszántság, bravour, egyes embereiben, még a diadal idején sem, most még kevésbé fognak válni hősök, kik merjenek midőn minden remegni fog. De táplálni kell lelkeiket. Hazafiúságukat éleszeni kell. Isten elhozza a szabadság szent napját. Hiszen még nem áldoztunk eleget.

Az Areopagruł ítéletet fogok mondani a revolutio és tényezői felett. A Pál-szirtről szólam fogok a republica mellett (Kossuth soha nem szólott, mert a korona ragyogott szemébe), mint ő egykor szólott a keresztyén vallás mellett. Az alsó Pnyxről lehetne szólani, beszédalakban, az udvaroncok nyelvén, a felsőn a jövendőről. Lehetne alkalmat választani azok magasztalására, — kik az árułokat megölték. Lehet rajzolni az árułók közt Grörgeyt, — összeszövő régiek arczképével. Lehet Kossuthnak eredetiét találni a hiúk és dicsvágyók közt. Szóval a görögök ősvilágában emlékezeit írom meg egy száműzöttnek.

Ott ültem e szirteken, mogorván, keservesen, egyszersmind emelkedett lélekkel. Emlékezetemben végig vonult Hellás története, mely mindig a szabadság és szolgaság, mint két sark körül forgott. Két ezer év előtt, mint most, ugyan azon harczot vívja az emberiség. Itt ülök, annyi szabadság, annyi zsarnokság, annyi száműzött helyén. Meddig forog az emberiség ugyan azon körben? Felemelkedik és alászáll, és újra kezdi a felemel-

kedés lassú munkáját, melyre ismét a gyorsabb sülyedés következik.

A nép más. A sokaság távolabb vonalán áll a körnek. Kétkedni lehet benne, de tagadni nem lehet. De a görög nép századokig hordozta a szolgaság lánczait! E szerint én nem láthatnám többé e földet, melyen születtem? Még csak hamvaimnak se adna. helyet? ... A mostani nemzedék kihal a nélkül, hogy kiszabadíthatná a hont? . . .

Elsötétedem mint az éj, — így elmélkedni annyi mint kétségbeesni.

Most olvastam Hellás történetét. Alig van eszme, mely nálok a politikai világban meg nem pendített és meg nem próbáltatott volna. Előjátékát adta a mostani nagy történeteknek, egy kis téren a világ eseményei fordultak meg.

Ennek is oly szomorú leend vége?

Vagy fel fog támadni mint Hellás? Hogy kezdje el a mit már egyszer bevégzett?

Itt nem látni virágokat. Görögországnak a teremtő elméket adott. Azoknak árnyékaival társalkodóm itt. Az emberiség múltjában nincs máshol, oly messze, nyugvó pont, — ez a legtisztább szigetke a földön és az égen a múltban. Terhe a jelennek, a jelen hellén népnek, mert nincs reménye felülmúlhatni. A múlt mentette meg jelenét. Az elhunyt hősök emlékei lettek a maradék megsza- badítóivá.

A magyar teremtsen magának történetet. Keveset öröklött hírben és tettben. Őt is megilleti egy csillag a mennyből, mely feje felett ragyogjon hírnökül.

Most a világ még kettőről ismeri: egy nagy harczról, és egy nagy árulásról. De egyetérteni tudott, ez a nyeresmény; a múltban ez erénnyel még nem bírt.

Innen is írtam, mindenféle úton, kedves Dinámnak. Ha mindent el nem mondhatok, legalább tudja hogy élek. Álnévvel azoknak is írtam, kik rász hazafiak. Fogják ismerni az írást, vagy a czélzást, nincsenek ekképen compromittálva, — és lesz annyi szívök, hogy egy nőt megszabadítanak a fájdalomtul . . .

Az eddigi lapokban, a németekben nincs kivégetés. Bánt, az, hogy Kossuth azon levelének, melyben a dictatúrát Görgeynek áltadja, nevem alá van jegyezve. Én nem láttam, nem írtam. Protestálok a francia lapokban ellene. Kossuth és nem én adtam neki jogot az áru- ' lásra. Feleljen érette.

Sept. 28.

Reggel 5-kor Athénből kiindultunk, Hajnik Palival. Vezetőnk Antoine Nikolas, kinek fizetünk egyenkint 20 francot. Van 5 ló, kettő a holmit hozza, melyen minden van, nyoszolya, madrácz, két szék, egész asztali készület.

Ivánka, Bittó I., Imrédi L. ma gőzhajón Marseille felé elutaznak.

Lóháton lassacskán haladtunk Marathon felé, szőlők és olajfák közt. De a szőlő itt síkon van, karó és művelés nélkül, úgyszólván vad ajándéka a természetnek. Az olajfa pedig nem árnyékos, s messziről tökéletesen a fűzfához hasonlít.

Egy óra múlva Cephissiába értünk, mely az athéneiek nyári lakhelye. Ott lakik most a király. Előtte olajfák alatt sátorokban tanyáz a katonaság, erről gondolhatni, ki lakik a kicsiny és épen nem úri, nem szép, és szűk házacskában.

Jobbra hagyva a Pentelit, mely a régi emléképítvényekhez adta a márványt, rideg vidéken haladtunk elé. Egy kis faluban, neve A. Stamati, álltunk meg, hol a kalauz reggelit készített, mi theából, cotelettből, sajtból, gyümölcsből állott.

Innen délután elindulván, mentünk Marathon felé, igen köves, meredek, nehéz úton keresztül. A hegyeken nincsenek fák, sem a völgyekben. Csúszó, tüskés bokrok lepik el a földet és sziklát. Ritkán emelkedik egy olajfa, egy cser, és fenyő, mely nem nyúlánk mint nálunk, mely világos, sárga-zöld s messziről szépen veszi ki magát, s közelről erős illattal tölti be a léget.

Ha körülnéz az ember, mindenütt csak követ, bokrot, sziklát, műveletlen világot szemlél. Mintha most múlt volna el az özönvíz, vagy valami erőszakos természeti catastroph, s még nem volt ideje a földnek, hogy felületét zölddel elborítsa; vagy mintha egy rémületes pusztítás, égetés fosztotta volna meg e földet minden ékétől.

A Vrána-falu fölötti tetőről pillantottuk meg Marathont. Szép nagy sík. Egy felől a tenger, más felől a hegyek kerítik be. Hely, hol élethalálra kell vívni a harcot. Ott van a marathoni öböl, messzebb az Eubéi hegyek, délfelé Xera szigete, idebb rajta a suniumi fok.

A vízárkokban leanderek virítnak.

A mezőn ökörfark kóró, és vad hagyma.

Némely helyeken káka terem, talán hol egykor a mocsár volt.

Itt-ott egyes fa áll.

A bokrokban teknősbéka kullog.

Vrána mellett 4—5 testhalmot látni.

Messzebb a tenger felé van egy magas halom, hol a persák nyugosznak.

Mintegy a sík közepén véve a Marathon-Eubea vonali, van azon halom, hol a görög emlék állt. Még megvan némileg az alapkö, egy architrave, — különben nincs semmi.

Egy marok földet hoztam a szent helyről, hol a szabadság emberei legyőzték a zsarnok millióit.

Holnap lesz 2330 éve (Sept. 29.) a híres csatának. Mennyi csata történt azóta, de a classicus történet minden időké, minden népeké. Arra való minden hős tett, hogy melegenél az emberi kebel emelkedjék. Kinyúlik a történet, mint egy sziget, a múltba, midőn egyedül csak az ismeretes, s csodálja mindenki, nem vetelkedik vele senki.

Nekünk, szegény magyaroknak, nincs Marathonunk, sem Miltiadesünk. Győztünk itt-ott, de a szolgaságtól nem szabadultunk meg. Nekünk csak Hippiasunk van, s az sem veszett el, mint a görög áruló.

Mindinkább fejük keblemben a fájdalom, a mint a személyes veszély ideje elmúlt. Ez akadályoz néha élvezni a classicus világ emlékezetének gyönyöreit, — néha azonban elősegíti.

A híres mezőrül mentünk Marathonba. Itt háltunk, a dimanquenál (bírónál). Nagy kerte van. Egymás mellett a szőlő, a citrom, a lige, a baraczk, a birsalma, a gránát, a dió és eperjfa.

Ott találtunk egy magyart. Balás, Pestről. Elhagyta ezredét, Italiában, s Rómába ment. Ott vesztvén, hozták a Jóniai szigetekbe, onnan pedig Hellásba. 8-an vannak. Ő ide jött Athénből, szolgálni. Kap havonkint ételmet, és 20 drachmát.

Mi jó, mi könnyelmű a nép.

Mint a levelet lekapja a szél a fáról, s elviszi, s tengeren, szigeten keresztül, megforgatja a világ hátán.

Megnyugszik sorsában is. De fáj a haza sorsa. Viszavágy azonban, — Attica szép név, de a föld nem az, egy kiégett, egy összezavart, egy néptelen, állattalan, kecstelen ország.

Eszembe jut feljegyezni egy udvart. Hat négyszögletes kőoszlop állt, melyet a kerítéssel gerendák tartottak össze, s az egészt szőlő futotta be. Az oszlopok közt 30—40 iczés kőkorsók, hosszas hordók állottak. A szőlőlombok itt-ott lenyúladoztak. Bacchust véltem még látni, oly szép szüreti kép volt.

Fogunk e 8 ember ügyében intézkedni. Ne engedjük elszóratni a magyarság magvát Drága ebből minden szem.

Sept. 29.

Reggel 6—7 közt megindulván egy meredek hegyen mentünk ált s másik faluban reggelizénk.

Ó mi szép ország az! Ó mi szeretem azon országot. Igen szép az én hazám, szeretem, imádom azt! Most jobban mint valaha.

Attica, Attica, ez valami kietlen tartomány. Plató írja, hogy az özönvíz pusztán, csak csontjait hagyta. Istenek és művészet által kellett megszépíteni.

Nem tudom neveit a sokféle tüskés bokornak, mely kínosan terjeng a köveken, a bérczeken. A plántaféle mind szúrós, hervadt, a kakukfű korhad, néha csak illatját érezni, mely a hymetti mézet oly kellemessé teszi. Néhol már cserfa is tűnedezik fel. Víz nincs sehol. Két nap alatt egy erecskét találtunk. A faluk ritkák, apró kőházakkal. Az egész ház egy terem, padlás nélkül, üvegetlen ablakkal. Egy végében tyúk, szamár, tára mindennek; más vége kitapasztva, kissé magasban, 5 újnyi-

val, lakul szolgál. De ott nincs sem nyoszolya, se láda, se fogas, se konyha, — ez egy tűzhely, — a mi van, az zsákban tartatik. Az udvar mellett pár olajfa és ligefa áll. Amazt fűznek, ezt diófának néznéd. Este tyúkok ülőhelye.

Jobbra a salesi, rupoi sziklacsúcs magaslik. Balra a Negroponti hegység, itt-ott a tengert is megpillantani. Kako mellett mentünk el, s két óráig vert a zápor, míg Lasunyiba értünk este.

Pár helyen sziklaodú sötétlett előnkbe. Az Odysseából a Cyclops gyönyörű története jut eszembe.

Alig találni a kultúra nyomaira. Itt-ott van miveit föld. A szőlőre alig ismerni. Annyi érdeme van az embernek, hogy a mezőrül, a vadságból egy kertbe összehordta, s ott a földön csúszik a nemes plánta. A többi mind vad, tövises, szúrós bokor, a fű is szúrós, jutalma a hanyagságnak. Néhol van törpe fenyő (a mi sudarainkhoz képest), cserfa, vadkörte. Ezek közt fekete kecskék legelnek, és szamarak. Gulya, csorda, ménes nincs!

Itt nem él sem a természet, sem az ember.

Magasb pontokon egyes vártornyok emelkednek. Kalauzunk azt mondja, hogy a török örök tanyái voltak.

Egyes kápolnákkal gyakrabban találkozni. A faluk templomai a régi szolgaság formáját viselik magukon. Falaik alig 4—5 lábnyi magasak. Ha padlásuk volna, a hívek nem állhatnának benne. Néha a közepe magasb, mint egy kúp, gömbölyű, vagy szögletes alakkal.

Attica, Attica, gyönyörű a te neved, szép is valál míg istenek fénye omlott reád, kik olajfaligeteidben laktauak, — de én benned csak azt érzem elevenebben mint valaha, hogy szebb az én hazám, s földed áldottabb!

De te kivívtad a szabadságot, az újra lánczokban szenved.

Sept. 30.

Reggel megindulván, Tanagra, egykor híres város alig ismerhető romai mellett mentünk el.

Ma is megvert az eső.

A vidék még mindig sivatag volt. Omladék, vadság, mind ez nagyság nélkül.

Csak midőn egy hegyen leereszkedvén, a thebei szép völgy megnyílt előttünk, melyen a művelés nyomai is látszottak, akkor változott a folytonos ridegség.

Ez kies, sík völgy. Köröskörül veszi hol sziklás, hol sziklátlan de magas hegysor. Hátsó néhol kéklő hegyek is tűnedeznek fel, egyfelé a Kytheron, másfelé a Helicort. A völgy nyugoti oldalán fekszik Thébe, az ősváros.

E városra kíváncsibb voltam mint Athénre. Cadmus, az alapító . . . Oedip és a hét kapu . . . Sophokles tra-goediái . . . Pindaros, . . . Corinna . . . Epaminondas . . . Feltűnt és eltűnt a görög történetben komoly, sötét nagyságban . . . Én ezt sziklás helyen, szirtes környékben képzeltem.

E mosolygó vidékben Athénnek, s Athén helyén Thébének kellett volna épülnie.

Volt levelünk egy Logothetes nevűhöz. Csak görögül beszélt . . . Szerencsére sógora érkezett meg, egy ezredes, ki magyarázta, hol volt az Acropolis; a hét kapu és Oedip ismeretlen volt előtte, ellenben Pindaros lakára nézve, nagy sokára, annyiban emlékezett, hogy az ango-
lok méretést csinálván, egy házat azul kijeleltek . . .

Elvezetett oda . . . Két házikó képez egy udvarkát. Nagy kődarabok lépcsőkint vannak egymásra rakva, alkalmasint jól . . .

A házikóbul egy nő lépett ki . . . Gyönyörű nő volt . . . Mintha Pindar dalaiból támadt volna . . . Mindnyájunkat meglepett a jelenet. Annyival inkább, mivel Görögországban szépek vagy kevesen vannak, vagy ritkán mutatkoznak.

Láttunk egy régi aqueductot is . . .

Különbén Thébe, a régi nincs (két római torony áll), róla az utódok is elfelejtkeztek . . .

Octob. 1.

Korán indultunk el.

Mennél magasbra értünk, annál nagyszerűbb tájkép tűnt fel szemünknek.

Itt már jobb a föld. A szőlők hegyoldalban vannak. Épen most foly a szüret. Lovak és szamarak, hosszú sorban, kecskebőr-tömlőkben emelik haza az édes bort.

Mihamar egész hosszában előttünk nyúlt el a Kytheron . . . itt-ott erdős hegy, nem magas de egyenlő . . . Messzebb a Penteli kéklik . . . Kytheron alatt Platéa városka, híres város hajdanában.

Nyúgöt felé Helicon magasb csúcsa emelkedett. . . Előtte s mellette a sok hegyű Zagora . . . Ezen túl Parnass, kopasz fővel, közel a kék mennyhez.

Itt vagyunk a Muzák honában. Annyi költő énekelt róla és oly kevés látta . . . Nem ad e vidék nekem semmi különös ihlést, azt magammal hoztam még az ifjúkor álmaiból . . . A költők dolga megszentelni valamely földet . . . Isten csak teremti . . .

Balaton vidékét így szentelte meg Kisfaludy.

A többi még költőjére vár.

E látpontrul messze látni Germanost, odább a peloponesi hegyeket, Parnasstul pedig jobbra az acharnai

tetők kékellemek . . . Egy helyen előtündököl a Kopais tava is.

Áltmentünk a leuctrai mezőn, hol Epaminondas győzött. . . Sok emlék alapjai hevernek itt-ott, ha ugyan valóban azok. E szűk völgy egyik végén emelkedik Helicon, másik vége Thébe felé nyúlik.

A Helicon fáiból egy pálczát hozok, mint Marathon-ról is. . . Mindünnen valami illő emléket. . . Minden kis parányiség képes az ifjú szívet lelkesedésbe hozni. Előttem az emlékek azért becsesek.

Leuctres faluval áltellenbe van Erimo-Castri. Áltmentünk Mavro-Mati-n ... A Zagora csúcsok alatt, balra, magas rézsut tányéron van Zagora . . . grániczán keresztül mentünk. Saho nevű magános kocsmában reggelizénk. . .

Ez már fekszik azon nagy sikon, mely Livadiánál végződik . . . Egyik, a délnyugoti oldalról magas, sziklás hegyek kerítik . . . Gyönyörű lapály ... Jó föld. Van művelve . . . Fölötte a Helicon uralkodik . . . Kukoricza, gyapot, szőlő, s egyéb vetemények borítják. Livadia körül pedig a kertek egy berket képeznek. E völgy felett a Parnass uralkodik.

Livadia érdekes helyen fekszik. A hegyoldalt egy róma-velencei várrom koszorúzza. E felett, de mélység által elválasztva, emelkedik egy hatalmas sziklafal. . .

A Heliconi pálczát faragva, két ujjamat vágtam meg, csaknem el. Most fájdalmaim háborítanak.

Octob. 2.

Reggel korán megnéztük a Troponices barlangját, mely a hajdani orákulumok egyik főbb helye volt. Anacharsisban sok van róla elmondva. „Nem nagy vágott

szikla-barlang.“ Ez megvan. „Előtte csarnok.“ Látszik néhány kődarab. „Ben mélység, keskeny, meredek.“ Semmi nyoma, a barlangbul semmi rés tovább.

A hely regényes. Egy sziklaszorosban, két szirtfal között. Egyik csúcsán most a várromok állanak.

Előtte források buzognak. A Hycion forrásai. Hol volt a Mnemosyne és a Lethe? Ki tudja annyi források közt? Legközelebb van a barlanghoz egy bugyogó, mely, bár jéghideg, mint egy bokor, egy fej, rohan ki a földbül. . .

... A mostani görögök mit sem tudnak. Neveit sem ismerik a régiségnek. Görögország az idegeneknél híres. A távolban becses története. ...

Én minden esetre egy bádog kulacsot megtöltök a a fölforró habokbul. . . Elhozom onnat Mnemosyne-Lethe vizét. Úgy is nem jó lenne, ha az ember csak vagy emlékezne, vagy felejtene.

Előbb, kezdetben kettőt két forrásból tölték meg. De miután a hagyomány fonala nem nyújt biztosságot, viszem az egyet. Néhány cseppet vegyítém a habzobul mentettet.

Már eljövénk midőn egy görög leány kitekintett az ablakból . . . Elbámultunk Hajnik Palival . . . Eddigélég alig láttunk türhető arczot, csak a hetyke, deli, kaczer férfiak mutatkoznak, ez egy keleti csillag volt. Gömbölyü arcz, tele kép, fehér-barna szín, fekete szem csillogó fehérrel, fénylő haj.

Kilencz óraker indultunk el . . . Cheronéa mezején vízzel telt gödörben hever a nagy oroslán feje s tagjai. Némelyek szerint a görögök állíták az elhunytaknak, kik vesztek diadal nélkül, mások szerint N. Sándor állította volna, — ezért engedik heverni a szép fejét.

Cheronéa, a városka áll. . . Volt acropolis. Látszanak a falak. Lenn a vár alatt sziklában van kivágva a színekör, még több lépcsőzetes ülésorozatot megszámláltam. De az idő összerongálta. E széles völgy a Parnasson végződik, mely magasan nyúlik fel a légben.

A Helicon közepe kopasz, teteje bokros. Kellemetlen arány.

A Parnass, közepéig, zöldes, de nagy erdőtlen, azon túl sziklás csúcsokkal nyúladozik fel. A szirthasábok közt mintha apró kő volna leöntögetve. Mindennek színe oly kékes, hamvas, úgyhogy a bérez teteje az égbe mintegy bele-olvad. E hegynek erős, hatalmas, és még is könnyű, légies tekintete van.

Előbb haladván, a Parnassnak keleti oldala nyílt meg. Itt három pompás csúcsa emelkedett. Tagjait láttuk az Istenek hegyének, pompás vonalokban. S midőn az áltelleni hegyekre hágtunk fel, a Parnass völgye és tömege akkor ragyogott szemünkbe déli szépségében. . . S a hármas oromsor alatt egy kisebb hoszudad kör van, mint az athénei stádium, csarnoka az Istenek lakának...

Thébén innen a föld jobb, műveltebb.

Itt-ott tehéncsordát és lovak seregét is látni, 'nemcsak az erdőpusztító kecskék fekete nyáját. A szőlők már a hegyoldalokban vannak. A gyapot dúsan tenyészik, s a kukoricza ha nem oly magas, dús is mint nálunk, de eléggé termő ... Az olajfa itt ritkább, annál több a szelíd és vad figefa. A gránátalmák most érnek, apró, vékony fák tövises, finom szálain.

Azt nem értem, hogy itt is most szüretelnek, mint nálunk, s a szőlőszem nem is érett mindenütt . . .; hogy a kukoricza a mezőn van, vagy most törik ... A fige sincs mindenhol leszedve. . .

Látni mint emelkednek az új faluk. A rengetegek és vad sziklák közepette, a legmagasb helyeken, 5—15 család építget házat. Mindenik emeletes. Len van marhája s a mi annak való, fen az egész egy szoba, előtte faemelvénnyel, vagy erkélylyel. Nincs padlása ennek. Konyha sincs, csak főző patka. . . Semmi bútor . . . Tüzes helyen, földézet alatt sűtik a kukoricza-kenyeret. . . De van mindenik udvaron sűtő-kemence is.

A férfi rendesen csinosan, elég tisztán öltözködik. Bátor, eleven, tagjárogató, beszédét mimicával követi. Becsüli, és érzi a szabadságot... A nő piszkos, tisztátalan, fonnyadt, oldalgó, nem szíves . . . Ilyen a gyermek-sereg, mely minden háznál hemzseg. Öltözete egy hosszú ing, kihímezve alján, elől és ujjain. Ilyen az ünnepi. Egy öv keríti körül. Ezen felül menteszerű ujjas, fehér szűrposztóbul. . . A szoba végén nagy fonyott kosarakban van tiszta búza, árpa s efféle. Pár tömlőben sós-savanyú túró, párban bor, mindig veres, fenyő-levéllal elkészítve, mely ihatatlanná teszi. . . Hetenkint böjtöl négyszer. Ekkor túrót vagy hagymát eszik kenyérrrel. Józanabbul, s roszabbul ember nem élhet.

Mindent ád a föld maga; vagy a mit nem ád, azt nem teszi szükségessé.

Ád bort fáradság nélkül. Mívelni alig kell, csak szedni. Ád kenyérnek valót. Fa vagy bokor van elég. A kecskenyáj szabadon járkál, s adja a túrót és tömlőt. A gyapot adja azon ruhát, mi a kecske vagy juhszörből ki nem telik. . .

Csizma nem kell. A papucsot maga megvarrja. Télben nyárban egy ruhát visel, egy étellel él. Egypár számár magában élél a hegyek közt, s azon hord vagy utazik. . .

Elmúlik az esztendő. Ki sem mozdult hegyei közül, és meg sem szorult. Nem élvez de él, soványnyal bár de mindig jól lakik. Urat nem ismer, adó fejében termékének 10-dét könnyen odaadja.

Reggeliztünk Mánézi nevű faluban.

Ha nem tudják kik vagyunk, megnéznek, — kíváncsi a falu népe. De ha a kalauz magyarokul megnevez, az a szívesség leírhatlan, melylyel mindenki fogad.

„Patriot“ ez az első szava. Összeteszi két keze második ujját, jelül hogy összetartsunk. Mindenik ajánlkozik a harczra. Mindenik lelkesedve szól. Mindenik átkozza a királyokat. És ott a hegyek távolában, magasan fekszik némely falucska, mint sásfészek, és annak lakosa is tudja háborúnkát. S mintha a szomszédban volna úgy érdeklí őket. Még emlékeznek a szolgaság romjaira. Nyomorából még most vetkeznek ki. Most építnek, most írtanak, most szereznek, — a szabadságban tanulták meg gyűlölni a zsarnokot.

Ottó nem bírja a nép szeretetét. Senki, sehol nem dicsérte. Mivé nem tehetné e népet egy szorgalmas, belátó, utazgató király!

Hellás régi alapítóira emlékezem.

Antonio Szeckzo egy szép, idős, magas görög földmi vés volt ma velünk. Oratori hanggal szólt. Közöséges de finom józan észszel beszélt kalauzunk által nekünk. És azon arcz, szem és tagjátékkal, mely a keleti népnek sajátja. A nyelv megszépült ajkában.

Úgy tapasztalom, e népben a szónoklatra nemcsak hajlam, de nagy tehetség is van. . . . Oly tüzszel taglalgatják, hogy a demokratára kell törekedni, hogy az arisztokrátiát fojtani kell. . . .

Forrón süttött a nap ma is Nagy magasra hágunk kétszer. Egy helytt le kelle szállnunk a szédítő

meredekség miatt. Párszor kedves forrásra találtunk. Keleten ez a legfőbb jótétemény. A törökök mindent elhanyagolnak, csak kutakat építenek szorgalmasan, kővályúkat állítván mellé, s homlokát a kútfalnak beírván koráni mondatokkal.

Mindenütt a terepélyes, az alacsony, a tövises bokorsereg . . . Kivált sok a melynek levele is szúr, hét szögleten, s makkot terem. Itt már több a fényű. Van tölgy is. De a völgyekben legtöbb a platán, többnyire korhadt, üres oldallal, alakja mint a tölgyé, terepélyes, nem szálas.

Hat óráig szírieken, rengetegen utaztunk, a nélkül hogy falut találtunk volna. Itt-ott látszott egy régi török fal, vagy kápolnaron. A tetőkön csengett-bengett a kecskék kolompja. Néha az örkutya ugatása hallatszott. A pásztor füttyentése alig . . . Isten örködik a maga nyája felett.

Este alkonyaikor értünk Riginbe (vagy Rigyin). Néhány házból áll. Elhozták az árpát (zab itt nem igen terem), a szalmatöréket, mert a ló ezt eszik, s a kenyéret, ezt mind mérik, kis rudas mérlegen. Keleten mindent mérnek, mindent oka számra adnak, minden háznál van mérleg.

A gazda beteg volt. Neje terhes, — itt majd minden asszony az. Kis gyermekek a háznál. Tele füsttel a ház (itt nem szobáról van szó). Csinatlanság mindenütt. De ha naponkint 8—10 órát lovagol az ember, a nyugalom jól esik.

Később főikéit a hold tiszta fényével, s a csendes, a vad, az éjjeli vidéket szelíden világítja meg.

Sétáltam az udvaron, késő éjjelig, s hol kedves családomon járt melázó gondolatom, hol a legyőzött forradalom személyeiről elmélkedtem.

Korán elindultunk.

Kalauzunknak, ki mindennel tartozik ellátni, egyenkint 20 francot tartozunk fizetni. Önző legény, fősvény, haszonleső. Szőlőt nem vett reggel, hanem a kertek mellett menvén el, csípni akart, de az őr rákiáltott, — én kiszídtam a czudart. Neve Antonio Nicolas.

Menvén, mendegelvén egy patak medre után, nemsokára megpillantottuk a Thermopylaei öbölt... a török határhegyeket. . . Lamia városával és több falvakkal. . . Kelet felé az Eubea sziget csúcsa emelkedik. . . Előttünk fekszik Moloss helysége. . .

Itt a tartományi adószedő (3 faluból 15,000 kilát kapott) megtudván kik vagyunk, kívánt minket megvendégelni . . . Azaz csak azt tudta meg, honnan vagyunk.

Hiúban várakozván a két pakk-lóra, elmentünk a thermopylaei szoroshoz. Ide még másfél óra. A meleg víz, sőt forró, egy kis malmot hajt, két kővel. Még itt is alig bírja a kéz kiállani. A malom körül nagy terjedelem kopasz, és a ló dobogása alatt hangzik a szikla mint az üres pincze. A víz bűdösköves, a zugón omló víz szagja kellemetlenül üti meg a vándor orrát. . .

Délre emelkedik egy halom, benőve fákkal. . . Ásás nyomai látszanak ott. Ezt mondják a Leonidas serege sirjának. Vagy a hol ama emlék állt egykoron, harmadfélezer év előtt.

Innen is földet hoztam . . . És egy pár pálczának valót.

A tenger azóta visszavonult mélyen. Az és a hegy-sor nem képez szorost, mint egykor. Az öböl nyugoti

részén csoportosulva emelkednek a hegyek. A túloldal, melynek innenső része még görög birtok, kellemesen fekszik a dél hevének.

Kies, sőt pompás tekintet azon hegyoromrul, melyen Delphos felé, délután utaztunk.

A napnál azonban csaknem dicsőebb fény a Leonidásé és seregeé. Elhaltak ők, de nevök most is vitézségre lelkesít, s a thermopylák tőlük nyerik a hírt, mely a világ minden részeiben zeng és hangzik.

Hol gátolta meg Leonidás a persa sereget? hol volt Xerxes sátora? hol esett el? hol hulltak el? . . . Mind erről a mi bölcs kalauzunk mit sem tud, csupán az elsőre felelt.

Azon helyet mutatta, mely a két csonkatornyú őrháztul balra esik. Azon völgyecskén egy meleg patakcsa folydogál.

Miután mentünk szorgalmasan (ebéd után), s egy óra múlva balra egy magas helyen egy falucskát elhagytunk, ezután feltérve a hegyi útnak, fél óra után találtunk egy hegyi patakot, s abból meríték egy bádoggulaesot meg, egy fiatal platán árnyékában. E patak jön két hegyközül. Bal oldalrul. Egyiknek alakja szép, mint ezukorsüveg, annak ormával áltellenben van a tengeröböl felé egy más hegy, azon egy toronydad sziklaoszlop. Erről ismerni a két hegyre, s ez által a patakra. Vize tiszta, szép, friss, hihetőleg a Helladába omlik. Alkalmasint ízlelte Leonidás serege is.

Ha Isten fiúval áld meg, keresztelőjét e vízből kapja. Legyen becsületes, nemes, egyszerű, elszánt élni és halni a hazáért s annak szabadságáért.

Majd ha felnőtt, utazza be Hellászt, s keresse fel a hősek vizét.

Még néhány cseppet a Castaliai forrásból ejtek bele. Költői kedély nélkül az ember egy nyomorult agyagkép.

Szédítő csúcsra mentünk fel. Lábunk alatt magas hegyek emelkedtek és mélységek nyiladoztak. Egyike a legszebb panorámáknak. A dicsőség itt új fényt nyer. Itt élni is szép, halni is.

A törököknek más nyoma sincs, mint némely sziklai utak, lovagok számára. Egy öl széles út, lépcsőzetes, apró sziklakövekből. Néhol szegélyezve van. Most mind romladozik.

De ezen járni igen veszélyes. Fényes köve és sima mint a simított márvány. A ló botlása halált hozhat az utazóra minden perczen. Vezetvén gondos utas a ló lábait, izzad mint a legnehezebb munkában.

A keleti utazás nemcsak költséges, de fáradságos is, sőt veszélyes is. Az ábrándozást csak sok pénzen lehet megvásárolni. Ki nem pihen, annak lelkét sok i'észben az ut s a forráság terhe foglalja el.

Sok leereszkedés és felmászás után végre beértünk egy falucskába, Szenyikó a neve. Egy hegyes-völgyes körnek egyetlen faluja. Széles kör, de nincs benne sík. Mind csúcs, mind völgy, mind különbféle. 15 család lakja. Most építgeti házait. A mely házba mi kaptunk szállást, két család van 6 gyermekkel. Etek frissen, tüzes fedél alatt sült kukoriczakenyeret, kevés túró, csipetként, hagymát. Böjt is volt, — de e nép így él. Hússal megkínálván, nem fogadta el.

Mi roppant tér. E néhány ember él rajta, és pár kecskenyáj. Mint a fű és fa nő a földbül, úgy támadnak a házak. Elemei a társaságnak. Elemei a társas életnek. A szükség itt kielégittetik. Többrül semmit sem

tud. . . Itt él és hal mint a madár, csak ezen évnek, fiait felnevelvén, rájok bízva a többit.

És ez elszigetelt népecske is ismeri a magyar harczot.

Roszabb a muszka a töröknél, azt állítja.

És Ottó a muszkával tart.

Octob. 4.

Hatkor indultunk el reggel. Kilenczkor Graviában reggelizénk. Ez ismét egy szép, tágas völgy, termékeny. Kerítései a hegyormok, vad magasságban.

Útközben egy platán, s tölgyerdőn mentünk keresztül.

Régi fák, de fonnyadtak. Elkorhadva hever sok, vékony derékkal.

A természet eső, a vidék víz hiányában szenved mindenütt.

Gravián túl az Amblini szoroson mentünk. Az új harczban lett nevezetes. Egyik hegyoldaliul a másikig, most is csaknem ált van kővel falkint rakva a völgy. A görögök műve. így gátolták meg a török áltmenetelét. Ilyen tartományban kevés elszánt ember nagy dolgokat művelhet.

De e nép eleven, gyors, nélkülözni tudó, leleményes.

A legnehezebb utak egyike.

Vannak ugyan kies helyek is. De a mi itt kies hely, olyan van mindenhol ennyi sziklás, bérezés, hegyes tartományban. Itt rendkívüli kell, az hat.

Van itt Hellásban sok különös.

Néhol a sziklák rovasok, darabosak, mintha mind kézzel volnának rakva. Egész hegyeket rakottnak vélnél.

Itt-ott várromok látszanak, máshol tornyokat gondolsz emelkedni.

Sok helyen pedig a szirt hosszas hasábokbul áll, végtől végig.

Más helyen a szikladarabok kivájjattak, mintha valami érczféreg hagyná maga után nyomait. Ezek rendszeren apró darabok az utak mellett. Mintha egy közép-ponturul hajai hullnának le, mint azt vésni szokták.

A szikla fénylik gyakran, mint a csont. Színe is fehér. Néhol elterjed mint valami beásott óriás oldalborda, kicsorbítva szélein.

A föld testének, itt a tenger szélén, oldalbordáit, csontjait látjuk. Ez tartja össze. Más haszna mi volna? Legnagyobb része a szemnek nem szép, lakóinak kin és nyomor. . .

A leggyönyörűbb hely eddig Topolia . . . Pompás tekintet esik rá a magasból. Delphost én ilyennek hinném. Thébét ily rettenetes szép vidékhen képzeltem.

Körülveszi olajerdő. Sötét, tiszta zöld szintiek, öregek, teremnek bőven. Ez a völgy. A völgyet körülveszi vöröses, meredek, kopár, komoly sziklasorozat. A völgy közepén magánosan áll egy legördült roppant bérezhegy, ennek lejtős oldalán van a helység egy része, a másik néhány száz lábnyi magasán meredeken nyúl az égnek.

Kedves és sajtáságos tekintet.

Csodálom hogy ezen helyet a mesés ókor fel nem használta. Isten a babonának alkotta. . .

És az út hozzá és benne mi nyaktörő!

Fölötte egy vén aqueduct van, csodálatos, és még inkább azzá teszi két malom, melybe a víz tölcsérré alakított hordókon rohan.

Elhagyván e városkát, balra tartánk. A völgy hosszú nyílt lett. Új szőlőültetvények mellett vezetett utunk.

Nem messze kell lenni Delphosnak, — most Castrinak nevezi a nép. Fölötte kíváncsian vártam a pillanatot. Ebben is csalódni fog képzeletem?

E vidék igen nyájas az oraculum helyének. Nincs mi a lelket borzadással, legalább nagyszerűséggel töltse el. Jobbra maradt.

Mi pedig a balsziclák alatt haladtunk. Mennydörgés, villámlás és eső kísért. Meredek ösvényen vittek lovaink. A sziklaföld veres-sárgás. Nemsokára egészen két magas sziklafal alá jutánk. E vidék nincs rettenetes báj nélkül.

Azonban kalauzunk odább sietett.

Es oly borzasztó mennydörgés, villámlás, oly szeles, hideg, kemény zápor kapott meg, mely ritka itt, s ez vágott Delphosig.

Ez ünnepi, ez mysticus, ez oraculum fogadás volt. Az ég szava s világa vezérlett a szent helyhez. Egy ily közeledés az ősidőben nagy benyomást okozott volna.

Bőrig megáztunk.

A pak-lovak pedig csak éjfél után érkeztek meg.

Delphos magas hegyoldalban fekszik. Fölötte sziklafalak pompásan emelkednek. Vele szemközt alacsonyabb hegység, nem annyira kopár mint sötét, és 4—5 külön darab, külön völgygyel. A völgy, melyen végig egy kis patak szalad, szűk, csak a pataknak ad elég helyet, és két oldala felfelé olajerdővel van benőve. Az egész komoly, zárt hely, szűk, ez jelleme.

Kimentem éjjel, és a körülemelkedő hegyek árnyzélei maradandó képet hagynak a lélekben.

A fogadósné szíves asszony volt. Tüzet rakott, száraz ruhával kínált s mindennel. Atya, anya a görög revolutio áldozata lett, törökök voltak, — belőle, az árvából, görög nőt neveltek.

Octob. 5.

Reggel megnéztük a helyet, hol Apollo temploma volt. Helyén ház épült. De a kövek megvannak, melyek előtte a kertet fentartották. Sok kő tele van iratokkal.

Általában a falu nyugoti oldala tele van terrasseok nyomaival. E szent vidék egykor kies és műveit lehetett. Néhány sziklasírb öltöt is láthatni.

Természetesen legérdekesb az oraculum helye. A falutól, kelet felé, pár száz lépésnyire van. Két szikla összehajlásának elején. Beljebb a két szikla csaknem fedett boltozatot képez, látni a sziklában a lépcsőzet nyomait is, — mondatik, ott kellett az oraculum már versbe foglalt mondatát meghallani.

A Pythia helye előbb van, jobbra. A szikla egypár ölnyire be van két oldalt metszve, de födele nincs a sziklából. A szikla, mely előtte van, lépcsőzötté volt vágva, be és nem kifelé. 4—5½ lábnyi magas csatorna volt készítve ben a sziklafal alatt, szélessége 2—3 lábnyi lehet. E csatorna a nyugoti részen kanyorodott ben a sziklában, a keleti egyenesen haladt elé a szirtben. A csatorna külső oldala is a sziklából volt metszve, a fenírt magasságban végződve. A másik oldalát maga a szikla képezte. Közepén e falnak egy templomi vakablak volt, nem elég mély hogy a tripos ott megférhetett volna. Azt hiszem e csatorna, melyben egy ember elfér, a gőzölgő oraculumnál nagy szerepet játszhatott. A tér, a sziklafaltól a lépcsőzettes szikláig 2—3 öl lehet. Belől e téren fakad a castaliai forrás, a költők szent itala.

Ebből is hoztam egy bádog-edénnyel.

Ha lánygyermekem leend, a Mnemosyne és e forrásból, ha fiú, ebből és a thermopylai vízből nyeri keresztelőjét.

Szép reggel volt, az eső után kellemesen meleg.

Elmémben forgattam Delphos ismeretlen titkait, és azt, hogy a papi hatalom, változó alakban mindig fen tudta végtelen hatalmát tartani.

Az emberi gyöngeség a mag, mely különböző helyeken, különböző időkben más-más színű virágokban nyilatkozik.

A házi leány, egy-egy virágbokrétát nyújtott ált, jobb kezét szívére tévén.

Így jutánk Delphosba-, az ég hangja és zenéje közt, így hagytuk el, egy ártatlan leányka bokrétájával ékesítve.

Crissán menvén keresztül, igen nehéz, igen kellemetlen, és veszélyes úton mentünk Galaxydinbe. Utunk az apró öblök szerint tekergett, elhagyott régi török utak és sima szikladarabok közt.

Este 4½-kor ott valánk.

Eszembe jut azon nap, midőn Thébét elhagytuk.

A Kytheron hegység, különösen a közép, a főesoportozat nyakát, apró gyöngyféle fehér felhők lengték körül.

A Heliconnak épen tetejéről egy felhőcske párologt fel, melynek teteje mindinkább terjedt, mintha az oltár-tűznek füstje volna.

A Parnass legmagasb ormain, és ormai körül pedig nagyobb fellegek gyűltek össze, mintegy függönyök a muzák tartózkodása körül.

Es e három tünemény folyvást látható volt, míg utaztunk.

Eszembe jut még a király laka Athénben. Messziről nem szép, nagyon meztelen. Közélről e hiányt pótolja a márvány szép fénye. Külseje mint oszlopai is gyönyörű fejer márványból van.

Azonban egy keleti fejedelmi lak jellemét adja meg neki a kert. Nem árnyékos az, most van növésben, apróbb fige, narancs, citromfák illatoznak, a kerítést a vasrács körül az aloek és cactusok képezik. De a fő jellemzést azon négy datolyafa adja meg, mely a palota előtt úgy emelkedik, mint egy óriás kígyó, melynek széltmetszdelt farka ágai ágak és levelekkint hajlanak le.

Turandot jut eszembe és a keleti regék csodái.

Octob. 6.

Csak 10-kor tudtunk két árboczos hajónkkal elindulni. A lovakat csigákkal húzták a hajóba. Végre elindultunk, de mihamar egy szomszéd öbölkébe kellett az ellenszél miatt meghúzódnunk. A hajót kövel terhelték meg.

Este újra kiindultunk, s kemény hányatás közben éjfélkor birtunk a túlpartra eljutni.

Itt ismét egy öbölben vonultunk meg, s csak hajnalban vergődtünk odébb, Vostitzába reggeli 9-kor érvén. Az egész út, jó szélben, alig tesz két órát.

Octob. 7.

A vész a hajón megviseli az embert. Utána egész nap kellemetlen érzés uralkodik az emberen.

Innen délben indultunk el.

E vidéken a malozsa apró szőlőt készítek. A szőlő itt már művelve van. Egész fája nő, mint a törpe fáska, s szeltemterjesztett ágait apró támaszokkal tartják fen. Néhol szőlőházak is vannak.

Bővebben terem a myrtus, melynek levele kellemes illatú.

Ismét és mindig meredek hegyeken kell utazni. Le és föl, föl és le. Nem kedvelem az unalmas, az egyhangú lapályt, de az örökös hegyet, szűk völgyet is unom már. E sok völgy kellemes egyenkint, de egymásután nem nyújt élvét; e sok hegysor és tető meglepő, ha magában látnám, de végre elveszti kellemét a mi sok.

Útközben pompás tekintetet ad e korinthei öböl; nyugotra emelkedik Delphos tájkán, kelet felé pedig Helicon látszik, és Kytheron hosszú kék sora.

Balra, egy magas sziklafalon talán 9 öl szélességben As 14 öl magasságban terjedez egy fa (talán borostyán) lombozata, mint egy zöld háló, zölden és virágozva. Dereka egynek látszik a szirtiéi, hozzá van forrva. Alatta egy jó ízű bár nem bő forrásvíz fakadoz.

Este felé 6-kor értünk egy mély völgybe, hol Tuma fekszik. Közel hozzá, egy malom felett, magánosan áll egy khán (csárda), ott háltunk. A ház egyik végében a lovak, másikban mi. Egy vén asszony volt a ház nemtője. Az éj hideg volt, — mit eddig nem tapasztaltam.

A mi kalauzunk főz, igen is sokfélét, de az én táplálékom a szőlő, mely jó édes. Nincs az az ereje, szesze mint a mi szőlőinknek, édessége bágyadtabb.

Előttünk darab ideig egy öreg barát ment lóháton. A vékony ló teherrel meg volt rakva, s ezen mint trónon tilt a víg kedvű bai-át, ki mindig perelt lóhajtójával, s megkínált kukoricza-kenyérrel és borral, — de kula-

csában alig volt egy fél pohárral, a többi már fejébe kötöztött. Kalauzunk kaczagott rajta, de elváltván kezét megcsókolta, homlokával is érintvén.

Ki nem ismeri valamely nép nyelvét, nem ismeri annak szellemét. Ki nem látta valamely nép földét, szokásait, életét, nem érti annak történetét.

Én egészen más nézetekkel bírok nemcsak az új de a régi Görögország történetéről is, most. Mindenütt jelles a mi sajátságos helyzetéből fejlett ki, és mindenütt ott bukott meg az idegen utókor, a hol az ilyenekben merte mímelni.

Nem kellene megengedni, hogy tanítsa a főbb népek történeteit az, ki nem utazta be az országot, és nem érti nyelvét. Ezek közé tartozik Hellász, Róma az ókorban, az újbán Franciaország, N.-Britannia, Németföld és kelet egy része.

Kik az ifjúság mesterei lesznek, azokat tökéletesen ki kell képezni. Elevenen érzem, mi kevésre és, mi rosszul tanítottak az iskolában. Tanítóim egy részében, nagy részében tudatlan számárfökre emlékezem. A tanárok többnyire ilyenek.

A nők itt csinatlanok, alkalmasint mindig ilyenek voltak. Már öltözetükben nincs sajátság, nincs is nemzeti öltözetök. Mellök kiül messze, mi nem szemérmes viselet, öregnél, csinatlannál undorító. Kaczér és tiszta öltözete csak a férfiak van.

Miért nem szerepel a nő a régi költészetben? Miért csak Istenek és férfiak? Miért csak a férfiszépséget faragták a szobrászok? Oka lehet a nők elzárása is, de a görög fajnál a nő nemcsak nem csinos, de nem szép is, — sem deli mint a fiák, sem oly módos és szelemes viseletű.

Mint a föld fekete és formátlan, melyből a virág kél, úgy származnak a görög asszonyoktól a szép fiak.

— Minden országban az éghajlat szerint fejük az élet. A táplálék attól függ, a ruházat is. Ha a török és görög nem volna mértékletes, ha nem böjtölne sokat, ha innék mérték nélkül, elveszne a forróságban. Alig találni keleten elhízott embert. S ezer bajnak, fekélynek, tűznek lenne áldozata: némileg a körülmelés, minden esetre a gyakori mosdás és fürdés nélkül.

A ruházatot illetőleg itt elég a papucs, ritkán esik eső, a tél nem hideg. A bő ing szellőt hajt. A felöltőnek ujjai le és felkapcsolhatók. A fész látszik czélszerűtlennek, de hiányát pótolja a török a shállal, mely fejét a meleg ellen óvja meg.

Octob. 8.

Korán indultunk el, menvén egy szűk völgyön, áltellenben Megaspeliónnal, e híres kolostorral. A leggazdagabb az országban.

Regényes fekvése van.

Fölül egy meredek szirtcsúcson van két templom, külön ormon. A meredekség alatt, keskeny sziklaalapza-ton hét emelettel épült a kolostor. A főlakot belől egy barlang teszi. A kolostor a légben látszik függeni, vagy mintha a sziklaoldalhoz ragadt volna.

A bejárás mint egy fellegváré. Álgyunak ellen nem állhat, de más megtámadás ellen soká védhetné magát.

A Peloponesi völgyek s hegyek szebbek. Azaz, a völgynek van vize, forrása, a hegyoldalak műveltebbek, a hegyeken pedig, ha ritkán is, látni fát mindenütt. Szeli-
lídebb képe van itt a hegyeknek, élet lebeg rajtok.

Vége elérkeztünk Kalavritába.

Ehhez közel van a kolostor, hol Germanos, patriarcsi érsek, 1821-ben a forradalom zászlóját legelőször kitűzte.

Isten megáldotta, mit a főpap a sziklába ültetett.

Nálunk egy főpap sem állott a forradalom élére.. Sem egy mágnás. Megromlott e faj testében, szívében, még 1844-ben elmondám az ország színe előtt.

A nép maga volt nagy, az osztályok végkép elsüllyedtek.

Annak kell megélnie. A romlatlan magból lesz az aratás, a feltámadás.

E városban is van két magyar katona, Rómából menekültek ide, — de velők nem beszélhettünk.

A délutáni ut semmi új kecsket és élvet nem nyújtott, de nagyon fáradságos és veszélyes volt. Örökké fel és le, meredeken, kövek, sziklák közt, és ágak s tövissek közt, melyek majd ruhánkat tépték meg, majd a szem világát támadják meg. Minden percnyi figyelmetlenség veszélyes lehet ez utazásban.

Este hatkor állapodtunk meg a szőlők közé épített borházak egyikében. Sok ház van itt. Teteje is kőből van. Nem pála kő, de hasáb. Kaliciához tartozik e tanya. Epén a szüretelésre jött le az egész népség. A dimarque maga meglátogatott, ki együtt szüretel a néppel.

Akárhová megyünk, az egész népség összegyűl, a gyermekvilág csufolódo is. Itt idegen ritkán jár. Még egy utassal sem találkoztunk, sőt a vidékbeli néppel is ritkán. Egyes kecske-nyájak, egyes tehenek és juhok kószálnak szabadon.

Ekképen midőn vetkezőnk, midőn eszünk, az ajtó tele van néppel, gyermekkel, férfival, nővel, és mi nézők előtt teszünk mindent. Néha csodálkoznak, néha ne-

vetnek, néha tanácskoznak, a mint eszökbe jut, — mi pedig erről tudást sem veszünk, mintha süketek és vakok volnánk.

Az idegen itt csoda. A nép igen kíváncsi, mint hajdan volt.

A hol mi ketten eddig jártunk, ott magyar alig utazott.

E tanyahelyet onnan lehet megismerni, hogy áttellenben van egy völgyben valami malom, s e felett látni két, sőt három éles hegyormot, mely a Vostitza felől jövőnek szemébe tűnik.

Octob. 9.

Reggel mihamar találtuk a baloldalon Tripotamos nem omladványait, hanem helyét, a hegyet, melynek két oldalán folyt le a kőfal. Alapjai itt-ott látszanak. Nagy darab kőszikladarabokból, de rendes alakban faragvák. Egy elhagyott kolostor mellett most is hevernek oszlopdarabok. Kalauzunk az Aesculap templomából valónak állítja.

Egyébiránt neki minden oszlopdarab „un monument“, minden téglaozladék „romaine“, minden barlang és lyuk „une grotte antique“.

Utunk egy része ma is igen nehéz volt, mint tenap. Isten őrzi életünket és lovunk biztos lába.

Reggelizénk egy vízforrás mellett, szőlőhegyen. Volt ugyan egy ház is ott, de az zárva volt, mi udvarán ütötünk tanyát.

Délután elvégre némi síkra jutánk. Csaknem folyvást erdőben utaztunk és árnyékban. És itt többnyire cser- s tölgyfákat lelünk. Nagy része szép fiatal növény.

De utón útfélen ki volt vagdalva, tördelve a gyönyörű kincs.

Egyoldalrul néha, szabadabb és magasb téren, a tripoliczai hegyek tűntek fel, keletre a tenger. De bájost nem látott a szem.

Este értünk Lalába, hol a forradalomban, a görög és török közt az első csata volt. Hires a lalai sik, mint legegészségesb vidéke e bonnak. Azonban nem műveltebb a többinél ez sem. E sik a hegyek tetején van. Kalavrita felől le kell ide ereszkedni, innen Olymp felé ismét le.

Octob. 10.

Lalához Olymp 2 ½ óra. A Cladée vize folyamát követtük, mely (mostani nevén Strawkephala) az Alpheusba (Ruphia) omlik.

Érdekes volt utunk.

A völgyekben minden van, és a hegyek oldalain. Cser, bük, fenyő, platán, s a bokroknak minden neme. A fenyő alja be van vagdalva, s a kicsorgott szurkot a szegény görög vaskanállal szedegeti fel.

A hegyek itt, mint az Alpheus völgyeiek is, majdnem sziklátlanok. Ezek földhegyek, homokos, turfás, meszes részekkel. Apróbb darabokkal, halmokbul állanak, melyek csaknem egyenlő magasságúak. Sorozatuk s völgyeik kellemes tekintetűek. Csaknem egészen benővék fákkal, bokrokkal. Mindenütt az élet jelét hordják magukon, a hol nincs fa mintha csak a nyár múlt volna el. Első vidék e két keskeny de hosszú völgy, mely mosolyogni látszik. Az Alpheus csavarogva s harsogva futja keresztül.

Hol a Cladée völgye az Alpheuséba megy ált, azon szögleten balra van Cronisti hegye. Ez alatt, nem messze, jobbra vannak a Jupiter temploma kiásott omladékaí. Egy darabja egy oszlopnak helyén látszik állani. Lyukacsos sziklából volt faragva. Altmérője 10 arasz. Dóriai rendit. Rovatának széle két arasz.

Hol volt a város?

Hol van a stádium?

Nem igen tudja senki, mivel Aldenhaven sem próbálja még csak találgatni sem.

Annyi győzelem, annyi öröm helye ismeretlen. Azt sem tudjuk, melyik völgy s hegy hallgatta századokon ált a nép rivalgásait, tapsait.. Mint egy lehellet elmúlt ez mind, annyi bú, annyi remegés, annyi kéj, annyi hir, büszkeség, — hol keressük az elmúlt lehelletet?

Ittam én is Alpheus vizéből a megveretett poharával.

De nem estem kétségbe, hogy nemzetem a diadal trónjába ülend nemsokára.

E völgy nézőhelynek alkalmas. Elég tág de nem végtelen, eléggé összetartja a vendégek ezreit a nélkül hogy szorongatná. Oly szives tekintete van e völgynek, mulatni hívja az embert kellemes mosolygásával.

Egy botot épen azon fából vágtam, mely a Jupiter romjai közt nőtt. Másikat a völgyben metszettem, platánról. . .

Ezen kívül hozok egyet Marathonrul, kettőt a Thermopylaekrül, egyet a Heliconrul.

Egy malom melletti kánban reggelizvén Olymp völgyében, utunkat szorgalmasan folytattuk. Az Alpheuson áltmenvén, a víz lóháton is becsapott csizmánkba.

Midőn végre Andresitzena felé tartva, mindig a jobb oldalon menvén, a tetőre értünk, egy fölséges kép nyílt meg szemünknek.

Középen az Alpeus kígyózott, mint egy óriás csúszó. Menetét széles homokágy jegyzi, mely messze kitiindöklük. Ezen felül kezdődnek az oldalak, a halmok, hegyek emelkedni, a zöldellő és fénylő domborodásokat a hajlások árnyékai emelvén, s ezen emelkedés roppant lépcsőzetkint nagyszerűleg tágas térben tart, míg magas hegyek, mint a tripotamosi stb. zárják be az amphitheatrumot. . . Ez fölséges egy tájkép. Gyönyörű a változatosság. Fokozatos az emelkedés. A lélek érezhetőleg emelkedik, a szív boldog kéjben usz. . .

Ha a néző nem vesztette, — sőt ha vesztette is házáját!!

A partosb helyek, a hegyek szélein, falvakkal vannak behintve. A régi görög nép partokra, ormokra rakta lakait, a mostani szinte.

Késő este értünk, örökös föl- és lemászások közt, Audresitzenába.

A paklovak nem érkeztek meg. Ismét a kemény pádon töltöttük az éjszakát.

E mai napon is pereltünk a kalauzzal. Nem biztat Athénbe juttatni a gőzhajó menetele előtt, ha Messénét és Spártát megnézzük, — pedig ha ezt elmulasztjuk, miért utaztuk be Peloponest?

Míg csúfosan össze nem szidjuk, nem használ neki.

A görög nép gyalázatosan önző, és pedig számítva, álnokul önző. A mit kalauzunk velünk tesz, arról könyvet lehetne írni. Számítása, saját hasznát, költsége kímélését illetőleg, a hihetetlenig megy. De az én szemem mint a nyíl követi, — legalább éreztetem vele hogy látatik.

Ők magok így írják le egymást. A görög csak görög. A magyar pedig azt mondja: Egy görögből két zsidó telik ki, és még egy görög megmarad.

Octob. 11.

Íme itt egy példa. Hajnik elveszti este ónnal irkált rövidke naplóját.

Mondja, ki előhossa, egy colonatot kap. Nem hozta senki.

Ismétli reggel, hogy 5-öt is adna, ki visszaadná.

Előhozzák, de 8-at kérnek.

A magyar földművelő azt mondaná: itt van, tessék. — Mit kíván földi? A mit jószántából adni méltóztatik. És egy -v.-forintot hálával fogadna.

A paklovakat előre küldtük, s mi a kalauzzal megyünk Messéne felé. E szerint 3 nap nem élelmez, — a lovakat pedig mi tápláljuk, — fizetvén neki 40 francot naponkint.

Áldozat a régi hősök emlékének. Mi szegények fizetjük, mi hazátlanok, — se czudar jellem nem engedi a múltat sem élvezni.

9-kor indultunk el csak, és megállapodtunk este 6-kor. Egy folyóban 9 óráig ültünk lóháton.

Semmi szépet nem láttunk. Alig találtunk a hegyek közt két helységet.

Míg végre egy magas tetőre érván, felmerült élőkbe Messéne völgye, egy gyönyörű sík, s nyugot-déli oldalán Ithome hegye mint egy fekete sátor, s előtte Evan, mint egy vékony magas czukorsüveg. Túl rajta a tenger hullámai terültek el. A sikot több mint félkörben a Taygét s az arcadiai hegyek veszik körül. Mint egy koszorú

fut ez körül, — az arcadiai egy jótévő emlékezet a múltból, a Tayget egy kiűző vas-abroncs.

Közepén a Pamisus hangosan folydogál.

Messéne, Messéne! A görög történet az emberiség ifjúságának története. Ezért érdekel az mindenkit. Az ifjúkor álmai azok. A többi népekét nem ismerjük. Egy regénynek mondhatnám e krónikát. S abban a legérzékenyebb episod Messéne története. Mint küzd, mint győz, mint esik el, hal meg, s miután Italiában egy oldalvirágot hajtott, nagy idő' múlva bekövetkezett feltámadása.

Ithome a nyugoti hegysorozatnak végét teszi, mely kelet felé kanyarodott. Túl rajta nyugöt felé nincs lapály, de körülte van mindenfelé. Most rajta egy hires kolostor van, melyről a hegy neveztetik is: Vourcano.

Ma nagy utat tevénk, egy folytában 9 órát. Ha pihenünk közben, Messénét elértük volna, így a lovak is, mi is szenvedtünk.

E völgyben láttunk először cactusokat.

Constantin helységet körülveszi mint egy erdő'. Ré-szint a mezőn, részint kertekben nőnek. Nagyok, magasak mint két ember, ágbogasok, derekuk barna mint a fa. De megmetszván egyet, belől lágynak, fehéres-zöldnek találtam.

Ez már tropicus világ. Turandot jut eszembe, és a keleti fejedelmek, csodaházaikkal, kerteikkel, ruháikkal, növényeikkel.

Este megálltunk Mavrosumeno helység melletti kámban. A czudar vezető azért hoz ilyen csárdákba, mivel ott semmit sem fizet, mivel van kifogása ha semmit nem ad, vagy rosztat ad.

Ettünk rősz sajtot tömlőből, ittam fenyővel készített bort, és aludtam a padlaton!

Octob. 12.

Korán, 3-kor fölkelvén, 4-kor holdfénynél utaztunk erdőben és hegyen Messéne omladékihoz.

Oda értünk 6-kor.

Még a falak állanak sok helyeken. 8 tornyot számoltam meg. Az arcadiai kapu pedig, mint egy csarnok, most is pompás. A csarnok köralakú. Nagy köveit nem az idő, hanem a fák és bokrok gyökerei feszíték szét. A belső, kapu fölötti szemöldökkő félig le van esve. Széle öt araszt, hossza lehet 27. Roppant darab.

A falak s tornyok fehérszürke kövekből vannak rakva. Kellemes tekintetűek. De a fal alig lehet 1 ½ láb széles, egyszerű kőfal ez, nem bástya.

Egyrésről az Ithome magas sziklához csatlakozik, másrésről tetőkön, völgyeken fut végig. Egy egész vidéket kerít be, melyen belől szántani, vetni, legeltetni lehet.

E fekvés lehet katonailag jó, de szorított, elzárt, elrejtett. A túloldali síkból semmit nem lát a szem, sem a tengerből. Félénk lélek választá e helyet. Sem hegyen nincs, sem a sikon. . .

Azonban Messéne neve bájosan hat a lélekre. A történet nem emlegeti a feltámadt Messénéét, hanem a legyőzöttet; halála, enyészete volt egyszerű.

Talán e sors vár hazámra is? Nemcsak én vesztetem-e el hazámat de elveszett az a nemzetnek is, örökre, úgy mint szabad és szent föld?

S hol lesz nekem menedékem, és családomnak?

Nem állok messze a 40 évtől, három rövid év van hátra. Nincs hol fejemet lehajtsam, otthon még nem

értem rá lakról gondoskodni, idegenben ki gondolt volna reám?

Minden vágyam egy kedves tanyácska volna.

Egyszerű lakot óhajtanék, mely tiszta s tágas volna. Feküdnék egy hegy vagy halom tövénél, előtte tenger vagy lapály terülne el.

Körülvenné egy nagy kert, mely rejtekül s gyönyörül szolgálna. Egyik része állna vén, öreg tölgyfákból, melyek mohai közül századok pillantanának reám; árnyékaik alatt rét és legelő zöldelne. Másik része gyümölcsfákból állana, mi engem mindig a paradicsom ártatlan világára emlékeztet. Ezek alatt a háziasszony mind azt természetene, mi szükséges az élelemtárba. A két részt összekötné a virágok serege, különféle csoportozatokban, mint egy rét, mely virágok tengere által van behintve. Végig kígyóznék rajtok bokroktul övedzett ösvény, mint egy ráhullott szalag.

Eletet adna kertemnek egy patak, mely harsogva, kiáltozva fut, s a kert végén malom zúgásában képezi a merengést.

S az erdős részt s a virágost élénkítené egy csermelyke, mely mint ezüst fonalszál bujdoklik a füvek közt, s most egy ágban megakadva, majd egybehajló virágon megtörve, vagy apró kövecseken, mint egy fuvolya különféle melódiákat hangoztat, melyeket nem ismer ki fen hordja fejét, de a csendes, hallgatózó szive mondhatlan kéjjel telik el, hallván a folyó erecske változatos énekét...

Hol várazozik én reám egy ilyen lak!

Én nem ültetem egy fácskát sem otthon.

Ki fog ültetni a száműzöttnek? Ki fog róla gondolkodni?

Senki nem fog, senki nem fog.

Most ott sírhelyet sem ád a hatalom.

Pedig bár hol éljek, nyugodni a haza földében szeretnék. . .

Ott van a diós-győri völgyben egy magas domb, azon völgyben, hol a templom is van. A mint a barlangos, szoros helyen áltmenüük, balra van a nagy völgyben egy magas pázsitos, dombos hely, a Jaj-hiddal áltállenben.

Ott vágytam nyugodni az élet után.

Ott vágytam egy templomot emelni a magánynak, lákkal körülültetve.

A ki meglátogat ott megtalál; ha nem emlékezik reáiu a világ, annál csendesebben nyugszom.

E dombot, sőt e völgyet nevemről kívántam elneveztetni.

Együgyű de kedves óhajtásom. . .

Már 9-kor ismét a khánban valánk.

Onnan pedig mentünk Leondari felé, Dervenya-Makriblay khánon, vagy kis falun keresztül.

Ma útitársam Hajnik roszul lett. Ez, ha tart, megkeseríti az utazást nekem is.

A nap forrón süt. Mindenütt pompás magasságban emelkednek a kaktusok, gazdagon gyümölcsözvén. Némely levelének élén, szélein 14—20-at is megolvastam. Volt növény melyen 100-nál több volt.

E völgyben sok az eperfa.

A hegyekben tölgy és bükfa terjesztgeti makkos ágait.

Elvégre Leondariba értünk. Van fölötte egy vár-roih. A városka egy tágas völgy felett uralkodik. A kul-túra ezt a legszettek egyikévé tehetné.

Úgy volt, itt elválunk néhány napra, mert én Spar-tát látni óhajtom. Azonban mivel igen sokat kívántak

(20 franc két napra), s mivel H. jobban érezte magát, — reggel

Octob. 13.

6½-kor elindultunk Sparta felé.

Néhány völgyet kivéve az utazó mindig azt látja Görögországban. Hegy, völgy, erdő, bokor, kopár, sziklás oldalak, itt-ott de ritkán egy csermely, egy forrás.

Kinos, unalmas utazás, kivált kit nem tart fel az ideális vág, látni a classicus történet színhelyét.

Majd 5 órai utazás után találtuk az Eurotas forrását. Ittünk belőle, pompás, hideg, egészséges, tökéletes ízű viz. Közel van hozzá egy terepélyes fa, most pásztorok mulatoznak alatta, párszor már a király reggelizett ott.

Mi Georgicsi nevű kánban reggelizénk. Itt már megnyílik a Spártai völgy, innen már látni a Tayget nagyszerű sorozatát.

Hála Istennek, ismét némi völgy, némi sík, nem az a sysiphusi kín, mászni és leereszkedni ismét és örökre.

Megindulván, eleinte szőlők és eperjfafák közt vitt utunk, ettünk is a tikkadtan meleg és édes szőlőből; utóbb egy völgybe mentünk be, mindenütt az Eurotas partján, és ezen út nem volt nehéz, de unalmasan hosszú.

E nagy völgyet félig a Tayget kiágazásai borítják el, hosszan, és álhíddalva kopár halmokkal. Ez van a nyugoti oldalon. Ezek, formáikra, érdekes halmok, tetők, domborodások, a szorgalom csodaszépességű mezei lakokat csinálhatna itt. Most csak a vizsgálódó szemnek érdekesek, a nem gondolkozó utazó nem lát bennök szépet.

Elvégre a közép, hosszában nyúló halmok végén, 4 óra múlva, sikra jutánk.

Ott emelkedik az új Spárta néhány házaival, a régiek helyén mint egy hitvány fejfája a múltnak.

Nem sokáig mulathatánk.

De örvendek hogy láttam Spártát, a régi Görögország legsajátságosb s legkatonaiabb városának egykori helyét.

Azt hittem, a városok lelkével, jellemével összehangzásban van a vidék hol az futá pályáját. Nem találok úgy. Athén a fényűző, elpuhult Athén rideg hegyek közepette épült; Thébe, a mesés, csodás Thébe egy mosolygó völgy felett uralkodik; Spárta, a böjtölő, tartózkodó, sanyarú város síkon épült, termékeny vidéken, hol narancs és citrom és olaj bőven terem, — jellemében hasonló legfőlebb a Taygét fölséges sora, mely mint a Kárpát, egyenes és hatalmas ágakkal áll őrt felette.

Sőt még e nagy hegyeknek is mosolygó tekintete van. A legmagasbagnak csaknem csúcsáig fák nőnek. Sehol nem találni azt a ridegséget, mely a spártaiakat jellemezte. De a hegyek sugára gyönyörű nagyság, és pedig szelíd mint a napé.

És mindenik város a régiségben hegytetőkre húzódtott, mert a liarcz lehető volt. Spárta, melynek a harcz élete volt, maradt a síkon, mint egy bátor ki midőn kihív, valóban nem fél.

Később foglalt falak közé néhány dombot, északnyugoti részén, midőn már előbb szállt. Most is megvannak romai. Megvan a pompás színház omladéka. Vannak tornyok omladékai. Egyes oszlopok szerteszéljel hevernek. Mutatják a királyok, Leonidas sírját is. . .

Mistra ott van, a vár egy csúcson a Taygét oldalában, a város a csúcs oldalán és aljában.

A mint a tetők legmagasb sora kezdődik, azok alatt a hegy oldala kidüljed, — mint a régi templomok oldalában látszanak a kidüledések.

Indultunk; Hajnik mindig nyögött, jajgatott, — én hogy ne halljam, leszálltam, és partra fel felé gyalogoltam két és ½ óráig.

Este 7½-kor értünk a khánba.

Félelmes út volt, mert itt rablások történek a hegyek közt . . .

Úgy egyeztünk kalauzunkkal, hogy a holmival a lóvezető menjen Hagios Petrosba Androszenából, tehát már tennap ott kellett volna pihenniük, érettek tettük; mi pedig sebesebben utazhatván, Messént, Spartát néztük meg, és már ma este Hagios P.-ban kellett volna lennünk.

Azonban embereink ma értek csak ide.

Mi sem értünk Hágiosba. Es így 15-én sőt 16-án sem érhetünk Athénbe.

És így hiában nélkülöztünk, e feltétel alatt mondván le a rendes élelmezésről, hálásról és mindenről. Pedig talán e miatt betegedett meg H. —

E khán mellett rendőrök számára lakház van építve.

Octob. 14.

Reggel mendegéltünk, követve 4 órán túl egy kis folyam tekeréseit, s áltmenve legalább 30-szor, s értünk Arakhovára. Onnan Hagios Petrosba 12½-kor.

E reggeli út nem volt kellemetlen, mert a nap heve sokáig nem ért, s a platánok árnyat tartottak.

Hagios P. egy meredeken fekvő városka, mint olyan nem érdektelen.

Vasárnap lévén, összecsendült a nép, mely mód nélkül kíváncsi. Kénytelenek valánk oldalszobába vonulni. Hajnik orvossal értekezett.

A délutáni út, vége felé, vad vidéken vezetett keresztül. Balra maradt egy kis rom, gömbölyű hegy tetején, Montebellonak nevezte a kalauz.

Közel Meligu falucskához, egy szikla úgy nézett ki mint egy toronyos vár, és mintha egy oszlopra egy kereszt szirtkövet mesterségesen tettek volna.

Reggel nem adott enni a kalauz, mert nem jött meg a bagage, midőn megjött, el kelle indulnunk; most este nem adott, mivel'már késő, azaz, csak 7 óra volt.

Ez ember kapzsisága képzelhetlen. Csal minket, csalja embereit, csalja a fogadóst. Ha nem kérünk valamit nem adja. A theához a cognacot, a reggelihez a bort mindig kell kérni. Együtt hálát a családdal, a barmokkal. Mely pillanatban leveszszük kezünket az ételről, elragadja. Egy gerezd szőlőt 3 napig eldugdosgat, hogy ezzel is kevesbet költsön. A theát öt napig ugyanazt adta. Ha vásárol valamit, felével többre mondja. Midőn fizet, mindig dugva fizet, hogy ne lássuk. Lop szőlőt, hogy ne kelljen egy garast, 5 liptát fizetnie. . .

És e gyalázatos ember némileg képe a többi görögöknek is. Mind ilyenek tapasztaltuk. A dimarque meglátogat, kezét szorít, magasztalja a magyart, de ha felhívod valamire, mi fizetéssel jár, azzal, vagy annak hasznára megcsal.

Ez embernek mi ketten 40 francot fizettünk naponkint. És már 4 nap óta nem eszünk, hálunk a földön. Keservesen leszidtam többször, és hallgat mint a bűnös, — mától fogva nem eszem nála, kap naponkint kalauzi fizetést.

Octob. 15.

Hajnik még mindig rosszul érzi magát. Ezért úgy terveztem, hogy Astrosbul hajón megyünk Naupliába, onnan kocsin Mykénbe, Corinthbul kocsin Kalamatába, és onnan hajón Athénbe. Csak így érhetünk 17-én reggel a Pyréusba, ha Isten küld kedvező szelet; csak így lehet kéjelmesen.

H. egy igen gyenge talentom. Becsületes ember, de a rendőrség fejének alkalmatlan volt. Semmi számítás, semmi okosság nincs benne, sőt megfontolás sincs. Éreztem ezt már hon, hogy rendeleteimet teljesíti, de az organisatiót egy íznyire sem folytatta, s nem fejtette odább. E nyomorult kalauz, kinek maga sem hisz, kit utál, képes őt elámítani, megfogni. Es útközben mennyi bakot csinált Viddintől kezdve. . .

Betegsége azért kellemetlen, mert minden bátorságát elvesztette. Gyerekebb a gyermeknél. Nem tudom szánni, csaknem boszankodni tudok rá. Nyögve utazik, nyögve megy az utcán, nyögve fekszik. . . Mié fáj, feje? hála Istennek nem. Gyomra? az sem. Mája? nfem fáj semmim. De hát miért nyög? Olyan gyenge vagyok . . . Természetesen mindenki neveti a férfit, nagy szakállal, ki jární tud, lovagolni, és nyög.

Én kipirongattam.

Hiszen Önnek vas természete van.

Nem, felelém, hanem akaratom vas.

Astrosig hegyeken mentünk, de Astros egy kies sik tengerparton fekszik, olajerdőtül véve körül. Astros egykor erősség volt. Egy csinos, nem magas sziklacsúcson, mely a tengerbe kissé benyúlik, feküdt az erősség.

A hegyekről látni ez öbölt, az argosi öbölt, gyönyör volt.

A tenger hol be volt huhukolva, hol csillogott fényesen. A hegyek és szigeteken ködfátyol lebegett, molytündéri könnyű színt és természetet adott azoknak. Hajnalban, a nap felkölte előtt kedves látvány egy öböl, mint egy átlátszó fátyollal eltakart világ, lakói nem látszanak, várja az ember a nemtők lebegését. E szép, e szellemi világnak más lakói nem lehetnek.

Astrosbul egy hajón elindulván, az Ígért 2 óra helyett 5 óra múlva értünk Naupliába.

Ez nagyszerű kép közelről, Palaméd szirtével és erősségeivel. Argos áltellenben meglepő. Ez az argonauták helye, ott uralkodott az ős Agamemnon.

Nauplia, Athén után, a legnépeseb város.

De körül sem nézhettem. H. mindig nyögött. Csak az orvos jelenléte vigasztalta meg. Ez embert az orvos pusztá szóval megölheti és meggyógyíthatja.

Két óra múlva kocsin mentünk el. Egész Görögországban csak itt és Athénben járhatni kocsin. Nem egész 2 ½ óra alatt elértünk Mykén mellett Kharvati kánba.

A hűtlen kalauz fizettetett velünk 25 francot.

Útközben Tyrinthe mellett esék elmennünk. Alacsony halmon épült vár, még a cyclopsi korból. A kivagdalt szirtek egymásra rakvák ezément nélkül, a közőket apróbb kövek töltik be. Rendesen nagy, roppant darabok. Az építés első kísérlete. Pausanias már romnak írja le, — úgy hever ma is mint az ő korában.

A kánban a pusztá padlaton hevertem, három göröggel, két olaszszal. Ittam keveset a fenyős borból, melynek íze mint az orvosság. A mint lefeküdtem, úgy ébredtem fel.

Most veszem hasznát annak, hogy nem kényeztetvén el magamat, megtanultam túrni mindent, nélkülözni sokat, sanyargatni testemet, mert a jobbhoz szokni igen könnyű, arra mindig van idő, de bírni a rosszat, erre kell készíteni magunkat.

H. alszik eleget, ha ébren van nyög, — az is bánt, hogy én hívtam ez útra, bár utolsó nap szavátul fölmenttem.

Octob. 16.

Korán indultunk el. H. ment egyenesen Corinth felé, én a kalauzzal Mykénre rándultam, mi félóra különbség.

Mykéne híres város volt az ókorban. Homér gyakran emlegeti. Mint Tyrinthe nem fekszik magasan. Közel hozzá emelkedik két ékszerii hegy. Láttam cyclopsi falait, melyek a tyrinthehez hasonlók. Roppant és minden alakú kövekből van összerakva. Láttam az oroszlános kaput. Úgy látszik, később jött divatba az acropolisok építése magasb hegyeken, midőn a görög nép két ezer'éven keresztül csak öldöste egymást szünetlen hadaiban.

Közel van hozzá, egy hegyoldalban Agamemnon vagy az Atridák sírja, avagy kincsrejteke. Szebbet nem láttam. Kívülről, két oldalt kirakott bemenetel vezet bele. Kapuja nagy, lóháton mentünk belé. Mint egy gömbölyű pyramis van építve, egymásra rakott kövekből. Belől tágas. A kapuszemöldökkő roppant, hossza lehet öt öl, széle több lépés.

Egy másat a várhoz közel ásnak ki most.

Gyönyörű mű, — de ez csak sírbolt lehetett, kincsnek nagyon nyilvános hely.

A görög nép e tengerparton kereskedő, ben pásztori életet él, most mint hajdan. Annyi bort és életet természet, mennyi magának kell. Gyapotot is annyit. Különben őrzi kecske és juhnyáját, mely a végtelen hegyeken és völgyekben szabadon legel. Füttyentéssel hívogatja össze néha-néha. Hangszert nem láttam nála. Egy horgas bot minden fegyvere, és egy kés, melynek fa nyele egészen olyan mint a képekben látjuk a régi görög hősek rövid kardjait. Szobrokon szépen veszi ki magát, így fából a faragványokra emlékeztet. A hosszú ing is szebb a képeken. A phrvgiai sipka is a mostani szótt fehér sipkához hasonlít, — a fész az után támadt.

A szobrászati egyszerűség nem oly szép az életben. Kivált mivel csinatlan az öltözet.

Ki Hellásban utazott, az természetesnek találja a régi költőknél a pásztori élet magasztalását, a bucolicusokat. Ez a nép, a nemzet élete volt. Harczolt és pásztorodott, hős volt és pásztor, hevert vagy izzadott.

Még most is kíváncsi, szíves a nép, idegen iránt, de indulatos is, vad, harczra kész. Szorgalmat hiában keressz nála, nem is érti a földművelést.

Politikára van hajlama. Sokat, hévvel, élénk mozgalmakkal beszél. Büszke szabadságára, s hogy a hatalmak közbenjárása nélkül nem fogta volna kivívhatni, azt vagy nem is tudta, vagy elfelejtette.

Nincs sem jogban, sem ruházatban különbség az emberek közt itt. Sipkáját senki előtt, sem күn, sem szobában nem veszi le a nép. Nem ismeri e külső hódolatot. Keveset fizet, bor, élet, gyapjú természetkének 10%-át adja adóul, pénzt egy fillért sem. . . És még is az utolsó khánban is a demokrátiáról és az arisztokratia ellen szónokolnak. A királyt nem kedvelik, — az orosz czárral

tart. Mindenütt vitézzel találkozni, ki mutatja sebeit a szabadságharczból, és segélytelenül hagyja a kormány.

Athéné jut eszembe, a nép ott, és a régiség harcza a nép és nagyok közt.

Keveset tesz a kormány itt, még csak az utakat sem jeleli ki, még csak a török járdák és kútöket sem tartja fen, nem látszik bírni a kormányzásra képességgel sem, közoktatási tekintetben semmit sem tett; — ha a nép megszorodik, újra éli a régi zavarok véres napjait. —

Égető napban mentünk Corinth felé, lóháton, mert a szekérút el van hagyva. Délben értünk oda.

Corinth öble nem oly szép mint képzeltem. Egyébiránt sok függ a világítástól, melyben, az ember valamely vidéket néz.

Acropolisa magas, pompás, összeköttetésben a Pente Scorphiával. Várat magasb helyen alig láttam. Disze a városnak, vidéknek, ereje az országnak.

A város kicsiny.

6—8 dóriai oszlop áll déli oldalán, valamely régi templom maradványai.

Köröskörül szikla-bányák vannak. Látszik mint metszették belőlük az oszlopokat, lépcsőzeteket, köveket különböző építményekhez.

A színház, mely Kalamakihoz közel van, roppant terjedelmit. A Stádium hasonló, alakára nézve, az athéneihez. A Hexamilion romjai is láthatók.

De H. ismét nyögött, kétségbeesve, kivált miután egy orvos, német, kit én hívtam hozzá, májgyuladásról beszélt. Elfakadt sírva. Mondám, őt egy orvos szóval megölheti s megmentheti.

Két óra múlva elmentünk, teherhordó szekeren, Kalamakiba. Két órába nem került oda érnünk, fizettünk 4 pfrt.

Itt hajót bérlénk Athénig 12 pírtért, de mivel a hajós nem bánja 8—10 órával előbb ér-e oda, kikötém, hogy ha napfelkölte előtt a Pyrébe nem jutunk, csak 8 pfrtot kap.

A szerencsére kellett bízni magunkat. Ha ellenünk lesz a szél, két nap is időzhetünk, pedig holnapután megy a gőzös Marseillebe, — szárazon, később ugyan, de bizonyosan elértünk volna.

Istenben bízunk.

A szél jól lengedezett. Éjjel még jobban. H. len a hajóban, én a fődélén feküdtem. Megkerülvén Salamin szigetét, hol Thémistokles győzött, nap felkölte előtt a Pyrében valánk.

Az éj szép a tengeren. Tiszta, derült a menny tömredék csillagaival, a szellő langy mint egy szives sóhajtás, itt-ott tűz csillog a partokrul, s ritkán egy-egy hajó lebben el mellettünk vitorláival mint egy fehér kísértet. A kormányos s a matrócok dudolgatva dalolnak, dalolják azt az egyhangú, lassú, keserves dalt, mely változataiban is ugyan az, s minden keleti népeknél elterjedtnek látszik.

De nincs pompásabb a lapát és hab játéknál. A hab megtörése a hajó oldalába millió szikrákat s csillagokat idéz elő. Csupa ragyogás, merő fény, tengere nem a víznek, de a tűznek, mely fénylik, csillagokat szül, pezsgve és játszva.

Corinthban ismét találtunk két magyart, kik Velenezéből menekültek ide. Havonkint kapnak 21 drachmát és ételmet.

Biztattuk ne törekedjenek idő előtt haza, de el se feledjék a hazát és a szabadságot.

Octob. 17.

D. e. kilencz óraker értünk Athénbe.

Nagy nehezen fölaltam Treiber orvost, ki Hajnikot megvigasztalta, hogy lázza van ugyan, de utazhat a gőzössel.

Örülök magam is, mert miatta szinte itt maradtam volna.

Voltam Theokárnál, ki a regenség alatt miniszter volt, de nevemet nem mondtam. Áltfutám a francia lapokat, miktől szomorúan látom hogy Németföld kormányát Ausztria és Poroszország magához ragadja tetteleg; hogy Magyarországon fogdosnak és Ítélnek; hogy Garibaldi Piemontban, Mazzini Genfben, stb. nem maradhat. Tehát hol lelnék új hazát kik a régit elvesztették?

A menekült sorsa keserves és lealázó. Nem martyroknak, de koldusoknak, betegeknek tekintetnek, kiket magától minden kormány félelmesen eltol.

Elkedvetlenített e tapasztalás.

Én különben sem mondogattam hogy menekült vagyok. Veszteni, megveretni, abban van valami szégyenítő. Okát nem kérdi a világ, az eredményt tekinti.

Bepillanték a képviselők házába. Fövegét minden fentartja. Minden azzal az olvasófélével játszik. Ennek csörgése hallatszik minden padról. Az elnök sem csinál egyebet. És minden szól, a tribünön, a padon, a tribüné körül, mint egy házi tanácskozás, minden közbeszól.

Később még leczkét tarték Demetricaraco képviselő, s a hotelier előtt kalauzunknak, ki tudatlan, csaló, hazug, fukar volt. . . Képe a többinek. A képviselő, ki őt ajánlá, megszidta, — a hotelier mihamar eltávozott, alkalmasint egyetértének.

Fizettünk neki 732 francot.

Octob. 18.

A tennapi kedvetlenség uralkodott rajtam. Sokat akartam megnézni, de nem tettem.

Reggel kimentem a Pyrébe jegyeket venni, és délután kimentünk a hajóra, Cairóra.

Óhajtottam elhagyni Hellászt, mely kevés gyönyört és élvezet ád. Ámbár nem sajnálom a nagy fáradságot, a sok költséget, hogy e classicus földet megismerhettem.

Este 9-kor indultunk el.

Octob. 19-én

reggel haladtunk el a kontinens Európa legdélibb foka alatt, Tenarát értem. Ma, mint 20-án, ellenszél tánczoltatta a hajót, s többnyire betegek voltak az utasok. Én rám nem hatott nagyon most sem, és Lamartine Histoire de la Révolution de 1848. olvastam.

Hajnik rozszabbul érzette magát, természetesen. De azt az akaratbeli gyengeséget férfiban soha sem láttam. Nyög mint a kit feszítenek, és nincs fájdalom, csak félelme.

Octob. 21-én

reggel, 2-kor Máltába értünk. Nem tudtam aludni, s a födélen sétáltam viradatig. És mivel a jönni kellett francia hajó nem jött meg 6 nap múlva sem, vártunk

Octob. 22-én

délutánig, s ekkor kedvező széllel indultunk útnak.

Malta elég nagy szigetke. Kikötője pompás, a város némileg keleti, de inkább angol. Untalan hallani a harangok unalmas játékait. Alig látni zöldet a sziget partjain, de azért van mindenféle mezei lak, kert, árnyék nélkül, — az ég csillagaiban s a tenger szelében gyönyörködnek.

Éjjel pompás, fölséges és irtóztató égi háborúnak voltam tanúja. Több óráig tartott. Az egész láthatár egy folytonos villámlás, mennydörgés volt. A villám sugára körül-körülírt bennünket, mint egy varázskörrel. Néha egy-egy oldalt világított meg, s tisztán láttuk az egyes hajók magános dülöngéseit a hullámok dombjain. Néha csak a habok hegyes emelkedésein néztünk végig. A villám irtóztatos kígyózásokat csinált, változó, hol sárga, hol kék, hol fehér színekkel. Néha körülfont bennünket, mintha a dörgés szózatával azt mondaná: innen, e körbiti nincs menekülés. Néha körül tekergőzött a sugár egy helyben, mintha megkötné az égi tilalmat. Néha egyenesen mint egy fúró, mint egy tör szaladt a tengerbe . . . Mi volt ott, a rettenetes helyen? Hajó, vagy hab — s mélyen a fenéken halak, melyek csendben nézték a borzasztó szép játékot. . .

Egy sujtas tönkre teszi e szép hajót, s leszállunk a tenger pírijába.

Ki a tenger veszedelmeit egyenkint áltszámolja, lehetetlen annak nem félnie.

Kivéve ha Istenben bízük.

Kivéve ha a haláltól nem fél s a sirban keresi a nyugalmat, mit az életben nem talál. . .

Enyéim otthon nyugosznak, s nem sejtik, hogy alattam a tenger van, minden hab egy halál s egy sir, s fölöttem és köröttem a villám hull mint az eső, hull történetesen, felsőbb vezetés nélkül, az nem tartóztatja el fejünktől s mi ki nem kerülhetjük, el nem háríthatjuk...

Octob. 23-án

Maritimo szigetke mellett evezénk el, láttuk Szicilia kéklő széleit.

Octob. 24-én

Sardinia és Corsica közt eveztünk el. Amaz öblös, szirtes, a szemnek kietlen sziget, rideg, halotti tekintetű. Corsica magas hegyei több életre látnak mutatni ... Itt termett az óriás, . . . Napóleon.

Octob. 25-én

reggel láttuk meg a francia partokat, láttuk meg Marseille gyönyörű öblét. A nap tisztán költ fel. A kikötőt megelőző szirtek, hegyek, várak, a hajnal ködében, fölleges tekintet volt ... A tenger egy nagy tündér, meg-

szépíti a mi hozzá közeledik. . . Leplét rá veti a földre, s a föld egy költeménynyé változik.

A 8 nap, mióta a hajó Smyrnából eljött, 10 óraker telvén ki, ezt veszteglésbe számítván, 10 óraker mehetünk ki csak.

... Itt várom tehát Dinám levelét. . . Innen Zürichbe megyek. . . Ő reám már várakozik. . . Végre-végre ott-hon leszek ismét, mert nála leszek. . .

És ha nincs levél?!

Siettem a postára. Londonbul, Mayertől kaptam, ... Dinámtól nem!!

Végtelenül elbúsultam. Kialudt belőlem minden kedv mindenhez. Mit csináljak? E földön maradjak, melynek népe jó, kormánya hazug, gyáva, s örökké sírásója a forradalom nyerevényeinek? Párisba menjek, melyet most utálok? . . .

. . . Kell, kell mennem, mert csak ott hallhatok róla, mert csak onnan tudósíthatom biztosan. . .

Marseille szép város. . . Vidéke déli meleg . . . tele mezei házakkal. . .

Octob. 26-án

Avignonba mentünk vasúton, gyönyörűen miveit vidéken keresztül. Onnan Lyonba mentünk 27-én. . . Nagy város, társa Párisnak. . . Találtunk egy gazdag magyart, Márky, zongoraműves, de fukar, hazafiatlan . . . Találtunk egy takácsot, Koncsek, öreg, szegény, de ma is kardot kötne honáért. . .

Innen 29-én gőzösön Chálonsba mentünk, . . . érdekes utazás, a sok szép művelt vidék, a sok lánczhid. . . Maconnál Lamartinera emlékeztem. . . Chálonsbul gyors-

kocsin utaztunk Tonnerrebe, hová 30-án délben értünk; innen pedig vasúton mentünk Fontainebleau-n át Párisba. . .

Este 8 órakor a Hôtel Nationalban valánk, rue Notre Dame des Victoires.

Nem érzek semmi kedvet, semmi örömet, — mintha számkivetésben volnék e városban. Hazám miatt? nem, az most veszve van, de az élni fog újra. Családom miatt, mely távol van, — az embernek nincs, csak egy élete...

Octob. 31. Novemb. 1—5.

Teleki Laczit nagy nehezen tudtam feltalálni. . .

Batthyány Lajos kötélre ítéltetett. . . Próbálta magát megölni. . . Agyon lövetett.

Egmont volt ő, élete, halála az. Jutalmat érdemelt volna az udvartól. Volt opponens, de forradalmi nem volt.

Csány, Jeszenák szinte kötéllel végeztettek ki.

És Aradon 13 generális. . .

És a halálra jelöltek száma ezerekre megy. . .

Az alkotmányt eltörölték. . . Az országot feldarabol-ták nyelv szerint. . . Bánnak mint egy darab áldozathússal, metszik, vágják, osztják. . .

Meggörnyed a szív fájdalmában.

Nem tud szólni Istenhez sem.

A jövődő mint egy örök mélység.

Boszút lehel — egy megkötött ember.

Igazságot emleget az áldozat — a gyilkos keze
alatt.

A legjobbak fejei hullnak, esnek, a gazdagok va-gyonait szedik, ragadozzák, a régi alkotmányos életet mint egy bűntáblát tördelik, — nem látni mást a széles

országban mint akasztófát, fegyvert, hóhért, árulót, ragdmányt, tüzet, mely a polgár vagyonát égeti, és seregét az idegeneknek, kik kegyetlenül gazdálkodnak a boldogtalan földön.

És nem találkoznék annyi millió közt a Nemesisnek egy karja sem, mely akar, mely talál? Annyi hazafi, annyi rokon, annyi barát közt? Jellachich, Haynau és a többiek mind kormányozni fognak? Haynau békében fog ülni az áldozat hátán? Jellachich büntetlenül követte volna el a kettős vétket?

Lehetetlen! A boszúállást ők magok gerjesztik. A becsületes népben költik az orgyilkolás indulatait. . .

Itt volt Klapka Londonbul.

Ő capitulált. Látta, tudta hogy halni kell vagy a hadi törvényszék, vagy a golyó által a harczmezőn. Ki ne választaná emezt mely dicsőséggel jár?! Capitulált, megmenté az őrsereg életét. Hiszen capitulatio, dicsőséget benne nem látok.

Ő is mondja, találkozunk, és szólunk a jövőőrül.

Mi? Alig vagyunk a szabad Európában nyolczan, kik akarunk tenni ismét. A többi, alig 10—20, alig várja az amnestiát, ha büntetés lesz is hozzá kapcsolva, csak ne legyen halál.

A többiek, a legtöbb Viddinben van, és török földön lesznek körülírva.

Nem menténk meg semmit, nem tudunk 1000 francot közvállalatra össze csinálni. Én próbáltam, már Orsován, nem sikerült. Más nem is próbálta.

Tehát miről s kik tanácskozzunk?

Arról, hogy Angliában és Amerikában valami össze gyűjtessék?

A magyar faj most lejárta pályáját, java le van ölvé, vagy számúzve, és megfosztva mindenétől.

Forradalmat most a tót és oláh faj kezdhet, indíthat. A magyar lesz mestere ismét.

Kell történni valami nagy európai eseménynek, mely mint 1848-ban egyszerre, véletlenül magasra emelt, úgy majd egyszerre úrrá tesz a szolgából.

Ha egy pár koronás fő a földre hull. Ha az uralkodók megrémülnek, a hadsereg felébred, — néhány nap mindent helyrehoz. Ezt be kell várnunk, kiszámítani nem lehet.

Novemb. 6—10.

Az ellen, hogy nevem is aláíratott azon iratnak, melyben Kossuth a dictaturát Görgeynek áltadta, protestáltam. Elmondtam benne, hogy K. azt nem tehetette, de meg sem kérdezte a ministeriumot, hogy azt akkor tennie, mikor G.-ről hitte hogy áruló, nem volt szabad . . .

Szarvady, kinek írtam, csak annyit igtatott be, hogy én nem írtam alá. Mondja: ne legyünk ellenzékben Kossuthal.

Ismét a régi nóta?

Tudja Ön, miért veszett el a haza? Mert sokat bízott rá, mert azt mondogattuk, egység, és az egység abban állt, hogy K. azt tette a mit akart.

Most már nem arról van szó: opponáljunk, nincs hol, nincs kinek, most a történetet írjuk meg, s annak igazsággal tartozunk.

Tudja meg a haza, a világ, hogy elvesztünk, mivel K. félnék és dicsvágyó volt határtalanul.

Tudja meg a nemzet, hogy netalán alkalom jövén, másodszer ne higgyen annak ki egyszer elvesztette, ki

felizgatni bírja a népet, de vezetni gyöngé, eszélytelen, s önző.

Ezt széltiben mondogatom.

Meg kell menteni a hazát tőle, és igazságot mondani az utókornak.

Ide írom a mit a National szerkesztőjének írtam: Szerkesztő úr.

„Több lapban megjelent Kossuth L. úr azon levele, melyben kormányzóságáru lemond, s a dictaturát Görgey tábornokra ruházta ált.

„Ezt a hét minister közül valósággal csak három írta alá, a többi meg sem volt kérdezve, én sem, azonban nevemet alájegyezve látom, mit ezennel hamisnak nyilvánítok.

„Én nem adhattam volna lélekismeretesen a dictaturát Görgey kezébe akkor, midőn már meggyőződtem arról hogy áruló. Ezt nem is tettem. Hogy Kossuth úr nem bírt inkább meghalni semhogy azt tegye, arról számolni tartozik Istennek most, majd a nemzetnek is. Tudhatta jól, mikép Görgey az áltadott hatalmat már csak arra fogja használni, hogy elárulja az országot.

„Sőt Kossuth úr nem is volt jogosítva a dictaturát bár kire áltruházni. Ő maga lemondván, természetesen maradt a ministerium. Ezzel nem is tanácskozott lemondása s a hatalom áltruházása iránt; azt fel nem oszlatta hogy ily coup d' état-t tegyen; de ha a ministeriumot személyzetére nézve változtathatta volna is, mint institutiot el nem törölhette a nemzetgyűlés beleegyezése nélkül.

„Azonban mi, Batthyány K. külügyministerrel nem szűntünk meg gyakorolni a kormányhatalmat ezután sem. Ezt meg is írtuk Görgeynek. Bem tábora, mely még

augustus 14-én az erdélyi seregeken felül 40,000-ból állott, csak a ministeriumot ismerte el törvényes hatalomnak.

„Azonban teljesedett a mit előre láttam s a mit Görgey megírt Paskevicznak, t. i. megadásának erkölcsi következménye lett a többi seregek feloszlása is.

„Így lehetetlen volt a harczot Erdély hegyei közé álttenni, hol 10,000 ember 100,000-nek állhat ellen.

„Utolszor csatáztunk aug. 23-án a mehadiai fürdők mellett. Másnap 2400 emberrel és 18 álgúval áltléptünk a török földre, midőn már Erdélyből Bém is eltávozott.

„Augustus elején még 140,000 harczba vihető katonánk volt. És e roppant erő mint egy buborék elpatant. Szerencsétlensége volt e hazának egy áruló, ki a mellett bátor volt; és egy dicsvágyó, ki a mellett gyáva volt. Nagy csak maga a nép volt.

Athén, sept. 24. 1849.“

(Nem jelent meg, Telekiék itt meggátolták megjelenését. 1851-ki j e g y z e t .)

* *

*

Lónyay Menyhért kijött szinte. Pesten, Becsen keresztül. Apja mint inast hozta ki. Apja b. titkos tanácsos.

Ő mondja, miképen megtudván a rendőrség hogy nőm levelet kapott, hozzá mentek, és a levelet tőle elvették. Jellel lévén írva, a kulcsot kérték tőle. Nem adta. Ekkor Bécsbe az illető cabinetbe fölküldték.

Újabb baj. Alig hiszem hogy kijöhessen, alig hiszem hogy mindent úgy elvégezhesen, hogy ne legyen az osztrák hatalom alatt egy gondolatunk, egy fillérünk, egy érdekünk.

Szállást fogadtam rue Montmartre, 182, a boulevardra, 3-ik emelet, 2 kis szoba, az utcaszögleten. Hallgatózom az események után . . . Várok, tűnök, reményiek.

Novemb. 10—30.

Most minden gondolatom nőm, családom körül fog. írni, vizasztalni, hívni, minden alkalmat felhasználok. Ó de kevés a tevékeny ember, mint a bátor is kevés. Egy hazamenő fiatal embernek 66 francot adtam egy levél áltadásaért. Dinám talán most sem tudja hol vagyok. Kínaitól minden áron meg kell szabadítani.

Nov. 15-kén küldte ált Londonbul Pulszkyné a levelet, mit neki irt nőm. Szól nov. 1-ről. Minduntalan vizsgálgtják házát; javait kezdték összeírni; nem szabad Pestről eltávoznia; nem szabad tőlem kapnia levelet; nem írni . . . Haynau egy levelet íratott vele hozzám, felszólított, hogy tartózkodjam írni. Marseillebe küldte Haynau, nem kaptam. . .

És 5-ik óra reményes állapotban van. Fog utazhatni, ha szabad? S ha otthon marad, egyedül állja ki a halál félelmeit, kínait? Anyám öreg, messze van, — neki egész országban nincs szüleiről rokona. Ott áll magányosan mint mezei rózsza az erdő közepette.

Nincs nyugtom, nincs örömem e városban. Míg ki nem jött, örökös várakozásban élek, lelkem folytonos zajlásban van.

És bánt a szerencsétlen vég emlékezete.

Mint lesülyedt szegény nemzetem! Rabbá lett. Az ország szétkonczoltatott. A mit apáink szereztek és megtartottak, azt mi elvesztettük. S akkor vesztettük el, mi-

kor minden a kezünkben volt. Több eszély, több számító politika kellett volna, — gyermekek Írták az újságokat, azokat követték Nyáry, azután Kossuth, dicsvágyaiknak lett a haza áldozat. Igazsága volt a nemzetnek, lehetetlen volt nem állni oldalához, — igazsága volt, esze nem, aztán szerencséje sem.

És Kossuth — — — most mit csinál?

Míg a törököt az angol nem támogatta, reszketett, hallgatott. Elhagyta a kormányt hír, a nemzetet búcsú, a tábort vigasztalás s biztatás nélkül.

És most megjelen Orsovárul, aug. 15-rül egy búcsúzó a magyar nemzethez. Hazugság a dátum, 5 napig, 13—17-ig Mehadia s Orsóvá közt kóválygott, bujdoklott, megfeledkezve hogy nem magát, a nemzetet kellene megmenteni. Senkit nem fogadott, senkivel nem értekezett, kerülte a népet, a sereget mely őt kereste, s követte eddig. De a dátum semmi.

Tartalma borzasztó hazugság. A világot ily számárnak, nemzetét ily vaknak senki nem tartotta a föld hátán. „Ő a legjobb hazafinak tartá Görgeyt“, — és nem ő gyűjtött ellene Szegeden sereget a ministerium mellőzésével? „Ő már nem használhatott, ő vesztette népszerűségét“, — és nem ő dicsekvék-e még Szegeden is a nép hatalmával, mely az övé a tábor, a diaeta ellen is? „Ő kényszerítve volt ekképen áltadni a hatalmat, mivel jobb kezekben is hitte“, — és nem ő szorította esti 9 órára a hatalom kezdetét, mint nekünk Radnán mondá, nehogy Görgey elfogassa, s kiadja?

És ez ember még mindig képes bolondítani a világot! És talán még egyszer kezébe veszi a haza sorsát!

Én nyilvánítám mindenütt, hogy e rettenetes esetben föbe lövöm.

Így szólt Klapka. Így Almássy. Így a londoni 8 közül egyet kivéve, mind.

Azonban kívánják, az álarczot hadd viselje, ne illessük. De majd késő lesz a tett percében leragadni.

Én fogom teljesíteni e hazafiúi szent kötelességemet.

Különben olvasással, tervezéssel foglalkozom.

Megírom napam, a páratlan Theresia emlékezetét. Lett a forradalom áldozatja.

Talán egy magyar drámát is írok az ausztriai epochából, így is fentartván a francia nép rokonszenvét.

Talán megírom a Száműzött emlékezeit. Alapul venném görögországi utamat.

Es talán megírom, ha 1—2 évig pihenhetek, ha az alatt száműzetésemtől nem emel ki új zivatar, megírom Magyarország történetét a habsburg-lotharingi ház uralkodása alatt, 1526—1849-ig. Itt sok még fölhasználatlan kútfő van; talán a diplomatia levéltárába is bejuthatok.

Olvasgatok már is s szerezem az adatokat, könyveket. Egypár nemzet hason korát kell átolvasgatnom, hogy hasonlíthassam magamnak azokhoz a magyar akkori kort.

Kell Lengyelország, Csehország, Ausztria, a Dunai tartományok, Török- és Franciaország történetét ismernem.

Kell azon kor röpiratait, rajzolatait ismernem, ebből érzem azon kor atmosphaeráját.

Kell a Corpus jurist végig olvasnom, és a diaetai naplókat.

Kell az angol és francia diplomaták levelezéseit ismernem.

Kell a császár - királyok életrajzait megtekintennem.

Egy kort, mint egy vidéket minden oldalról, minden szempontból meg kell szemlélni.

Nincs nagyobb hazugság mint a történet. Az elbeszélő téved minden nyomon; hiszen az elmúlt tennapot nem ismerjük jól. A philosoph maga teremt magának világot, s az alkotottat valóként fogadja el az olvasó.

Mi ingatag tér ez. Irtózik tőle az én lelkiismereteségem.

Isten neki.

Azt hiszem, korszerűbb szolgálatot nem tehetek hazámnak a világ előtt. A nemzetet megismerteti jövődjével, a világot a múlttal, melynek hiánya miatt látta s nézte összetett kézzel bukásunkat.

Novemb. 30.—Decemb. 10.

Isten neki ha Kossuth, e lelketlen dicshörpölő, írván magát teszi nevetségessé; ez még egyszer elvesztheti a hazát, de megmenteni nem képes, — kivéve hogy féjével mászsa fel magát mint ügyes komédiás.

Ismét írt, vagy szólt, midőn Viddinből a menekültek Sumlába vitettek. Hogy az angol, a francia, hadat üzen a muszkának, és a török, hogy nemsokára a Dúnán állt, vagy visszaeveznek, hogy ő meg van bízva a magyarokból egy katonai testületet képezni . . . Amit mint otthon, s még mindig nem kaczag rajta Európa. Széchenyi megőrült, Kossuth szerencsésének sükere bódítá meg. Kossuth önmaga miatt fog megőrülni.

A Times ugyan élesen jegyzi meg, hogy nem mutat mély lelkiismeretre, azon nemzetről, melyet a végveszélybe döntött, egy elegiával válni meg (érti búcsú-

szavát), és önzőnek, és egyébként is nevezi. De ez nem elég. Őt csak mi álarcozhatjuk le.

S mint Ajaxról írja Homér, bogy számárcint áll a harcban, mely minden ütésre megrázkodik, úgy van ő, oly érzékeny.

Pár újságban áll, hogy ő 2 millió forintot tön le az angol bankba.

Felel reá, Asboth neve alatt, de az ő nyelve, Asboth írni sem tud.

Írja, hogy az ő pénzéből, fizetéséből 33,000 pfirt maradt ben. Meglehet, de nem hiszem. Egyébiránt 1848. octobertől április 14-ig 1849. kapott 11,000 pfirtot, áprilistól augustus 12-ig illetve 66,000, összesen 10 ½ óra 77,000 pfirt. Mi maradt nála abból, mi kézi tár nála szokott állani? És kiadatott 5000 pfirtot; és Orsován kivett 15,000 pfirtot, mi összesen 20,(XX) pfirt.

Ebben tehát valótlanág van.

Írja, hogy 45,000 pfirttal tartozott Batthyáynak a kincstár, — de ő azért Radnáról a 90 mázsa (5 millió forint) aranyat és ezüstöt visszaküldte?

Ez nemtelen eljárás Batthyány ellenében.

Az emigratio irányában pedig oktalan eljárás; itt vagyunk a koldusok.

És nem úgy ment ő Bemhez, hogy a sereggel marad? Maga mondta hogy Bemnek nincs pénze, de tudta a világ mind. És még is visszaküldte? Azt kellene mondani, áruló volt Görgeyvel, — de csak gyávának mondom, már eszét vesztette. Mivel nem tudta Bém seregét fizetni, feloszlott.

Miért mondja ezt Kossuth? Hogy nagylelkűnek lássék. Csak balgának fog neveztetni.

Írja, hogy a kormányzói nagy fizetést úgy kellett rátolni. Nem igaz. A ház nehezen szavazta meg. Sőt K.

azt monda Duschekkel, ha csak 100,000 szavaztatik, más 100,000 ajándékozhatás végett rendelkezése alá bocsátassék.

Nem sok pénz az, azt hiszem, de minek mondja a mi nem igaz. Bűnös képmutató. Hiszen szállás igazításra 40,000 pfirt kellett volna, a mint ő tervezte.

Írja, mint diaetai követnek donatiot akartak adni. Gondolatban lehetett, de még csak indítványba sem jött, még conferentiában sem. Természetes hogy el nem fogadta a mi nem ajánlatott.

Írja a határon túl félezer arannyal ment; még Turnov-Severinben 700 volt, — azon skatulán kívül, mit még sem tekintettek.

Írja, a koronát egy bizottmány pecsét alá tette, s egy minister felelősége alatt, biztos helyre tétetett. Eből sem igaz egy szó sem. Egy hang sem igaz benne. Semmit sem tud róla. És e pontban még roppant malitia is van.

És Európa előtt így mer fellépni! Nem retteg hogy néhány sorral a szégyenpadra szögezhetjük! Ingerli azokat, kik az ő poltronságát, ambitioját, kormányzását tartják Magyarország sírjának. Görgey elárulta a hazát, Kossuth elvesztette szökése, alattomos szökése által.

Miért tette le a fegyvert, miért oszlott fel a bánáti sereg, 45—50,000 ember? Mivel Görgey letette a fegyvert? Nem. Hanem mivel Kossuth szökve már a határszélen keresett testének menedéket.

Neki nem kellett volna, nem volt szabad dictatort tenni, legkevésbé olyat, kit árulónak vallott. A sereg élén kellett volna Görgeyt elfogatni. Talán ő is (Kossuth) elveszett volna, ily pillanatban a golyó repül mindenfelé, de Görgey bizonyosan, s a haza nem, vagy nem ily gyalázatosan, menedék nélkül.

Ő tartozott e lépéssel a hazának, magának. Dicső, helyre a sors nem emel senkit ingyen. A forradalmat messziről, pusztá szóval nem lehet vezérelni. Jobban szerette életét a hazánál, törpévé vált dicsősége súlya alatt, nemcsak meghalni nem tudott, de magát annak ki- tenni sem merte.

Ily pályán nem évek szerint mérik az életet. Neki túl élni az ügyet csak úgy volt szabad, ha meghalni hiá- ban próbált.

Minden híres ember ilyen közléről?

Csak bújna köpenyébe mint Pompéj, engedvén magát megölni, — de ez ember még színpadra lép, tolja magát.

Míg a történet ítéletet nem mond!

Decemb. 10—25.

Színpadra tolja magát. Ily cím alatt: Die Cata- strophe in Ungarn. v. L. Kossuth, in Widdin, jelent meg irata Lipcsében. Telekinék és Pulszkynak volt küldve, — Orosz fordítá le, és kiadta Pulszkyval, s engedel- méből.

Teleki boszús, mert ismét egy meztelen oldal. Még nem olvastam, — de képzelem tartalmát.

Mi képzeltő, mi ingatag, mi balga ember, szolgáljon bizonyságul az ide zárt levele:

„Viddin, *Octob. 2.* 1849.

„Magyar Ország *kormányzója*
Komárom várának üdvözlétét.

„Görgei elárulta a hazát. Vesztére fordítá a hatal- mat, melyet csak megmentésének föltétele alatt kölcsönöz-

tem neki, felelősége alatt. Kötelességemmé vált saját kezeimbe venni ismét a kormányzói hatalmat, melyet a nemzet megbízásából t ö r v é n y s z e r ű l e g különben is csak én gyakorolhatok. Fő gondom Komáromot biztosítani. Ha az 6 hónapig tartja magát, a haza meg van mentve. Ez okbul küldöm rendkívüli megbízottam gyanánt Henningsen Frigyes urat, hazánk ügyeinek meleg s fontos helyzetű angol barátját, adván neki teljes hatalmat mindent megtenni, a mit Komárom megtartására s biztosítására szükségesnek látand; alkalmazni s elmozdítani a kit jónak lát, lekötelezni a nemzetet jutalmakra, kármentesítésekre, különösen megtiltom honfitársaimnak, honárulási bűn terhe alatt, mire, tudta, s hozzájárulása nélkül az ellenséggel bármi értekezésbe bocsátkozni.

„Rendeleteimnek mindenki engedelmeskedjék. Komárom kitarásától függ a haza élete; a várat feladni akarni, a nélkül hogy az 1848-iki alkotmány megtartása, a magyar ügyet pártfogoló Anglia garantiája alá helyezettnek, s a kötés általam is aláírva elémutatnék, honárulás, melyet megbízottam halállal büntessen; s arra neki minden jó hazafi engedelmes segédkezet nyújtson. Anglia rokonszenve hatalmasan nyilatkozik mellettünk. A segély percze közég. Ha Komárom áll, a haza mentve lesz. Hűtlenség s egyenetlenség rontotta meg a hazát. Komárom hűsége s egyetértése megtarthatja. Isten s a nemzet átka reá, ki a nemzetet megcsalja.“

Batthyány.

Kossuth.

Nem Don Quixotte ez ember? Szerencséjével esze is távozni látszott. De ennyi botorságot róla még sem tettem volna fel.

Fogoly, — és kormányzónak véli magát. Épen mint X. Károly, midőn Holyroodbul rendeleteket bocsátgatt ki.

Görgeynek a dictaturát áltadja, mivel mellette már meg sem állhatott, népszerűsége mellett t. i., — és most maga jelenti ki, hogy azt törvényszerűleg ált nem adhatta.

Akkor a kormány nevében mondott le, most a maga nevében akarja visszavenni, azt hívén a szerencsét ismét megkapta.

Ő halállal fenyeget, — ki rab, ki más kegyelméből él; azokat fenyegeti, kik maradtak, az, a ki gyalázatosan megszökött.

Megcsalta a nemzetet, — magára mondja az átkot.

Ha Komárom áll, a haza mentve van, — nincs ha már K. elszaladt, ki nem túrvén maga mellett nevet, erőt, népszerűséget, melyre, ha ő esik, hal, vagy bukik, a nemzet támaszkodott volna.

*

En rendezvén magamat, három munkát akarnék bevégezni. 1. Therésia (napam) emlékezete. A forradalom áldozata lett. Nőmmel ő tett boldoggá. Ritka asszony volt. Bánátim kifejezésével nőmet vigasztalom. A száműzött emlékezetei. Bujdoklásimat alakba öntve úgy írnék, hogy a hon maradiakban ébresztessék a bátorság, s a nemzetiség és szabadság érzete. 3. A magyar történetet imám meg, 1527-től kezdve máig, azaz a Habsburg-austriai ház alatt, egész terjedelemben. Erre pár év kellond. Felhasználok a francia s angol kútfőket.

Az elsőt elvégeztem.

A másodikul gondolkodom.

A harmadikra munkába vettem az előkészületeket.

Különben olvasok, olvasgatok, végtelen, olthatlan szoinjjal, — ki 1841 óta nem éltem, nem élhettem a

literatúrának. Boldog volnék e téren, ha hazámat nem kellene siratnom, s nem epednék nőm s kicsiny Mimi-kém után.

Egész nap hon ülök, csak este megyek ki az újságokat olvasni. Mint hajdan, ifjú koromban, gyakran nem ebédelek, nincs étvágyam, s az étlenség oly könnyű, emelkedett állapotban tart, ég felé vitetni érzem magamat. A böjtben nagy ok, nagy cél rejlik, a testnek egészségére, a szellemnek fejlődésére van.

Engem valaha a szükség, s ebben a szilárdság vitt reá. Midőn nem ismertem többé a szükségét, akkor is élveztem a tartózkodást, — mint Felsőmagyarországi orsz. biztos hetenkint 3—4-szer nem ebédeltem, egyedül lévén és járván.

Decemb. 25—31.

Már rég nem kaptam levelet Dinántól. Az enyimek is késő mennek, csalnak az emberek. Ez engem bánt, nyugtalanít, mindennap azt várom, mintha minden napnak az volna feladása, hozni egy levelet. És kedvetlenül fekszem le rendesen. En minden lehetőséget megragadok, némi kis comprommissióval sem gondolok, ezt tőlünk tartoznak túrni azok, kik hon maradtak és élnek.

De talán Dinám nem elég bátor, mert levél tőle ritkán jó.

Az ugyan, a mit tennap hallottam, hogy Haynauhoz már 9-szer idéztetett, arra mutat, hogy nagy szemmel tartatik ez ártatlan asszonyka.

Az pedig, hogy még elválásra is unszolják, nem meglepő oly kormány-hatalomtól. . .

Eljön az új év, az új kor, az új igazság.

Mint váltogatja egymást a francia földön revolutio, respublica, császárság, restauratio, revolutio ismét, és ismét a respublica. Mintha mind ez valami tündéri játék volna.

Magyarország, a magyar nemzet sokkal kisebb. Istennek nagyobb gondja van a kisebbre. Most elbuktatott a sors hullámaiban, holnap ismét kiemel alóla, mint az apa, ki gyermekével játszik a tenger felett.

Igazság velünk van. Egyébbel ne gondoljunk.

Ha elveszünk, nem a mi hibánk, ha megtartatunk, saját érdemünknek is része van benne.

Én most engedem menni égen, fejem felett, a fellegeket. Vihar kerekedik? Zápor omlik? Soká derült lesz a menny?

Végezze Isten.

A gondviselés fuvaltatát érzem járni a földön.

1850.

Január. — Páris.

Jobb szerencsét a hazának,

Bús napjai már valának.

És neked édes Lipoldám, kihez hit és szerelem 43 hónap óta köt, s az alatt 21 hónapig tőled teljesen távol voltam, s 9-ig csak névleg éltem veled, minden pillanatom a szorongatott hazáé volt.

E pár év alatt elvesztéd anyádat, imádott anyádat, hazádat, engemet is íme, — és 4 hónapon ált naponkint azon irtózatoss várákozásban éltél, hogy elfogattam, hogy talán a viradó nap mint fogolyt lát a börtönben a gyalázatos fa szomszédságában, mely a bűnt meggyalázta, de melyet a polgári erény megdicsőít.

Igen, megbűnhődte már ő a múltat s jövőndőt, hozzá rá víg esztendőt!

Január 1—5.

Néhány nap óta roszul érzem magamat. Gondolkodó erőm elveszett, bódult vagyok, szememmel nem látok jól. Vértolulás? Fejcsúz? Böjtöltem, orosz fürdőt használtam, hajtót vettem.

De lassan jön erőm.

Ma este is roszul érzém magamat. Elmentem a St. Martini színházba, Weiss tánczos leánykái magyart tánczolnak.

A reszpublika elnöke is megjelent.

Megjelentek az aprós magyar leánykák s huszárok vagy inkább testőrök, s a mint néztem őket, a mint láttam bennök a mi tetszett, a mint a közönség tapsolni kezdett, — szemembe könny fakadt.

Arnyékok ezek? Képei a múltnak? Alakok a történetből?

Ő szegény magyar nép, mit véglett felőled a gondviselés!

Avagy minden nemzetnek története saját akaratában fekszik? Ő nem, ó nem.

Az elnök a tapsban részt vett, de alig hogy összeérintette kezeit. Igen vigyáztam reá: nem mintha tetszett volna nagyon, hanem mert tapsolt a nép, mely felvonás közben túlnyomólag kiáltotta: Vive la Republique!

Január 5—15.

Decemb. 1 -jéről kaptam Lipoldám utolsó, rövidke levelét, azóta nem, semmit, élek örökös várakozásban.

Csak egy idegentől hallám, hogy már 9-szer volt Hay-

nauhoz idézve . . . miért? hogy kísértgetik, nem bírhatnák-e az elválásra? Ezt ő maga mondta Pesten egy leánynak, az megírta Berlinbe testvérének, az ide egy barátjának, az nekem megmondta. . .

Én nem csodálkozom ezen. Lord Holland ezt mondta a felsőházban: nincs oly alacsony tett, mit az osztrák kormány elkövetni képes nem volna.

De e hír még is fájt. Ilyet Dinámnak csak merni előhozni, a leghűbb, a legszeretőbb, a legjobb nőnek.

Ó mi sok nemei vannak a kinnak. És mi sokféle hóhéra van az emberi testnek és léleknek!

Még nyugtalanabban vártam levelét.

Elvégre tennap kaptam Londonon keresztül.

Írja, miért nem jöhet. Először mert nem eresztik; ha még újlag sürgeti, ismét rendőri felvigyázat alá teszik. Másodszor, mert az osztály nem történt meg, s addig kijönni annyi mint az övét is elveszteni mind. Végre az utóbbi 4 hónapi lelki gyötrelém és testi szenvedés, és jelen állapot lehetlenné teszik az utazást. . . Majd május elején ... T. i. akkor kelhet fel gyermekágyából.

De mintha valami tartózkodást vennék észre levelében. . . Biztat, nyugtat, de okot nem mond. . . Avagy csak nem mer írni? Vagy nem akar mindent elmondani?

Igyekszem mások által megtudni a valót.

Azt, hogy postán írjon nekem, megengedték, ha előbb tudatom vele direct hol vagyok.

Írtam azonnal.

Az bajos dolog: egy levelet nőmnek és a rendőrségnek is írni. . .

A viddiniekkel az történik a mit megjósoltam, eljövén onnan. Bizonyos hely tűzetik ki nekik, alkalmasint Ázsiában, honnan eltávozniok nem szabad. Számkivétel szabadság nélkül a számkivétel helyén.

Kossuthnak, a dicsőségéhezőnek, kevés büntetés, mert ő azt érdemeli a gondviseléstől, bár mi kéz által.

Batthyány jobb sorsot érdemelt volna, mert ő férfiú. ..

Én itt teljes magányban élek, sehova nem járván, Neuberg név alatt.

Még sehol nem mutatám be magamat. Még barát-hazafitársaimmal is ritkán találkozom.

Ezért jöttem lakni dec. 5-én rue du Faubourg St. Honoré, 67. (Udvarban menve, jobbra, 2-ik emelet, az utca felé eső, de nem az utcára, szélső 3 szobából kettő.)

Életmódom egyszerűen a következő.

Reggel 8 felé fölkelek. Előbb nem lehet, mert a kapus is akkor kél, ki a szolgálatot teszi.

Néha théát reggelizem, magam készítvén, mert így csak 10 sousba kerül 20 helyett, néha pár almát.

Olvasok vagy írok délutáni 3—4 óráig. Néha a könyvtárban. Néha eljárók, estefelé, pisztolybul lődözni.

Ebédelni 4½—5½ közt szoktam, váltva, 1 franc-tul kezdve 2 francig. Hetenkint 2—3-szor nem ebédelek.

Ebéd előtt s után, vagy csak után a Sálon littéraire-be megyek, hol 2—3 órát töltök el, mivel rendszeren 5 német, 4 francia, 2 angol írságot szoktam átnézni, néha folyóiratbeli cikket is átolvasok.

Este, 8 óra felé, a rue de la Paix-re kimegyek a Tuilleries-kert faláig, s onnan a Champs-elyséebe, hol, a jobb járdán, a Cirque National mellett fel-alá sétálok, gondolkodom, elmélkedem, ha épen esős zivatar nincs, s 9 óra körül ismét hon vagyok, s ágyba menekedvén a hideg elől, olvasok éjfélutáni 1, 2, 3 óráig.

Ritkán jönnek hozzám, egy hétben egyszer, én is csak akkor megyek máshoz, ha vele dolgom van.

Égek bevégezni egypár munkát.

Természetesen naponkint, képzeletemben, el-elrepülök Pestre, Dinámhoz, s órára tekintve találgatom mit csinál most? és mikor jön ki, és tervezgetek, mit csinálunk itt, hogy intézzük el dolgainkat, — mert Európa most egy vulcan, hátra van a legrettenetesb diadal, s talán a legvéresb.

Hazám s nemzetem sorsát emberi kézből kivette a gondviselés, — végezze el!

Január 15 — 30.

Kaptam egy másik levelet is, ezt a postán. A rendőrség főnöke engedte meg, és választ is írhatok, egy bécsi rendőr czíme alatt, ki azt a pestihez küldendi. Isten neki, csakhogy így is írhat nőm, neki ez elég, nekem nem, de ő többet szenvedett mint én. Csak legalább újságba ne igtassák tartalmát, mert a családi érzés azon gyöngéd virághoz hasonló, melynek nem kell vész, sem dér, elég a fényes napra kitenni hogy szenvedjen, meghaljon.

Írja Dinám hogy Marika nagy beteg volt.

Hogy Ziegler, a budai orvos, egy körmönfont ember, megholt, és mi élünk annyi viszontagság után.

Hogy ő gyakran őrizni kénytelen a szobát jelen állapotában, s kevesen vannak a kik a száműzött nejét meg mernék látogatni. A barátok elidegenedtek, az idegenek barátokká lettek.

És a testvér, Laczi, mint hálátlan, szívtelen, rősz volt páratlan jóságú anyja iránt, — ő iránta, az el-

hagyott nő iránt is az. Ezt nem ő írta, ezt mástól tudom.

És szegény jó ipám, aristocratikus nézetből, kinek különben sem neve, sem neveltetése, sem lelke nem volt az, csak törvény tudománya, a fiút leánya, a tökéletes gyermek, a ritka teremtés felett boldogítja világilag.

Ez bántott engem egykor.

A rosztat jutalmazni a jó felett, ezzel soha sem tudok kibékülni. Sőt azzal is nehezen, jutalmazni a jót, ha különbséget a gyermekek közt kell tenni.

Február 1—15.

Sokat, igen sokat olvasok, és olthatlan szomjjal. Áltfutni a jeles írókat jó, így nyer az ember általános áttekintést a világ, a tudomány, a múlt felett, de önállóságát vesztheti el a szellem könnyen, s nehéz nem menni be a könyvek tömkelegébe, melyben elsülyed, elvész az elme. Az a sok olvasmány elpárolog mint a virág illata, melyet leütünk ágáról, az elmélkedés az teszi az embert tökéletessé, önállóvá, bölcsészé. Amaz egy utazóhoz hasonlít, ki az idegenek által művelt kerteken örvendő, élvező lélekkel megy ált, de csak áltmegy, emez hasonló a kertészhez, ki maga körül egy világot idézi elő a növényzetnek, mely díszlik s illatozik hónapokig, míg tart az élet. . .

De alig bírok magammal, ha az olvasásba ereszkedem . . . Kezdtém a Koránon, aztán az Osman-történethez nyúltam, aztán a török költészet vonzott magához, aztán a persa, most akarnám az egész keleti szellemvilágot ismerni.

E miatt munkámat két hét óta nem folytatom. Az örvény vitt magával. Ki kell magamat az élvből ragadnom. . .

Egyébiránt naponkint nyugtalanabb vagyok. Csaknem ingerlékeny. Dinám jan. 1-én írta utolsó levelét. Már hat hete múlt. Miért nem ír? Visszavonták az engedelmet? De nincs más út és mód? Avagy beteg? E gondolat bús lehetőség felé vezet! Minden este reményivé jövök haza, és minden este csatlakozom. Már néhány nap óta föl sem tekintek a polczra, hova a kapus a leveleket rakni szokta. Nincs, nincs, előre tudom, s oka után tapogatózni alig merek. De kedvem elesett mindentől, még az olvasástól is, s ha teszem azért teszem, mert az idő halad észrevétlenül. Különben az éj is hosszú, nem tudok aluni, az órák nappal csak másznak, szemem kifárad az olvasásban, s még mindig messze van az este, az éj, s az álom vonakodik lebontani pilláimat.

Különben, munka közt, repültek óráim sebesen, s örvendtem, mert munkám is növekedett, az idő is múlt, s minden perez közelb hozta a napot, melyben ismét találkozni fogunk.

És ime még csak levelét sem láthatom! Még csak okát sem tudom! Minden kap csak én nem. Minden örvend csak én nem. Csak én nem, kinek félni, örülni, nyugtalankodni legtöbb okom van.

Nem tűrhettem már tovább, Írtam én. Mintha szólván, kérdvén, előbb kapnék választ.

Ó pedig mi messze van a Szajna és a Duna! Mint a nyíl repül a vasút, és még is mi messze van.

Csak aztán minden jól végződjék.

Február 15—28.

Elvégre kaptam levelet és megnyugodtam, kipihelve érzem magamat. Ő viszont tőlem nem kapott levelet soká, pedig én gyakran írok, mióta tudom, hogy a postára tett levelet is megkapja. Mit ne mondanék el? Azt hogy szeretem, hogy epedek utána, hogy résztveszek fájdalmaiban, — mint oka is — a sors által?

És meg két más levelet is kaptam, de azt alkalmom hozta, és postára Brüsszelben tétették. Ebben sokat írt titkosan, sokat kérdez, mindent elmond, a mit okosan elmondhatni.

És van még ebben, a mi engem a sírásig meghatott. Ő híven és nemesen szeret, szívből, mi a nehéz napokban még melegebb.

Én magamnak semmit sem menték meg. Nem marad, nem lesz egy fillérem sem. Intézkedni a veszteségre számítólág szegyenltem magam előtt, mintha ez által a diadalról lemondtam volna. És mi hatása volna az ilyennek másokra, ha azt megtudnák! Tisztán léptem ki a forradalombul, mint a hajnali levegő, gondolatban) titokban, akaratban sem váltam el tőle semmi érdekeimben.

Sőt, 1848- decemberben Felső-Magyarországba hivatalosan elmenvén, az alatt Windischgratz Budát elfoglalta. Midőn júniusban visszamentünk, kocsim, lovaim elvitettek, nőm sok holmija, s könyvtáramat és minden iratimat a honvédek, a hadi épületben lefoglalva találván, elpusztíták.

Nem kértem kárpótlást igen szegény létemre sem.

Felső-Magyarországon öt hónapig voltam, nem húztam napdíjt. Számadásomat pontosan beadtam. Biztosi

kiadásim irodára, írnokoknak, kémekre alig ment 2000—4000 pfrtra, fuvar, sürgöny-költséggel, folytonos harc közben.

Mint minister két havi díjt vettem ki, két havit, gondolván a kincstár zavarán segíthetni, ben hagytam. Ez ott veszett, a másik mint bankjegy veszett nálam. A kincstárból ércpénzt soha sem vettem ki.

Így hagytam el Magyarországot.

Így indultam a jövődőnek. Szegényül, de ragyogó lelkiismerettel, magamban, magamnak.

És itt eszembe jutott szegénységem. Dologhoz fogtam, mi pénzt hozzon egykor, — de a fő cél utolsó szolgálatot tenni hazámnak, nemzetemnek az irodalom mezején.

És ha a betegség elhervaszt? Ha nem tudok dolgozni később? Anyám nem küldhet, mert magának sincs.

És ha kedves Dinám szülésében elhal? E rémkép mint egy kísértet ijesztett meg néha . . . Akkor ő sem segíthet rajtam, a száműzöttnek adni sem, hagyni sem lehet. . .

Párszor lebegett végig agyamon e rettenetes gondolat. Elfojtottam mihelyt megjelent. Neki erről nem szabad tudni.

És íme Brüsselen ált jött levelében tudatja velem, hogy ő végrendeletet tőn szülése miatt, és minthogy nekem nem hagyhatna semmit, egy összeget kiküldött Angliába Mayerhez, vegyem ált tőle, és biztosítsam vele jövődömet. . .

Nem a tett boldogított, a lélek a mely sugallta, a gondolat, a szeretet, a hívség a mely a tettben, mint az illat a virágban fekszik.

Nem szóltunk, s megértette azt a mi magamban is titok volt.

Ó mi édes érzés!

Martius 1—15.

Midőn egykor, még mint ifjú, a pályaválasztás belső aggodalmai közt tépelődtem, s annak a mit óhajtottam legnagyobb része szegénységem miatt elérhetetlen, választhatlan volt, kettő után nyújtám kezemet.

Az irodalom felé hajlamom vonzott.

A politika felé a hazai körülmények.

Ez utóbbin kívül másra készülni sem lehetett a magyar ifjúnak, sem eszköz, sem hely, sem vezetők; és ha a haza dolgát a magyar nemes nem vette szívére, a többi osztály ki volt zárva legszentebb kötelessége teljesítéséből.

Én akkor így okoskodtam, kilépve a collegium falai közül, — valahol ott van Naplómban, — irodalmi készület nélkül a politikus tökéletlen nagyon, elég volt szereplő férfaink között körültekintennem, és viszont gyakorlati tapasztalás nélkül a politikus író a tévelygés gyermeke.

És még azt mondtam ismerőseimnek. E két pálya kiegészíti egymást mint pálya, és mint az életnek útja nem enged megszorulnom.

Ha bármi sors leszorít a politikai térről, ott van az irodalmi, nagy tér az.

Ha pedig az irodalmin nem lehet vagy nem tudok hatni, a politikai pályán mozgok.

Az lehetetlen hogy mindkettőről leszorítassam.

És íme mi nagy időt kelle megérnem. Alig van kilátásom még valaha tetteleg munkálhatnom a hivatal

terén, de az irodalmi tőlem senki nem zárhatja, míg van tintám és tollam.

Sőt némi vész után vetni magunkat az elmélkedés ölébe, abban van sok kéj, és ki mintegy az élet után okoskodik, az helyesebben okoskodhatik.

Így teljesedett ifjú korom számítása. . .

De mi volt volna életem, ha annak erkölcsi alapot nem szerzek csendes, elvonult ifjú óráimban?! A vallás a maga néha cifra, néha rideg készületeivel nem használt nekem, — bár jó az imádság, az kéje a léleknek; bár édes az ének, az a SZÍV élvezete.

Néhány elv elintézi az egész életet, csak légy hozzá hiv, mint a hajós a négy sark szerint elkormányozhatja hajóját. A sok szabály megtéveszti az embert, mint a sok szó az értelmet elhomályosítja.

Az emberek felebarátok. Ebből az összes politika kifejlik. Kit ez nem vezérel biztosan, az Inában bajlódik a kötetekkel.

Légy igaz. Ebből az összes életmóral kifoly. Csalni nem fogsz, sem csalhatni, hallgatnod szabad, de hazudni avagy hallgatással hazudni akarni nem.

Türelmes légy és bízzál a dolgok, a tettek szükséges következményeiben. Ez hitednek legyen alapja, a felhők Inában változnak fejed felett, az est mutatja meg hova sorozandó a nap.

Én becsületesen jöttem ki a viharból. Minden utógondolat nélkül álltam bele és hagytam el. Mivel a dynastia álnokul, jogtalanul, kegyetlenül cselekedett, a forradalomhoz csatlakoztam, — és mert republikánus erkölcsi belsöm; — nem számígtattam, győzünk-e? nem néztem, jut-e nekem is dicsőség? mindig dolgoztam baromilag, mintha egy perczem elmulasztásától függne a haza sorsa. És utolsó hagytam el a haza földét, fegy-

veres kézzel... Mert nem emlékeztem ekkor, hogy a hazán kívül más kedvesem is van. . .

Ezt magamnak írom ide.

De Kossuth képét lerajzolandom.

Ő korán megmentette magát, s már előbb, de ekkor egészen elvesztette a hazát.

Görgeynek áltadta a dictaturát, kit árulónak nevezett, írt, vallott, s ellene sereget gyűjtött. Miért? Hogy az árulás a G. nevéhez ragadjon, — Kossuthé így látszott menthetőnek. A világ előtt, de nem Isten előtt.

Görgey nem az által áruló, hogy Világosnál a fegyvert letette, ő előbbi tettei által áruló. Ez az, e kettő az e két emberre nézve, mit most senki nem fog fel még.

Még mindig fen van Dinám, még mind eddig nem szült! És a betegágy kijövetelét késlelteti, ha az megadatnék is. És mi történhetik addig Európában!

De még a szülés veszedelmeim sem ment ált. Ez az mi engem éjjel és nappal nyugtalanít, ez az a mivel álmodom.

. . . Gondolta, már márczius első napjaiban megtörténik. És én írtam neki gyakran, úgy hogy 4-től — 17-ig majd mindennap levelet kapott tőlem. Tudtam ez neki örömet okoz. Azt hittem ágyban leli. Megjelent volna mint reggeli vigasztaló, látogató! Ő e nehéz idő halad, halad, és vele a találkozhatásunké is. . . S alattunk, mint a galambok fészkének fája, reng a fa a fészék tütése alatt!

Mártius 15-31.

Mártius 20-án reggel, 2½ órakor született egy kis leányunk, ki a keresztelőben Therézia Ilona Lipolda nevet kapott.

Küldtem castaliai-mnemosynei forrásbul vizet, alig hiszem hogy a katolikus pap a keresztelőnél mert volna használni!

Ő azok a keresztyén papok! Most Angliában azon viaskodnak, a keresztelővíz-e az mi által az eredeti bűn eltöröltetik!

Elvégre tehát megjött a kis vendég; Mimihez hú párnak jobban illett volna, — de nem tudja az ember mi alakban küldi Isten a jót, az örömet. Lipoldám szüleinek szinte 3-ik leányuk volt, nem látták szívesen, — és utána következett két fiú, ő csupa örömmek, ezek csupa bánatnak forrásai.

Therézia nevet Dinám kívánt, — szeretett anyja miatt.

Nekem az a kiállhatatlan, gőgös, a mellett paraszt modorú, beszédű K.-nét juttatja eszembe, — anyánkat én nem nevére ismertem. Heléne szebb így mint magyarul. Lipoldát én kívántam. Majd ha felnőtt, válaszson közülemagának.

E szerint hála Istennek, elmúlt Dinám félelme és fájdalma, és a mi a kijövésben gátoló. Ez a legjobb, — mert egy Corvint most szerettem volna, vagy más névvel nevezni a virágot. De ezt csak magamnak tartom. Dina ne tudjon róla semmit.

Nem régiben óvást tettem ellene, hogy nevem azon okirat alá van jegyezve, melyben Görgeynek a dictatura áltadatik. Senkit nem neveztem, csak okát adám, miért

nem tettem és nem tehettem volna: mivel az áruló és árulás legalizáltak

Nekem nagy szerencsém van az emberekhez újabb időben.

Vukovics régi barátom, alig nevezhetnék mást úgy annak. Itt és Londonban aláírást gyűjték, hogy kiszabadíthassam otthoni bűvőhelyéből, pöröltem a vonakodókkal, magamat elhatároztam 400 francot adni, bár szűkölködöm.

Ő időközben kiszabadul, Brüsszelben Almássyval érintkezik, aztán itt mások körébe jut, — és a nélkül hogy kérdést tenne nálam, Horváth-tal, a püspökkel egy hosszú nyilatkozatot írnak óvásomra, melyben ők nevezve nem voltak, és gyanúsítanak, vádolnak, bizonyítani igyekeztén, mintha a dictatura áltadása közösen végeztetett volna, holott nevem nem lévén ott, nekik, ha szólni akartak, csak saját tettöket kell vala igazolniok.

Midőn én az igazság majdani elmondása miatt elhatároztam magamat minden áldozatra, el arra hogy elhagyassam, csak a nemzetet figyelmeztethessem: ez ellenszólás, e helyzetben, tőle, igen nehezen esett.

Felelek nekik. Az könnyű. Csak mérsékelnem kelle az igazságot.

Ő neki pedig megírtam, hogy e tétével ő felbontó barátságunkat.

Keserves az még is, gyanúsíttatni, a hazát elveszteni, sőt még barátainkat is elveszteni.

April.

Ide jutott egy Vermes nevű magyar is, gondolom Bácsbul való, ki, mivel a rögtönítélőszék tagja volt, szinte Viddinbe, onnan Sumlába menekedett.

Onnan azonban próbált eltávozni, de útközben egy török tiszt által felfogatván, Várnába vitetett. Az útlevél nem illett rá, de igen társára, a kié nem volt, és azt vele eleresztették.

Ő végre megmondta nevét. De nem látszottak hinni. A várparancsnoknál volt bezállítva. Nagy figyelemmel bántak vele. Mindent megtettek a mit óhajtott. Már tizenegy nap múlt el, s még mindig le volt tartóztatva. Ő ismét mondá nevét, s hogy vigyék a hová akarják. De a parancsnok szemébe mosolygott, s rázván fejét mondá: Szemere.

Elfogatásomra sok ezer piaszter volt téve.'

„Végre kisült, — mondá — hogy nem vagyok Ön, s úgy Sumlába visszavittek.“ — Ez történt már deczemberben. —

Munkámban haladok. Májusban bevégezem, ha ismét nem esik rám a szédülés, mi a múlt hóban három hétig kinzott. Két kötet lehet belőle. Már német fordításával is foglalkozunk.

Különben kellemetlen hónap.

Nem ítétek el, s nőink nem eresztetnek ki.

Dináék távol vannak a megosztozástól.

Az újságok mindig telvék alacsony rágalmakkal.

A félreértés napi renden van.

A többi alszik, hever, mulat, legfőlebb a jövődőrül vagy a múltról beszél, cseveg, én pedig mint az

igába fogott dolgozom még mindig hazám érdekeiben, egész nap, reggeltől estig, — és még is rágalmaztatom.

Itt és otthon terjesztenek nemtelen pletykákat.

Úgy hogy csaknem elhagy a türelem. És már kérdelem magamban: sorsa az némely embernek, hogy mindig gyanúsíttassék? Nincs igazság, vagy csak késik? Lehet az, nemhogy a tett csak egy kissé elismertessék, de hogy egészen ellenkezőképen tüntessék fel?

Az egész forradalom alatt soha egy jó órát sem csinálék sem magamnak, sem családomnak, az éjét és napot arra szenteltem, senkit nem látogattam, terveztem és azt eszközöltem a legkisebb részletig, javam el dúlták, nem kértem kárpótlást, fizetésemet ben hagytam, napdíjat nem vettem, ércpénzt nem váltottam, érzem, Isten jelenlétében, hogy akképen érzett más is, de oly sokat és pontosan és egészen senki nem dolgozott.

Egyet tettem. Nem kedveztem senkinek, nem szórta a státus pénzét, mindent dologra és az áldozatra szorítottam, — az emberek a lelkiismeretes és szigorú bánásmódot legkésőbb bocsátják meg.

A világ, a jelen, a komédiásoké, kik közül való Kossuth, de lehetetlen, hogy az örökkévalóság az legyen.

Vagy nincs ez, vagy mind az egy

Május.

Midőn az ember elveszti honát, a legtöbb jót veszti el, de sok rosztat is elveszt. Én csak amaszt vesztettem el.

Mennyi jó ember halt meg, sok, hóhér keze alatt. És mennyi silány, nemtelen maradt meg. Ha ez magul

maradt meg, rettegek a hazáért, mely ezeknek kezére kerülne.

Szacsvay felakasztatott, a szerény republikánus, — Irányi, az elbizakodott legény él.

Mennyi szenvedtél börtönben, — és Csernátoni, a sílány firkász, itt van.

Dessewffy, Aulich s annyi ki végeztetett, Csányi, Jessenák elveszett, — Madarász László megmaradt.

És még azon haszontalan zavargó Thali.

És így a Kossuth-Madarász-féle töredék-párt eléggé megvan, azért is mivel gyáva volt, és jó eleve sietett.

Mi veszedelmes útja ez a sorsnak. Épen a gyávák, a rövidlátók, a dicsőségéhezők maradtak meg. És nevükhez a számkivetés eszméje még új tekintélyt ad. Alig tudom, jó-e kívánni a visszamehetést, ha ezek kezébe jut a hatalom! Nem a külföldet, a magyar nemzetet kellene felvilágosítani ez egyénekről és társaikról.

**

*

Édes Dinám, mi boldogtalan vagy.

Mennyit szenvedtél még nem tudtad hol vagyok.

Mennyit szenvedtél reményteljes állapotban.

Mennyit a kis Therézia betegágyánál, közel a szenvedőhöz, tőlem távol majd egy év óta.

És 11-én kis gyermeked meghalt, nagy kínok után.

A halál azon szenvedésben, kínban, aggodalomban, félelemben volt, melyet kiálltál a múlt év utolsó felében, nem tudván: élek-e? Nem tudván 4 hóig, mely nap hoznak be fogva, Pestre. Te megéltél, nagy nehezen, a halál magva a gyermekbe ment ált. Ő lett áldozata.

Ő Istenem, miért élt meg mások gyermeke, kik hasonló állapotban voltak? Annyi szenvedést miért nem

jutalmaztál egy egészséges gyermekkel? Miért kell neki szenvednie a reménynek, az örömmel is csak bánatát? Mint örvendett neki — a kijövetelre alig gondolt; mint szerette — engem szinte elfelejtett; mint elfoglalta egész lelkét, — a múlt alig jutott eszébe; és most a sír van előtte, s az öröm bármi nagy volt, gyötrelméhez képest az parányi, mint a mécs világa az éjszakában.

Én nem ismerek nemesb asszonyt, nem ismerek engedelmesebb, jobb gyermeket, hívebb, gondosb anyát, szeretőbb, önzéstelenebb nőt, tisztább asszonyi természetet, — miért büntetik tehát ő ennyire? Négy év alatt egymásután emelkedett négy sír, atyjáé, gyermekeé, anyjáé, a másik gyermeké, ezenkívül testvérei roszak, a háború soktul megfosztotta, tőlem egy év óta távol, mit vétett ő? csaknem merném kérdeni, vétkezett-e csak gondolataiban is?

És mégis sír sír után, gyötrellem után bánat, remény után szenvedés, szenvedés után betegség rohanja meg.

Megfoghatatlan azon mérték, a mi szerint isten osztja a jót és a roszt.

A Lloyd 1850. május 10-ki számában, az Abendblattban ez van:*)

„Nagy Ignác, a Hölgyfutár szerkesztője, néhány nappal ezelőtt Macchio kerületi parancsnok elébe idéztetett, mert igen élénken rajzolta egy, a forradalom által elszerencsétlenedett család szenvedéseit. Nem olvastam a

*) E napló folytán számos idézet jő elé, német, francia, angol lapokból, többnyire az illető lapból kimetszve s eredetiben a naplóhoz ragasztva. Mind ezt, mennyiben egész terjedelemben közlése szükségesnek látszik, magyar fordításban adandjuk; néhol rövid kivonat is eligendő lesz.

novellát s annál fogva nem is tudom mennyiben alapszik valóságon: de az egész dolog engem azon csapásra emlékeztet, mely a volt magyar miniszterelnök Szemere nejt érte. Egész octoberig mit sem tudva férjéről, s a legborzasztóbbtól rettegvé miatta folyvást, csak néhány hónappal utóbb véve a bizonyos tudósítást Párisba érkezteről, annyira aggódott rajta, hogy midőn néhány hét előtt egy kis leánykával betegedék le, a gyermek magában hozta a halál csiráját s sok szenvedés után a múlt héten meg is halt. A rendőrség megvizsgálta a kis hullát s mint hallom nem támasztott semmi nehézséget, hogy az a család jószágára vitessék ki.“

De azért csak otthon vissza, tehát fogva tartoztatják. Haynau őt derék, jeles, de szerencsétlen asszonynak mondja, azonban szabadságot csak azoknak ad, kik sem szerencsétlenek, sem a jeles nevet a zsarnokiul nem érdemlik, mert a mozgalomba avatkoztak.

Kossuthnak és gögös nejének gyermekeit átküldték, hivatalosan csaknem. A gyermekek jól éltek Pesten, azoknak mindegy, tehát csak a szüléknek tőnek vele örömet. Hála Istennek!

De én bűnösbb volnék előttök mint Kossuth? Nőm terheltebb mint amaz asszony? És nem inkább Dinámat büntetik mint engemet, a mennyiben ő ártatlan teljesen, s mindent veszített a forradalomban?

Almássynét kieresztették, pedig Almássy írta alá a trónvesztést, miért a jegyző, Szacsvay felakasztattott.

Orczynét kieresztették, Perczelnét is, Egressynét is, Lónyaynét is.

Mi mind ennek az oka? Avagy csak a sors czélja benne, hogy Dinám szenvedjen? Ő, ki négy hónapig minden nap a halál félelmét állotta ki, nem tudván hol s biztosságban vagyok-e. Ő, ki aztán beteg volt. Ő, ki

szült kínok közt. Ő, kinek gyermeke a szenvedés alatt a halál csirájával született. Ő, kinek nincs rokona az egész hazában, — ott áll mint egy magános virágszál, a föld nem tekint reá, csak az ég gyönyörködik benne csillagszemeivel.

Ő hiszen, csak én magam szenvedhetném az elválás kínait!

Ő csak a szenvedésben, ha az kerülhetlen, igazság volna. De íme a bűnös b juttalmaztatik, de másokra nézve kivételt tesznek, ő nem bocsáttatik ki, a kire nézve évek előtt kimondák az orvosok, hogy nem lehet egészséges tengeri fürdő használása nélkül. A többinek kijönni kéj volt, ez nála szükséges az egészség megszerzésre, — azonban azt hiszik a zsarnokok, nem elég még a mit szenvedett. Öt hét múlva egy éve lesz elválásunknak.

Azóta a haza rab lett, ő is rab benne, én bujdosó idegen földön.

Június.

Ez a remény hónapja volt. Haynau azt igére nőmnek, elítéltetvén én, ő kibocsáttatik. Es az 4—5 hét alatt meg fog történni. Es azon ember büszke szava megtartásában, ha ez sem volna meg benne, mi maradna!

És íme betölt az öt hét, és sem elítélve nem vagyok, sem Dinám kieresztve nincs.

Sőt azt írják, mi nem is ítéltetünk el, a kik az idézésre meg nem jelenénk. Ebből az következne, hogy Dinám sem bocsáttatik ki.

Az igaz, hogy most újra kérvén mellette a fattyú Haynaunak több kedvencei, azt felelé: „die Szemere ist eine brave, eine hübsche Frau, und sie hat sich von Allém fern gehalten, aber ich kann ihr nicht helfen.“

A várakozásba, a bizonytalanságba, a vágyba én is egészen bele fáradtam, szinte fogy az, mint az óhajlás, mi végre szünni kezd, mert kinná kezd válni.

Nincs kedvem semmihez. Úgy ülök itt mint a madár az ágon, honnan tovább fog repülni. Olvasni sem tudok, mulatni sem, tanulni sem, még munkám sem végeztem be, a bánat és fejszédülésem miatt, — az utolsó fejezet van hátra. Az egész 33 sűrű ív leend.

De a német fordítás is halad; már le van fordítva 20 ív, — a többi azért nincs, mivel Heilprinnek szeme megfájult. Különben, hárman is fordítják. Én álnézem, összehasonlítom, és ez szerfölött unalmas. Nem tudom, a szakács a maga főztét utálja-e, én már undorodom a magamétól. Kivált, mivel a német egészen más mint a magyar.

De e hónapban kaptam egy fényes elégtételt is. A Kölni Zeit. jun. 22-ki számában van Batthyány Kázmér válasza Vukovics és Horváthnak arra, a mit ők nekem először feleltek, s miben ő is érintetik. B. tehát az én czikkeimet nem ismeri, mert ő csak az Alig. Zeitungot látta, és az nem közli az én czikkeimet. Es előadja az aradi, a radnai, a lugosi eseményeket, a dictatura áttadás körülményeit, és egy ellen mondás nincs köztünk. Ő Asiából ír, én Párisból, és mindenben egyezünk, miért V mert a tényt híven adtuk elő, különben lehetetlen volna ez összehangzás. Tehát Vukovicsék meg vannak czáfolva, s én igazolva. Azért örvendek neki, mivel igazmondóságom most már kétségbe nem vétethetik, s hogy e tulajdonom elismertessék, azt óhajtom, részint mivel bírom, részint azok miatt a miket írni fogok. Batthyány nyilatkozata még april 27-én költ, Kiutahiában.

E hónap közepe előtt Londonban voltam 24 órára. A Dinám pénze, mit még januáriusban oda küldött, el-

veszendőben volt. Négy hó óta nem bírtam kezembe kapni, most megvan a tőke (kevés hián), de a kamat oda vészett. És ha telkemet kelle valakire bízni, azon emberre bíztam volna. És egy száműzött nejének vagyunkája nem szent dolog?! Megfoghatlanok az emberek. Elöttem megsemmisítve állott az illető, — megjíedt midőn megpillanta, én élesen szoltam, de visszajóvén még élesebben írtam, kifejtvén részletesen gyanús eljárását. 15 napja múlt el ennek. Írt azóta, de nem felelt meg szemrehányásaimra.

Azon tiszteteknek, kik valaha rang nélkül léptek ki a katonaságból, és a forradalomban részt vőnek, amnestia adaték. 50—60-an voltak, többnyire 10—20 évi vár-fogságra ítélve.

És Dinám otthon tartóztatik.

Ki az ő ellensége és az enyim? Van annak oka talán a mit én gondolok, vagy csak zsarnoki szeszély?

Július.

Azt hittük volna, hogy Haynau addig mindenesetre Magyarország ura lesz míg az ostromállapot tart. S íme július 9-én hivatalától fölmentetik, és pár nap múlva nyugalmaztatik.

Ha okát nem tudnék, örvidenénk neki. De így előttünk akkor büntettetik, midőn érdemet kezd szerezni.

Az osztrák ministerium demokratiainak mondja magát. Haynau az ó-conservativekkel tart. Ez egyik bűne.

Továbbá, a ministerium azt kívánta, a magyar politikai foglyok ítéletei, meghozatal után de kihirdetés előtt, terjesztessenek föl, ő Felsége némelyeknek meg fogván kegyelmezni. De Haynau azt felelte, hogy ő tel-

jes hatalmát nemcsak kivégzésre, de megkegyelmezésre is akarja használni, és 28 legerheltebbet (mint a honvédelmi bizottmány tagjai, s Bónis, Palóczy stb.) kötéltre íteltet és egyszersmind teljesen megbocsát nekik.

Ő elcsapatott.

De eredménye lett, hogy a kik 10 évnél kevesbre íteltettek az előtt, azok amnestiát kaptak, és még 209 országgyűlési tag és kormánybiztos. Természetes de szükséges következménye a Haynau szeszélyes tettének, ha ő a főknék megbocsátott, képtelenség lett volna a többieket elmarasztald. Ezeknek tehát pörük egyszerűen megszüntetett.

Ez az egyik, nevezetes, szerencsés fordulat.

Másik a népösszeírás.

Ezt katonatisztek és pedig német vagy határőrtisztek teljesítik. De a nép magát tömegestül magyarnak íratta be, a „nemzetiségi“ rovatba. Tehát a kormány e rovatot ezzel „nyelv“ váltotta fel. És íme, úgy hirdetik, a magyar rovat alatt nyolcz millió találtak.

Ebben nagy tanúság van. És ebben nagy magasztalása van a magyar fajnak. Elismerése annak, hogy a magyar nem magáért, de valamennyiért küzdött és vészett. —

Nőm, Lipoldám ismét volt Haynaunál. Mindig akkorra biztatja, midőn elítéltetem. Mondja: ő neki nincs hatalmában adni, mert azt politikai magasb tekintetek tiltják.

Sejtem az okot némileg.

Várom addig, míg Dinám dolgát testvéreivel végzi, de tovább nem engedem szenvedni.

E hónapban munkámat bevégeztem. Nekem 37—38 év, mi nagy 8-rétben nyomtatásban is annyit ad ki. Három kötet vagy rész leend.

De a fordító szeme mindig fáj.

A másik, Ludwig, nem bírja az irodalmi szép nyelvet, munkáját el kelle vetnem.

Adtam egy harmadiknak Podhorszkynak, ki Széchenyi István fiánál nevelő volt, és a kit Bécsből Széchenyi Lajos ok nélkül és csúfosan kihajtatott. Jeles fi, jeles philolog. Talán elvégre czélt érek vele.

De míg nóm ki nem jöend, lehetetlen kiadnom olyan munkát, melyben minden szó egy nyíl az osztrák ellen. Ismét csak szenvedjen? Még tovább tartás fogva? Azt nem tehetem, nem szabad tennem. O sokkal többet szenvedett mint én.

E hónapban szinte szenvedtem fejszédülésben. Ezért maradt e hónapra a XXI-ik, az utolsó czikk, különben már a múlt hóban készen valék könyvemmel.

Egy öröm ért e hónapban, mi életem sötétségét mint egy szövetnek világítja meg.

Megkaptam Mimike arczképét, daguerrotypban, és Dinám olajba festett képét. Itt függ most mellettem. És ez (Kozina festé, 1844.) igen-igen szerencsésen van találva. Csaknem megszólal. Ha szemközt ülök vele szinte mosolyog reám. És a művész épen a jellemző szempillantást kapta el. Minden arcznak van szép és rut oldala, tekintete, s ebben mint abban van inkább s kevésbé sajátos, — ezt kell a művésznek megragadnia, úgy hogy a művész csak azt festheti igen jól, igen híven, kit ismer eléggé.

Tehát mintha már megjött volna Dinám. Testét látom és szemeit, csak föl kell elevenednie. Velem van, örködik felettem, vigyáz reám, s viseletemben szinte óvakodom, mintha látná a mit cselekszem. Mintha már velem volna, nem szól, hanem jelenlétét érzem.

Augustus.

Elvégre bele unt a hatalom Lipoldám kínozásába. Megengedett neki, hogy Bécsbe menjen 12 napra. Hanem Mimikét nem volt szabad magával vinnie.

Ott az útlevel neki megígértetett. September elején megkapja, és közepén, ha Isten örökös fölötte, ki fog jöhetni.

Ó mi kedves gondolat, ó mi édes öröm! De ez öt-hat hét egy örökkévalóság nekem, hosszabb mint az elmúlt hosszú év, mindennap tízszer is bele tekintek a naptárba megnézni a napot, elmémben a számok a sokszori ismétlésben összezavarodnak.

Bach ministemek tetszett nőmet ijesztgetni, azt mondván neki hogy én most sem nyugszom, hogy most is a politika elemem. Ez nemtelenség tőle, miután jól tudja, hogy e roppant városban mind e napig egy embert sem ismerek a magyarokon kívül. Hanem azon ürügyre szüksége volt Bachnak, hogy azt mondhassa Dinának: „für das was er thut, Sie bürgen mir, mit Ihrer Freiheit daweil Sie hier sind, und mit Ihrem Vermögen wenn Sie fortgehen, denn er ist Österreichs gefährlichster Feind.“

Ennyit írta Dinám, titkos úton, a többi élő szóval mondhatja el. . .

Munkám készen van. És mi szerencsétlen vagyok vele. Heilprin lefordított 14 ívet és 4 hónap óta szeme fáj. Ludwig lefordított 12 ívet, nem használhatom. Aztán adtam Podhorszkyknak, ki a pyraenei fürdőbe ment, — ő lefordított 6 ívet, és terhesen megbetegedett. Kihez forduljak most? Hol találok embert ki híven és szépen ír? És aztán nőm sem hozhatja ki vagyónát, veszélyez-

tessem ezt? És az ügy érdeke is mindig veszt! Talán mások meg is előznek.

Minden gát összetolult munkám megjelenését megakadályozni!

E hónapban nem írok, hanem olvasgatok. És gondot fordítom testemre. Annyi otthon ülés, Írás, magánykodás után kell valami mozgást tennem. Tehát többször járok ki. Tehát lovagolni tanulok ismét. Tehát a vívásban gyakorlom magamat. Úszni is akartam tanulni, de e hónapban majdnem naponkint esett, és második fele igen szeles és igen hideg volt. Őszi idő járt egészen.

Eként testemet egy kissé megtörvén, octoberben hozzá foghatok Emlékiratomhoz, mit c télen be fogok végezni. Egyszerűen, elbeszélőleg fogom megírni, nem ve gyítve sok okoskodással, még kevésbé ragyogó gondolatokkal. Összeállítom a tényeket, azok beszéljenek.

Batthyány Kázmértól egy szíves, hosszú levelet kaptam, Kiutahiából, kelt juh 3. 1850. írja a többek közt: „Én már nem hiszem, hogy valaha fegyveres kézzel vissza fogunk menni, de a politikai események fejlődése következtében könnyen történhetik, hogy hazánk ajtói még egyszer nekünk is nyitva álljanak, és hogy az új szerepet játszszék. De ha lehetne is hódítókképen visszamaschirozni, s bár volna minden szükséges matériáié a mi nincsen, hisz még akkor is bajos volna határozni, hogy mi módon történjék az expeditio, annyi a vezér. S ha az utóbbi sikerülne is, még bajosb volna határozni mi történjék ,akkor, mert nekünk azonnal két dynastiánk volna ki vetelkedésbe lépne, az őket képviselő két híres férfiak személyében. Van nekünk a Kossuth-ház, s van a Perczel-ház, kik már most dühös ellenségképen egymás mellett laknak, s kinek mindenikének maga pártja van. Bár mennyire becsülöm és tisztelem azon férfiakat,

csakugyan nagyon félek, hogy ha hazánk újra fölébredne, hogy másodszor el ne bukják; csak egy mód maradna fen megmentésére, a volna hogy valami mély tűzokádó örvényt improvisálnánk, mint milyent a gondviselés Rómának küldött vész idejében, s abba Deciuskint mind a két nagy hazafit bele ugrasztanók.“

így gondolkodik ő is e két emberről. Perczel vezérsége nagy szerencsétlenség volt az országra nézve, de ő nem vesztette el a hazát, mint Kossuth elvesztette dicsvágya, félénksége, eszélytelensége által.

September.

A szerint a mint Dinám írta, ide 18-ka körül fog érkezni. Megírta a napokat pontosan.

12-én tovább aludtam mint egyébkor, elálmosodtam. Reggel 7½-kor csengetnek. Fölriadok. Jön a ruhatisztító, gondolám. íme már 8-ra jár, s nyolczkor írni szoktam.

Felugrom, kinyitom, és ki áll az ajtó előtt? Dinám, Mimim, és Feri és nevelője: Tóth.

Elvégre, elvégre!

De volt zavar. Szépen akartam mindent elkészíteni, de csak 16—18-kára. A fogadott szállás poros, rendetlen, igazítlan volt. A végtelen örömben ez bántott.

Ő jól néz ki, vidám mint volt, Mimi megnőtt, néhány percz múlva ölembe jött — tehát végre elértem a házi élet örömét, melynél, talán a sírig, meg fogok állapodhatni.

Isten hozott, Isten hozott!

De örömöm nem tarta sokáig. . . Dinám beteg lőn. Ágyba kelle feküdnie. Alig láthatta Párist némileg, ismét a szenvedés próbája jött reá. Valóban ez valami rettene-

tes üldözése a sorsnak, mint az őz, mely egyik sebéből alig gyógyul ki, midőn először fut ismét a friss patakhoz, új nyíl merül oldalába. Ő zúgolódt, én nem merem szólni, de magamban perlekedtem a gondviseléssel. . .

E hónap szomorúan végződik, szépen kezdődött. Dinám ágyban, én mellette egész nap.

Nem lovagoltam, nem vívtam, nem olvastam, nem irtain, nem mulattam.

Feri és nevelője 26-án visszaindultak.

October.

Dinám még mindig fekszik, és fogy erejében, türelme enyészik. Annyi szenvedés után némi életre számított Párisban, és íme sorsa a kín.

Hozzá hívtam Schöpf orvost, magyar menekült. Egyik nagy hírű orvos volt. Én soha zavarosb főt nem ismertem. Hála Istennek, hogy Londonba elutazott.

Grubi (magyar születésű) orvost kerestük föl. Száraz, hideg, egyszerű ember. De ő ott ragadta meg a betegséget, hova Sch. nem is gondolt, sőt egykor Lederer és Stahly sem. Úgy látszik, ez radicaliter meggyógyítja Dinámat, mert most ő egész betegség, fejfájás, fogfájás, csúz . . . most itt, majd ott mutatkozik. Én bízom ez ember eszében. Az igaz, heroice hozzá látott, de Így kell.

Mimi igen kedves, eszes és örökké víg, és örökké játszó és mozgó gyermek. Ki látja őt, mindenkit meghódít. Még nincs négy éves, és hat hét múlva mi sokat ért francziául.

Podhorszky ismét bele fogott munkám fordításába, és ismét kidőlt belőle. Elutazik Spanyolországba. Okos ember, de ingatag, majd erre, majd arra határozza magát. Munkám tehát le volna fordítva, de három külön fordító által, és egyik sem nézte ált végképen. Újra kell öntetni az egészet.

De nőm osztálya sincs meg otthon. Bach határozottan fenyegette, hogy vagyona áll jót érettem. De ez engem nem tartóztatna vissza semmitől. Hanem az osztály nincs meg, és ha gonosz testvérei ellen a hatóság nem ad támaszt, vagy azokkal épen közre dolgozik, mije sem marad. Ekkor aztán koldulhatunk. Tehát ezt meg kellene várnom. Ezzel családomnak tartozom. Én nem tarthatom őket, és így nem szabad őket a magokéiul megfosztatnom.

Nőm megérkezvén, saját nevemet visszavettem, a Neuberg név helyett.

Emlékiratomba még azért sem foghattam, mivel némely irataimat otthonrul mind ez ideig meg nem kaptam, mikre pedig szükségem van.

Kaptam Batthyány Kázmértól levelet Kiutahiából, octob. 1., melyben írja a köztem és Vukovics-Horváth közti port illetőleg: „hogy akárki olvassa részrehajlatlanul, ki fogja találni, kinek van igazsága.“

Házmán F. ugyan onnét írja, sept. dO-rul: „Engem és bennünket e vad országban a börtönzés szenvedése, minden szellemi és anyagi élvezet nélkülözése kinoz, és mily társaságban? Ki ügyeinket oly szerencsétlenül vezette, itt megközelíthetlen, kísérvőivel csak napi rendeletek utján szól; azokban nem barátokat, de cselédeket lát; kormányozni akar itt is, de az absolutismus elvei és formái szerint; (Perczel) Mórral és (Mészáros) Lázárral nem beszél, ezek őt tartják tébolygónak, ő amazokat.“

. . . „Hazánknak joga van reád lehető fejlődésében, mert az, kit hír szerint oly mesés ragaszkodás követ számkivetésébe is, új támadás sikeres vezetésére nem alkalmas, a hiúság és nagyravágyás nagyobb tért foglalt el szívében, mintsem a hazafisággal megférne.“

Lórodi (azelőtt Eischl) octob. 3-ról, ugyan onnét írja: „Kossuth a tétlenség mély álmát aluszsza, és a fényes múlt kábító emlékéen rágódik. Minél tovább nézzük őt, annyival inkább meggyőződünk, hogy neked, kinek hazafisága kétségtelen, tudományosságod fényes hírű, és munkásságod csüggedhetlen, a hazában kizárólagos népszerűségre van szükséged, hogy hazánk hajója biztosan partra jöjjön az üdőben, melynek jönnie kell, és melyet közeinek reménylünk; a működés ez értelemben itt, és innét a mennyire lehet, tovább megkezdődött.“ Pázmán is ír ilyesmit. Azért is, mivel írtam, hogy én jövődőben az írásnál maradvá, pályámat bevégezettnek tekintem.

November.

Múlik hét után hét, hó után hó, és Dinám még mindig beteges.

Minden napot, minden órát számítok, azt reménylem, az új nap változást hoz, és hiában reményltem.

Elmúlt a hónap, a baj nem múlt el.

Mimi ellenben egészséges, játszik sokat, eszik jó ízűen, és alszik is, anyjának egyetlen öröme a szenvedés e folytatólagos napjaiban.

Én nem csinállok mást mint aggódok, várom a javulást, — épen nem tudok dolgozni, olvasom a hírlapokat, könyvet nem sokat.

Így múlik életünk betegségben és számkivetésben.

December.

Íme az utolsó hó ez évben. Íme az utolsó nap. De úgy látszik a bajt áltadja folytatás végett az új évnek.

Dinám talán kevesbet szenved, de szenved és nem mehet ki. Nem örülhet sem életének, sem ifjúságának, sem a párisi világ szépségeinek. Páris és a száműzés neki csak egy szobát juttatott, hogy abban betegeskedjék.

Kellene ismeretséget kötni, hiszen nincs hazánk, sem atyáinkfiai, sem régi barátink nincsenek! Nem lehet.

Kellene megnézni az itteni nevezetességeket! Nem lehet.

Kellene nyelvekben tökéletesíteni magunkat, kivált a beszédben, talán alkalmunk sem lesz többé anyai nyelvünket a hazában s a hazáért használni! Nem lehet.

Kellene a politikai világban is körülnézmem, megismermem ama bálványokat, kik a világ sorsát intézik, s a távolban híresek, a közelben kicsinyek. Ezt sem lehet.

Dinám betegsége mind ezt széttépi mint pókhálót, mit a gondolat szépen összeillesztgetett.

Így múlik el az 1850-ik év.

Hazám idegennek gyarmata.

A nemzet rab.

Nőm beteg.

E világvárosban, száműzött társaimon kívül, senkit nem ismerek.

A múlt változhatlan, a jelen örömtelen, a jövő egy beszorított marok, mi van benne nem tudni!

1851.

Január. — Páris.

Itt van az új év.

Nem várok oly hamar jobbra változást a nemzetek sorsában, azok életét úgy is századokkal mérik.

Legközelebbi s legfőbb vágyam volna Dina egészsége, mert az élet oly gyorsan múlik. Észre sem veszi az ember midőn a határszélen áll.

De teljességgel nem javul. Fejszakgatása folyvást tart, mit itten neuralgienak neveznek, néha minden 10 perczben megújul és tart 10—15 perczig. És szemére is annyira hat, hogy nemcsak olvasni, írni teljességgel nem tud, sőt minden csekély világosság ingerli.

Az orvos nem megy ki egy bizonyos körből, t. i. hidegviz-zuhany, hydrojodate-ferri-potassae, — és ime az így tart a 4-ik óra. Mit sem eszik, nem tud aludni, és napról napra fogy.

Öröme Mimiben van egyedül, ki szemei előtt virágozik mint a rózsafa. A párisi finom és fehér gyermekek-

hez képest olyan mint egy vad: bátor, piros, zömök, eleven. Egy kis francia leány, 7 éves, jár hozzá játszani, és a nélkül hogy mi tanígtattuk volna, már mindent ért és beszél meglehetősen. Csodálatos a gyermek: előbb csak azt tanulja meg a mi szót, phrasist hall, és apródonkint bejön a declinatio-, a conjungatióba magátul.

És egész verseket megtanul pusztá hallásbul, és egész nap azt mondogatja igazi francia accentussal:

Au clair de la lune,
Mon ami Pierrot,
Prête moi ta plume
Pour e'crire un mot.

Ma chandelle est morte,
Je n'ai plus de feu,
Ouvre moi ta porte
Pour l'amour de Dieu.

Je n'ouvre pas ma porte
A un vieux savetier,
Qui porte la lune
Dans son tablier.

és több effélét.

E hónap 25-én múlt 4 éves.

Én azt hiszem, minden gyermekben van kedves, annak a ki előtt azt fejlik, de Mimiben sok íz, zamat van. Néha egész órákig magában elbeszél; néha daczol, alig bírni vele; néha hízelgő, csókolózó, s a legédesebb neveteket kitaláló; néha mesét ő kíván hallani s örömeben egész idegrángatózásba jön, néha ő mond mesét oly komoly arczjárással mint egy felnőtt. A mi legjobb benne, örökké

vig, vidám, mulató, reggel is ha fölkel, és éjjel is, bár mely pillanatban ébredjen fel.

A gyermek lelke mint a tükör, azt a képet mutatja a mely bele tekint. Nagyanyja (napam) és anyja mindig mosolyogva tekintvén reá, e kedélyállapot bele is áltment.

E télre sok menekült magyar ide jött. Új választmány alkottatott, melynek tagjai: Teleki L., én, Vukovics, Czecz, Klapka, jegyző Bittó István. Nem tesz egyebet: itt-ott pénzt gyűjtöget, de nem a francziáktól, kiosztogatja a megszorultaknak. Szóval a jelen bajokat intézgeti itt és egyéb helyeken is, a múlttal nem bajlódik, a jövőendő érdekében mit sem tesz. Táblabírói modorú urak ezek: azaz röstek. A tehetős: mulat, élvez, mintha minden rendében volna, a szegény dologtalanul él, ha módját ejtheti korhelykodva. E faj nem fogja Európa nyugalalmát fölháborítani, t. i. mint kezdeményező.

Február.

Munkámat még a múlt nyáron elvégeztem, csaknem egészen is akkor lefordítottam. De nem adhattam ki, egyik oka: mert a fordítás rossz, hibás, nem vagyok vele megelégedve, és aztán mert nőm érdekeit veszélyeztetem vele ha kiadom. Be kell várnom míg testvéreivel megosztozik, különben mit sem kap abból is a mi őt illeti. Minden a bíráktól függ, a bírák pedig a kormánytól függenek, s Bach nem átallá kimondani nőmnek, míg ön itt van, személye a kezes férje tetteiért, ha kiutazik: vagyona lesz a kezes.

Azonban én csak az osztályt várom. Ezzel nőmnek, családomnak tartozom; tovább nem várni: azzal hazámnak tartozom.

Így is munkám kora elmúlt nagy részben. Elmúlt az évben, melyben mohón olvastatott volna.

Dinám még mindig beteg. Sehova nem mehetünk, hozzánk ritkán jönnek. Kínban, magányban telik napja, éjjei álmatlanul.

E miatt én sem csinálhatok semmit. Keveset olvasok, nem írok semmit. És sem nyelvben nem tökéletesítem magamat, sem nem járok társaságokba. Naponkint várom az időt, melyben Isten visszaadja neki egészségét.

A drezdai conferentiák megkezdődtek. Austria bele akar lépni minden tartományaival a német szövetségbe. Mi, magyarok, elhatároztuk ellene emlékiratot adni be az angol, a francia, az amerikai, a piemonti kormánynak. Kellett volna háromnak dolgozni, külön-külön, Telekinek, Vukovicsnak, nekem. Teleki nem csinált semmit, Vukovics igen kizárólagosan magyar és táblabirói modorban tette fel, mint egy megyei sérelmet. Az enyim fogadtatott el, mit Teleki francziára fordított, a harmadik részt az európai tekinteteket azonban úgy bővítvén és fordítván el, hogy abból minden elv s méltóság kihullott. Kormányokhoz nem úgy ír az ember mint népekhez, de az elvet teljesen elhallgatni semmi esetben nem szabad. Ennyiben tartom rosznak az emlékiratot.

Elfogadta a francia külügyminister szivesen, sőt az elnök is, mint a többi kormányok is. Ennek beadása után költ a francia febr. 23-diki erélyes nóta Ausztriához ez ügyben. A mienk alatt volt febr. 15-ke, de későbbadtuk be. Aláírva volt Teleki, én, Vukovics, Czecz, Klapka, mint ancien envoyé, ministre stb.

De e dologrul értesítést a lapokba beadni nem engedett a Teleki szorongó modora, annál kevésbé irtunk czikket. még kevésbé közöltetett, maga az emlékirat. Bizony nevelés és igen hibás modor!

Pénztárunkban mindössze alig volt 2500—3000 franc, és azzal sok emberen segítettünk. Gyűlt magyaroktul, kik itt áltutaztak, olyanoktul, kik nem vettek részt a szabadságharczban, és most 50, 100 franczal hazafiúi nagy kötelességöket teljesíteni, az elmulasztottat helyrepótolni vélik. Vissza kellene lökni, — de szegény száműzött társaink miatt azt nem tehetjük.

Néha ír Kiutahiából Batthyány, Házmán, Lórodi, most ír Mészáros is. A többek közt írja:

„Nem tudom, hogy az a sok dii majorum és minorum gentium katona kevesbet angol státuszférfi-e mint mi itten, azaz, hogy azok a politikus vélemény szerint osztják-e magánytársalgási köröket, vagy hogy a közös szerencsétlenség jobban egyesíti őket mint quondam? Mi itt derekasan megtartjuk elszigetelésünket, bár egy kaszárnyában lakunk — Batthyányin kívül, — Kossuth még most is uralkodik, és van udvara, mi több testőrsége, hadi tudományban neveli magát, jövendőben nélkülözni akarván a vezéreket, az alvezetőknék egy útmutatást is írt. Vele Visoczki társalkodik a főbb lengyelek közt, ki lévén jelevé egy időben, ő alatta főbb hadi szerepet viselni. Perczel nejével és testvérével s nejével szinte magának él, elkészítvén memoirjait, Dembinszki magának, s én magannak annyiban hogy Kossuthal soha sem, Perczellel keveset hanem barátilag, Batthyányval gyakrabban, Dembinszkiivel pedig mindennap, együtt whistezvén. Batthyány mindenkiel barátságos . . . Költ jan. 18. 1851.“

Nagyobb csapás azonban nem érheté a jövendőt, mint Bem halála (Aleppo, dec. 9—10.).

Semmi volt midőn Magyarországra jött, most minden ő volt.

Mészáros nem vezér — nem is tartja magát annak.

Perczel nem is katona — de ő magát a legnagyobb vezérnek hiszi.

Sok derék a hóhér prédája lón.

Görgei homlokát a pokol bélyegezte meg.

Klapka mint alvezér van helyén.

Vetter a hadministerium hivatalainak egyikébe való.

Czeczet Klapka mellé sorozhatni.

Guyon szinte, kevesb ismerete van mint ezeknek, de bátrabb vezér, és vállalkozóbb.

Kmetyt még ennek is elébe teszem.

Dembinszki derék katona, de a fatum nem engedett neki győzedelmeket, és így ő hitelevesztett ember Magyarországon.

Csak Bem volt az, ki katonai ismeretekkel bírt, ki bátor vezér volt, ki politikus is volt, kinek híre tetten alapult. Őt mint vezért üdvözölte volna a nemzet egykor egyszívvel-lélekkel, nincs ki hasonlíttathassék hozzá az élők közt.

És még volt egy érdeme. Ő kedveltje volt Kossuthnak, és végre átlátta: hogy Magyarország megbukott Kossuth által, és ismét meg fog bukni vele. Ezt írta ide Párisba. Már Viddinben és Sumlában sem látogatta meg.

Íme, ilyen szerencséje van Kossuthnak! elvesz a legjobb vezér, és a ki a legnagyobb auctoritás lett volna ellene!

Isten lelke viraszszon sírod felett ott keleten!

Az itteni menekültek gyászt viselnek kalapjaikon hat hétig, én hordom hónapokon ált.

Nagyobb csapás nem érhetne volna hazánkat.

Hogy nem volt demokrat, az baj; de ő lengyel volt, s így csak addig leendett befolyása ügyeinkre míg tart vala a harcz. Ebben volt az orvosszer.

Március.

Ez valami ritka tél volt, nemcsak hó egyszer sem esett, de meg sem fagyott. A szegények tele, nem kellett fűteni!

E hónap végén kezdett szűnni nőm fájdalma. A tavasz gyógyítja meg, nem az orvosi szer. Néhányszor elmehetett a színházba, eddig csak egypár utcát ismert és az ágyat a melyben szenvedett.

Mimi jelenünknek öröme. Néha daczoska ugyan, de különben egészséges, piros, élénk, friss, pajkos, eszes, reggeltől estig mindig vigad, hol magában, hol más gyermekekkel. Egy gyermekded arcz, ártatlan, örömeiben kiáltozó és röpdező, de nagy szemeiben sok tudat is mutatkozik. Reggel míg mi alszunk, ő két óráig is magában dalol, beszél ágyacsájában, néha fel is kél, mamájától egy csókot kér, néha hozzám kéredek, és ismét visszamegy, csendesken folytatva játékait. Éjjel akárhányszor felébreszthetni, mindig egészen éber, gyakran pajkoskodik rögtön, mint egy 13 éves vidám leánya.

Akárhova megyünk, mindenütt feltűnik a piros, a tömött kis leánya, nyílt homlokával, kicsiny szájával, nagy barna szemével, hosszú pilláival és kecses mosolyával. Sokszor az utcán is megállítják és megcsókolják, merőben idegenek.

Most már mindent ki tud mondani francziául a mire neki szüksége van, és mindent ért. Sok apró dalt könyv nélkül megtanult, és mindig azt mondogatja ha hozzánk valaki jön. Úgy látszik igen kitűnő emlékezőtehetsége van. Mentünk vendéglőbe, hol az előtt hét hónappal voltunk, és rá ismert; midőn látogatni megyünk, ő az emeletet nem téveszti, mit mi nem ismerünk meg mindig.

És így az utcákat, és az épületeket mit neki egyszer mutattak.

Feje igen kemény, öblös, s hátulsó része egészen gömbölyded. Balassa orvos azt mondja, soha sem látott oly tökéletes fejformatiót. Gruby orvos is azt mondja itt, egészen fi-gyermeki fej-alak, ritka példány.

Ekként szemléli az ember a csemetét, s fölnéz a levegőbe, és méregeti, meddig fog emelkedni büszke koronája!

April.

E hónap nem oly szép mint volt a múlt két hónap. Azonban Dinám valamicskét már mulatott. Azaz, egypár este vendégek voltak nálunk, kirándulást tevénk Versaillesba, volt Millsné unalmas estélyén kétszer, néhány-szor társaságot alkotva ebédelénk „a városban“, mint mondani szokták. Mind ez őt igen mulattatta, mert őt. mulat-tatja minden kis öröm, legyen az oly parányi mint egy harmat.

Dembinszki gyakran jár hozzám, ámbár én tevén le őt első ízben a fővezérségről, hon feszes lábon valánk egymással.

. . . Az emigratio kezd oszolni. Egyik falura megy, másik Londonba, némely Amerikába. . . A Kiutahiabeliek sorsa bizonytalan. Teleki és Andrássy azt hiszik, e tava-szon szabadon eresztetnek, én nem hiszem.

Dolgozom, de keveset. Télben, mivel Dina beteg volt, most mivel kellene neki valamit élveznie.

Napközben legtöbbször kis leányomat nyomorga-tom, ki olyan mint egy kis tátos. Forrván vére néha neki megy öklével az ablaknak, néha fejét a falba ver-

desi, dobog mint a paripa, kiált mint az őrült, — egy kis eleven ördög. Anyja ilyenkor szinte fél a kis boszorkánytól.

De csapodár is tud lenni. Simogatja az ember kezét, leborul, lábainkat megsókolja, bejön, csókot kér és azzal odább szalad, és mind ezt a leggyöngédebb arc- és szem- s hangkifejezéssel kíséri. Ha az így megy, ebből igazi rózsa lesz, a legszebb színű, a legkedvesb illatú virág, és a legszúrós.

Mert fejes és makacs is tud lenni végtelenül, midőn nem használ sem kérés, sem tréfa, sem fenyegetés, hanem a kemény büntetés; ekkor aztán megindul a sírás, s így az idő meglágyulván, a felleg kiöntvén terhet, az ég kiderül.

Minap este magam voltam vele a szobában. És épen az előtt kevéssel megbüntettem. Ölembé vevén utóbb, mondtam neki: Mimike, majd a jövő hónapban ti elmentek Pestre, én is elmegyek . . . Erre ő nyakamba esett, két kezecskéjével simogatva, és csaknem sírva mondá: papa, te ne jöjj oda; miért? a németek bezárnak. S ezt oly szívesen, oly érzékenyen mondta, mintha érezte volna a mit mond. Pedig ilyesmiről előtte soha nem beszéltünk, legalább mióta kün vannak, ilyesmit ő tőlünk nem hallott.

Gyermekség ez, és mégis magam is szinte ellágyultam.

Egy gyermekben bizony sok öröm van. Azt csak a szülék és azok tudják, kik vele foglalkoznak. Mint midőn a bimbó fejük, egy ismeretlen bimbó, azt sem tudjuk mi virág lesz belőle. És aztán az a kapkodás az okosság és ostobaság közt, az észnek az a kisugárzása néha, mely a valót eltalálja, mintha saját ereje által törne ki a gyermek fején keresztül. Mi is az az ész? Ha Isten,

miért borul el az a gyermek fejében? Avagy az is hasonló a maghoz, melyből apródonként nő ki a tölg? Még sem Isten az, a mit a testi organizmus így módosít, késleltet, korlátoz.

Május.

Az elaludt tél most ébred föl. Olyan hideg van milyen tében nem volt. Sok helyei rendszeren fűtenek és szükség van rá. Nyári ruhát nem viselnek. Ehhez járul még az az örökös esőzés.

E tavaszi leányzó, egy szóval, igen-igen hideg és komor lény.

Dinám kezdi ismerni Párist. Volt néhány jó napja, s lett volna több ha a rossz idő nem gátol terveinkben. És elfelejteti vele néhány nap a múlt havak szenvedéseit. Mint a fellegek, bújá is nyom nélkül enyészik el.

Soha nem láttam arcot, mely a nyílt és derült éghöz annyira hasonlítana, mint az: oly vidáman mosolyg, nem is mosolygás az, olyan tekintet milyen az égé tavaszi szép napon. Föltekint rá az ember s a vidámság tengerébe tekint. Ilyen ő. Még ha beteg sem komoly, még ha szenved sem sötét, és minden bajai közben kipillant derült lelke, mint a borulátók redői mögül az ég kékségei ki-kitündökölnék.

Olyan ő mint a görögországi éghajlat. Vagy teljesen tiszta, vagy minden borulátót eső követ, — nála is minden szenvedés könnyhullatásában tör ki, de arra ismét napfény következik.

Néhány hét óta munkám német fordításának áltézésével foglalkozánk, ketten. Igen rossz fordítás. Én tudom minnek kell értelmének lenni, ő tudja mi van jól

németül, és a formára nézve is van helyes tapintata. így dolgoztatunk; nekem azonban igen unalmas, annyiszor álnézni művemet, — nekem az úgy is csak foganzásakor tetszik, azután undorodom tőle.

Dinámnak csakugyan haza kell menni. Vagyoni bajai miatt talán maradhatott volna itt, Isten neki ha valamiben megcsalatik is, a takarékoság helyre pótolja, de egészsége fontosabb. És az orvosok azt mondták, csak kénfürdő állíthatja helyre, de erős, itt pedig oly erős csak a Pyrenée-k közt van, mi drága, mi messze van, mi rideg, unalmas hely; e szerint Badent választottuk, mert ott dolgait is elintézheti, ismerősök közt is leend, és egyúttal fürödni fog.

Elvégre megérkezett az útlevél. Bachnak, a minis-ternek írt, ki lánykorában ismerte, s ki most már némi szívességgel van iránta.

És 24-én elutazott ő, Mimi, egy angol öreg kereskedő társaságában, este 8-kor. Folyvást utaznak egész Drezdáig, csak ott fognak megpihenni; onnan pedig egyenesen Bécsbe mennek. Ez fáradságos út! És veszélyes mint minden gyorsaság. Isten szelleme örködjék felették.

A párisi emigratio megfogyott, többen több felé mentek, és mennek naponkint.

Kiutahiából is elbocsátatott az internáltak legnagyobb része. Mészáros is. Csak Kossuth, Batthyány, Perczelék, Visoezky és egypár marasztaltatok; ottan, alig ismeretesek neveikről.

Az jut eszembe, mit Vörösmarty egyik balládhőse mond: „Ma (két) éve hon boldog valék.“

És azt kérdem a jövőtül:

Mához évre hol leszünk?

Én úgy képelem, Franciaország nem minden vonaglások nélkül, de mégis rendbe hozza ügyét, és a többi státusok maradnak a mint most vannak. Aztán jöend el a crisis napja!

Június.

Dinám megjárván Pestet, Badenben, Bécs mellett, a kénfürdőt használja. 13-ka körül kezdte és aug. elejéig maradand ott.

Én az alatt hozzá fogtam munkám fordítását sorrul sorra átvizsgálni, mert az így a mint van sem szép, sem a gondolat értelmét, sem a nyelv, a styl fordulatait nem adja.

Innestova elmúlik ideje is. Sietnem kell vele. Ha Dinám rendbe hozta dolgait, semmi sem gátolja kiadását, — ha t. i. kiadó találkozik.

Különben pedig előkészületeket teszek, a forradalom történetének megírására, olvasom, álnézem a megjelent munkákat, adataimat kombinálok és a magyar lapokat gondosan végigtekintem.

Néha megyek pisztolyozni, többször vívni, úzásban a hideg gátol.

Ismeretségeket még mind ez ideig nem tettem, néhány olaszt ismerek, kik szinte emigránsok.

Reggel kelek 7½-kor, vívok, aztán olvasok, írok, dolgozom d. u. 5-ig, akkor pisztolyozni megyek, ezután ebédelek 20—30 sousért, ezután újságot olvasok 10-ig, ekkor lassan sétálva haza jutok 11 körül, és írok itthon vagy olvasok éjfélutáni 1-ig, néha tovább.

Július.

Itt van Kozina, az a ki Dinám arczképét festette. Magyarorszáiban bizonyosan a legjelesb arczképfestő, azon kívül önzetlen ember. 10 év előtt, utazásaiban, mintegy 100,000 francot keresvén, egy faluban, a hol Dina tölte leánykorát, Pulyán, megvonult és élt tanulmányainak. Azóta más százezerrel szaporodott volna vagyona, de ő öreg szüleit vette magához, s élt a természetben a művészetnek és philosophiának. Részint mivel vagyoni viszonyát az utóbbi események szinte megingatták, részint mivel mint republikánus irtózik despotismus alatt élni, megy E.-Amerikába keresni és élni szabadon. Egyszerű, naiv, eszes, gondolkodó és nemes lelkületű ember.

Dinám akarta hogy engemet és Mimit fessen; mert ő Dinámat akarta kikisélni, de útlevelének ideje kitelvéen, és tartván attól, hogy nem kap mást, s nem kapván Dinám sorait, épen midőn Dinám Badenbe ért, ő kijőve.

Engem lefestett. Nagy kedvvel dolgozott a képen, mivel van irántam sympathiája, és már 1848. novemberben e miatt Budára leutazott (de én akkor Schlick ellen valék kénytelen menni), de az időjárás igen kedvezőtlen volt, változó, esős, felleges, mely oly sárgává változtatta az arcot. Es ez időjárás így tartott 14 napig.

Dinám ezt nem tudja. Ez meglépés lesz. Sok ideig azt hívé, Kozina meg fogja várni, a telet itt töltendi, és hagytam ezt hinnie hogy ne nyugtalankodjék, majd csak augustus végén írandom meg neki hogy kénytelen elutazni Amerikába, hanem tavaszkor visszajöend.

Ekképen meg is lesz lepve ha kijöend, a nélkül hogy időközben a nem-festés miatt nyugtalankodott volna.

Igaz, Dinám azt akarta, hogy Mimi és én egy vásznan ábrázoltassunk, egyszerre két legyet akar fogni az elégedetlen asszony, — de én azt gondoltam, ha nem lehet kettő, egy is jobb semminél.

Dinám Grätzbe utazott, öcsce Feri miatt, ki Bécsben a tékozlásnak és kóborlásnak adván magát, kénytelenek voltak a kadetiskolába küldeni. Ama híres Schönhals ezredébe fölvévén, mint ilyent a kadetiskolába is besorozta, Dina kérelmére. Rósz, lelketlen, szívtelen fiú, nem érdemli hogy egy lépést tesz érte.

Egyúttal volt Dinám Máriazellben is. Fogadásbul ment oda, melyet még akkor tett, midőn 1848-ban Mimi oly nagy beteg volt.

Ha valaki fogadást tesz, akármilyent, és azt megtartja, én azt jónak, az egészét egy erkölcsi erőküzdelemnek és gyakorlatnak tartom; de ha a fogadásnak alapja valamely hit-csodatételben és'isten megváltoztatható akaratában rejlik, ez babona.

Dinámnak írtam valami ilyest. Ő erkölcsös; nemes, vallásos jellem. De azt mindig bajos megítélni erkölcs és vallás mi mértékben olvadnak össze a női lélekben. Hju, jó, érzékeny léleknek az imádság a szükség egy neme, attól kell óvakodni hogy az öregség napjaiban vak kegyességgé ne fajuljon el, a mi a jónak, nemesnek, szépnek, isteninek egyszerű áhítata volt.

Isten? Ennek még is kell lenni, — a mindenség, Isten nélkül, egy megfoghatatlanság, de az örökkévaló Isten, az a másik megfoghatatlanság. Én e részben hívő és hitetlen vagyok; a mint e szélre jut gondolatom, fejem szédülni kezd. Olyan ez a léleknek, mint a testnek a lég azon magasságban, hol már meg nem élhet.

Istennek küldöttei? Én nem hittem soha, már mint gyermek sem, hogy fija van, hogy különös követei

voltak volna. De ha van isten, akkor miért nem volna lehető mind ez? Miért nem lehetne fíja? Miért nem küldhetné követeket különös megbízással? Különben az mind a mesék világába való, mióta nem gyermek az emberiség, ily követeléssel csak az örültek lépnek fel. Minden nagyobb világrész és nemzetek csoportozata saját prófétát imád, jele hogy egyik sem az igazi. A geniek azon szövétnekek, — mik által isten vezérelteti az emberiséget.

Isten! ez az alapeszme, ez a legfőbb kérdés. Ha van isten, van feltámadás, legalább lehet; ha isten nincs, semmi nincs, minden múlandó, alakját változtatva folyvást és megpihenés nélkül.

Már most, ha egy nőtől elveszed az isten eszméjét, mire támaszkodjék? olyan mintha egy állattól a levegőt vennéd el, mely semminek látszik és mely az élet maga. És ha a föltámadás jövődjét veszed el, mi tátong reá rettenetes sötétséggel? A végtelen semmiség. A betegség a bid a semmiségbe, a sir az örökös megsemmisülés. Ez egy szóval ki van tépve a lélekből minden remény és vigasz.

Mit nyújtunk neki mind e helyett?

A pozitív vallásoknak nagy előnye a philosophusok felett az, hogy azok nyújtanak segélyt, támaszt, reményt, ezek semmit, teljességgel semmit.

Álom vagy valóság a nőt nyújtotok, én átölelem, — így szól a mindennapi emberi lélek, — ha meghaltam, és valóság az, jól tettem hogy hittem, ha álom, mindegy, hisz nincs belőle felébredés sem kiábrándulás. A halált nem kerülhettem el, de rettenetességeitől, kínaitól megszabadítám magamat, híven bár hiában.

Az igaz, a mi a legjobb, mert végre, nem tetszik bár, megnyugvásra jut a lélek, de ki az ki azt bírja? Álljon elő!

Augustus.

Dinám elment Parádra az ottani fürdőket használni, megbosszabbíttatván útlevelét hat héttel, mert az már aug. 20-kán kitelt volna. Anyám vele van, és minduntalan jönnek mennek hozzá a látogatók, mi kellemes is lehet, de neki csend és nyugalom kellene.

A badeni fürdő, 45, használt neki, fejszakgatása múlt, mint kézkiütkezései is, és hízik, ruháit ki kelle eresztgetnie. Tavalý itt egészen elfogyott. A parádit is igen foganatos víznek találja, nem győzi dicsérni.

De a szállás rossz, az étel is, a fürdő piszkos, — ha a tulajdonos gr. Károlyi György nem szíves segíteni rajta, adván neki bútorokat, konyhaszereket, s beküldvén hetenkint 4-szer a gyöngyösi piacra, nem tudom mit csinált volna; hozzá járult mind ehhez, hogy Mimi megbetegedett, valami ideglázt kapott, mely tartván egypár hétig, ez Dinám gyógyját is megzavarta.

Még 29-ről is azt írta, hogy bár jobban van Mimi, veszedelmen kívül, de oly gyöngé, hogy kéznél fogva kell vezetni, különben nem tudna járni. Szegény Mimike!

Osztályával még sem ért véget. Most már nem testvéreivel van baja, hanem bírái röstök, hanyagok. Így van az, tetteiből ismerni meg a jó barátokat. Es pedig még appellatába megy, és ott ki tudja meddig tartatik fenn!

Dinám Párádra ért aug. 9-én, és onnan el fog utazni sept. 7—8-án. Ha lehet, bevárja dolgai végelinté-

zését; de minden esetre akképen indul útnak, hogy Brüsszelben septemb. 20. körül találkozunk, onnan menvén Londonba, pár hétre, megnézni a világipar-kiállítást.

Isten hozza őket szerencsésen.

Talán Jolánt*) is kihozzák. Anyám igen sürgeti. Fellettem Dinámnak, ha neki nincs ellenére, csak úgy ám hozza ki, föltéve hogy kiadásait fedezik, mert mi nem vagyunk abban az állapotban, hogy reá áldozzunk. Jolán vagyona mégér 100,000 francot, ebből könnyen fedezhetni nevelési költségeit.

Munkámat azóta Hamburgba már elküldtem volna, de az angol kiadó miatt nem tehettem. De még egyikkel sem egyeztem meg. Isten neki, én nem leszek nehezkes, csak már megjelenjen. Csaknem elmúlta idejét, — értve azt hogy'keljen, mert a közönséget a folyó események elevenebben érdeklik.

Különben az 1848. 1849-ki magyar lapokat és a magyar ügyben megjelent munkákat olvasom, kombinálok, mert az 1848/9-ki évek történetét meg kell Írnom. Ezzel tartozom a hazának, — és magamnak. Gyűjteni unalmas, — rendezni könnyebb lesz. Itt minden az összeállítástól függ. Szólni sem kell, csak előadni világosan azt a mi történt.

Munka közt rohanva halad a nap. Csodálom azt ki semmit nem csinálva bir élni. Csak néhányszor meredtem azon eszmével szemközt, hogy én idegen földön halok meg, hogy nőm és gyermekem rokon és barát nélkül lesznek ott, hogy ha haza mennek hamvaimat hagyják el, ha nem mennek árván érzik magokat széles e nagy világban: és e gondolatra vérem megfagyott. És ha meg-

*)
Unokahúga
Szemerének.

fordítva rendelte vala a sors, még rettenetesb volna rám nézve.

Kell szembe nézni minden lehetőséggel, ez edzi az embert. Ki fél attól, az összerogy ha bekövetkezik a veszély.

De az lehetetlen, hogy mi számkivetésben haljunk meg, haugyan van még néhány esztendőnk élni. Ott van ugyan Rákóczy sirja, és társaié, messze földön száraz hant földi, de a XIX. század egyhez sem hasonlít a múltban.

Óriás léptekkel halad az idő és emberiség.

A nemzetiségek összerohantak, — eljön a szabadság és kibékíti őket.

A fejedelmek élet-halál harczot kezdtek a népek ellen, — a diadal kikerülhetlen, és lehetetlen hogy a diadal ne az emberiségé legyen.

Itt van a francia respublika, mint egy pompás tölgy, árnyékában nem tenyész semmi a mi napfényből él, de mint jel szemébe szökik a népeknek messzire. Boldogtalan magában, rém a fejedelmeknek, zászló a népeknek.

Az auctoritás hitele alászállt, úgy a vallásban, mint a politikában. Következése leend, hogy nem lesz pápa, nem lesz fejedelem.

Mi áll helyébe? Ne féljeteK, nem marad üresen. Arról gondolkoztatok, hogy lerontassék a minek romolnia kell. Ki épület helyett újat akar emelni, az a tervet is megcsinálja az újhoz, mielőtt az ót lerontaná; de itt nem arról van szó, — itt Herculesre van szükség, ki a népet a hydrától megszabadítsa.

A fejedelmek köszönetét érdemlik a demokratának. Azt mi nem voltunk volna képesek eszközölni, a mit ők végrehajtottak. Mióta azt látom hogy a fejedelmek milyen

politikát követnek, azóta nem bánt az hogy tétlen vagyok. Miért ne az ő kezökkel kikaparni a sült gesztenyét a tűzből?

A muszka sereg Magyarországbul kevesb dicsőséget vitt haza, mint szabadsági szikrát. Még egypár ilyen expedíció, és Miklós maga ingatta meg trónjának alapját.

Németországban 1848 előtt, és 1848-ban republikánusnak lenni annyi volt mint bolondnak lenni. A porosz király s többi társai oda vitték a dolgot, hogy ki nem absolut rendszert követ, azt a kormány üldözi, ki alkotmányod beszél királylyal, annak szemébe a história rémitő tükrét tartják a republikánusok, — e szerint az árnyéklatok eltűnván csak két párt van: absolutismus és republikánus, királyi és néppárt.

Austriának sikerült népeit egymás ellen ingerelni; de sikerült mind azt most maga ellen dühösíteni. Ez az első szükséges lépés volt arra, hogy a népek egyet értsenek.

Így van ez egész Európában.

Franciaországban az elnökben, mivel csak a czim, nem a rász változott, már a hatalmat, a kormányt eszmében támadják meg.

Az angol praktikus ész ezt mind belátja, és minden színü lapjai nem szűnnek meg kiáltani: hogy Európát republikánussá az absolut fejedelmek teszik, azzá lenni kényszerítik.

S úgy van. Tehát hogy ne reménylenék?!

A múlt lapokon szóltam Kozinárul. Kiesett fejből egy, a mit szinte fel akartam jegyezni. T. i. ő Deákkal többször találkozott Horváthnál, ha jól emlékezem Eduard vagy Edmond a neve. Csak ehhez járt D., máshova nem.

És ott gyakran szó volt a forradalomról, annak

személyeiről, és minthogy meghitt kör volt, szinte látszott, jól esik szólani neki is. Egész estéken keresztül csak Deák szólt, mindent részletesen elbeszél, nyíltan, meggyőződése s tudása szerint. Akkor mind az fejemben tisztán állt, mondá Kozina, mint ő tisztán szokott valamit előadni; sajnálom hogy le nem Írtam, de hiszen megpróbálom összevonni emlékezetemet. Mert kértem Kozinát, írná le nekem azokat a miket ő mondott. Várom hogy leirandja és elküldendi, ide csak e hármat jegyzem fel.

Sajnálja hogy az ő helyzete nem olyan hogy írhatna, mert különben igen őszintén fogna előadni mindent.

Rám nem neheztel, — csak arra emlékezik, miképen István nem szeretett, mivel igen nyílt és makacs voltam.

Legtöbbet szól, természetesen, Kossuthról, s azon meggyőződése van róla, hogy az ő mértéktelen dicsvágyának és eszélytelenségének lett áldozata a haza.

Ezt hiszi Kossuthról Deák.

A többek közt említé, hogy egyszer jött hozzá, Deákhoz, Pestre egy lengyel, ajánlással a lengyel demokraták részéről, lengyel légiót állítani fel. Úgy beszélt vele, mi már több előzményeket föltételez, mikről azonban neki tudása nem volt. És azt felelte, hogy maga ebben semmit nem tehet, hanem majd előhossa a ministeri tanácsban, és közli Kossuthal. Ekkor, a lengyel eszmélni látszott, hogy ő a nevet tévesztette, s Kossuth helyett ment hozzá. Első alkalommal aztán Kossuthnak előhossa, hogy egy lengyel küldött lévén nála, legjobb lesz a tárgyat a miniszter-tanácsban előadni, — mire K. kikerülve, röstelve a dolgot, félboszusan mondá: nem kell, el van már az végezve. Szóval, az lengyel küldött volt, s Kossuth, kinek bizonyosan minden tetteire vigyáztattak Bécsből, ép akkor szövetkezett így, midőn más részről a király lejövetelét

sürgette. Természetes hogy a király nem jött le oda, hol a ministerium egy tagja idegenekkel konspirált. . .

September.

E hónapot 23-ig itt töltöttem.

Készültem a történeti munkára, olvasván és jegyzeteket tévén a magyar hírlapokból. Az egész Közlönyt ált kell olvasnom, mi unalmas munka. De szükséges, oly sokra nem emlékeztem többé.

Itt hajtó vadászatot tartanak az idegenekre. Mindennek, kivétel nélkül, jelenteni kell magát a rendőrségnél. Legalább 20,000 jelenti magát. Mint midőn a vadat fel-felverik. Ismét nyugodni hagynak két hét múlva.

Szerencsétlenségre épen most kelle útlevelet kérnem Brüsszelbe, Londonba. A chef du cabinet megtagadta, elég nyersen. Fogadtatást kértem Carliertől, a préfettől, és az igen nyájasan fogadott, kezet fogott, kanapéra ültetett, és mondá a betoppant chefnek, hogy nekem (ancien miniszternek) útlevelet adjon, és az a goromba fráter — földig hajtá magát.

Kezdvén zavartatni a magyar emigratio is, néhány szót emeltem magunk mellett. „A magyar nem tud konspirálni, legyen ez hiány vagy erény benne, de nem tud. Ott van bizonyságul a história, revolutio nyílt téren van elég, titkos, valódi konspiratio nincs. Arról is legyen meggyőződve, hogy mi itt hadifoglyoknak tekintjük magunkat becsület szóra, ha valamit akarnánk tenni, első dolgunk lenne innen eltávozni.“

A „refugié“ (menekült) szót kihagyatta útlevelemből.

Kérdezte a titkár, betegye-e ancien minister (volt minister)? Felelém: nem.

S midőn a belga követhoz mentem visáltatni, ez az osztrák követhoz utasított. Miért, kérdem? Mert Ön magyar. „Igen, de francia útlevélnek nincs osztrák visára szüksége Ausztrián kívül.“ „Igen, de. Ön refugie politique.“ „Benne van az útlevélben?“ „Nincs, de én azt hiszem. És mivel Magyarország Ausztria alatt van, tehát Ön ausztriai alattvaló.“ „Épen úgy mint Ön hollandiai alattvaló. A két nemzet, a belga és a magyar közt a különbséget csak a szerencse teszi; Önök győztek, mi veszítettünk. De ép azért óhajtottam volna, ha Ön ez okkal nem él; ám tagadja meg az útlevelet, ezt teheti, de egy polgárt ne utasítson zsarnokához.“ „Igaza van Önnek, szóra közbe egy ifjú. Én belga képviselő vagyok, s ha elfogadja ajánlatomat, íme néhány sort írok a rendőrfőnökhöz Brüsszelben.“ ... Ki vagyok, ők nem tudták. A vitakozó titkár azonban engedelmet kére.

De én nem elégedtem meg ezzel, hanem írtam Carliernek, hogy nem honoráltatik a francia útlevél, s e szerint szíveskednék ő ajánlványt adni Brüsszelbe, hogy előbb ki ne utasíttassam mint nőm megérkezik.

Alig adtam be a levelet, — 3 óra múlva az ajánló már kezemben volt.

September óta lakom 12, rue Boursault, 3-ik emelet. Délnek fekszik, utcára, van 3 hálószoba, 1 sálon, 1 étterem, előszoba, cselédszoba, konyha, — fizetek 150 francot 1 óra, bútorral.

Elindultam 22-én Brüsszelbe. Oda értem reggel 7-kor. Épen a szabadság ünnepét ülték e napokban. Mindenféle pompa, zene, világítás volt ... A híres Lola Montezt is láttam tánczolni, a bajor király egykori maitressét, kit az Landsfeld grófnének nevezett. Azóta egy gazdag angolhoz ment férjhez, de az elhagyván, — a színpadra lépett nagy hírrel, rosz tánczczal.

Itt találkoztam Jósika Miklóssal, Ludwiggal, Fejérváry Miklóssal, — ez radikál ellenzék volt mindig, most eladván szép vagyonát, nejével s gyermekeivel kiköltözik Amerikába. Kiereszték? Igen, mivel a forradalomban oldalt állt. Miért tette azt? Mert kimondhatlan fősvény, birtokát féltette. Hanem most, miután a hazát megmen-teni nem segített, maga-magát számkiveti.

Elvégre Dinám megjött 25-én, egészen meghizva a sok fürdő után. Vele jött Mimi, őt a betegség megfogyasztá, Jolán húgom, és Balassa Emília.

Az ünnep miatt itt minden végtelen drága volt. Egy nagy szoba, üres, 3 ágygyal, 15 franc naponkint.

27-én elmentünk Londonba.

Nem volt épen vész, de azért mind a három fejér személy érzette a tengeri betegséget.

Dovernál volt némi kellemetlenség a vámon, Dinának ékszerei voltak; azonban a vámos megtudván hogy magyarok vagyunk és kik: sem nem fizettetett, sem nem deponáltatta. A Pulszky ezüstje még most is deponálva van, — nem akar fizetni.

28-án délután értünk Londonba. Mayerhez mentünk. Még csak ezután kerestünk szállást, messze a Regentpark körül. 4 szobát kivettünk 30 shillingért, hetenkint. . .

October.

1—10-ig voltunk Londonban. Kellemetlen napok voltak ezek. Nem azért mivel folyvást esett az eső, hanem mivel Dinám alig látta kétszer a roppant Exhibitiót (kiállítás), a tavalyi fejfájdalom előkapta, és kénytelen volt feküdni és szenvedni folyvást. Mit sem látott, mit sem élvezett, sőt még szenvednie kellett. S miatta

mi sem járhatánk ki, talán 2—3-szor mentem ki Emíliával, hogy még is elmondhassa, miképen járt London utcáin.

Én pedig úgy számíték a londoni napokra. Hiában! Dina csak fájdalmat aratott ottan magának. Az angol csinos, tiszta, ízletes világ, s a művelt mezők ékes lakai őt elbájolták volna, így azonban búsan jött el.

Mindinkább gyengülvén, s a legszükségesebbeket Párisba küldvén el, 10-én túl az elutazást, bár rá nézve terhes volt, nem halaszthattuk. 11-én éjjel értünk Párisba.

Váratott Kossuth napról napra. És ezen késedelme a publikum kíváncsiságát csak nevelte. Ez embernek rendkívüli szerencséje van. Ha hirtelen megérkezik, mi ünnepély sem történik; mivel késett: új meg új eszme merült fel, tisztelettételének öregbítésére. Ha őt 1849-ben Ausztria elereszti, megjön mint egy megvert s gyáván megszökött ember; mivel internáltatott, tárgya lett diplomatikai értekezéseknek, és népszerűsége ez által csak öregbedett. Mint martyrt nézték, — ki szabad'helyen lakott és éveukint 30,000 francot kapott díjúl a szultán-iul. Azóta elfelejtetett volna mint sok más, így az érdeket iránta ellenei nevelték.

Így küldte a hajót Észak-Amerika.

Így történt hogy Marseillesben az elnök nem engedte kiszállani.

Ez okozta hogy Gibraltárban s Lissabonban, csak daczbul is, ünnepélyesen fogadták, és annyival inkább Londonban.

E szerint nem ártott neki, hogy magát titkára által excellentiásnak s kormányzónak nevezette; hogy Marseillesben demokratikai programmal lépett fel, és Angliában a királynét, mint a szabadság elvét, kiáltotta ki. Minden népnél, minden tartományban azon elvet, a mi

ott népszerű a többség által. Igaz, hogy a pártatlan a gondolkodó lapok cameleonnak, jezsuitának, köpenyforgatónak keresztelték, mert egy világot nem oly könnyű elámitani mint egy népet, mint a magyart, melynek értelmisége mind eddig kímélte őt, hogy elkerülje a szakadást.

Azt nem tagadhatni, hogy ügyesb és szerencsésb komédiás alig van nálánál, de ép ezért ha hírét öregbítene sikerült, semmi gyakorlati eredményt bizony nem fog felmutatni. Meg fogja mutatni az idő.

London városa tanácsába ünnepélyesen vezetett be. Ez megadta a hangot, hogy minden nagyobb város meghívja. Meghívták a londoni chartista munkások is, és ezekkel megakadt. Mi menekvészi módhoz folyamodott? Hogy az ő idejével egy comité rendelkezik, hogy ő csak hatóságok meghívását fogadja el. Ez által fellépésének fontosságot is akart adni. De megjárta vele, mivel sok város mint ilyen nem akarta meghívni, de azért ő a manchesteri egyesek meghívását is elfogadta, a chartisták pedig nehezteltek reá, mivel kétszínűségét fölismerték. Az igaz, ezek banquetjét elfogadni annyi volt volna, mint elválni az angol középrendtől, — de minek hetvenkedett Marseillesben?

Minden esetre a nagy demonstrációk imponáltak az emigrációnak. Leghevesb ellenei meghajoltak előtte, kik ellene ez előtt kígyót-békát kiáltottak. Így Szabó Imre, Görgey meghittje, így Klapka, így Eszterházy, így Teleki Laczi, így Hajnik. Azt hitték, ez ovatio az angol közvélemény, mely a kormányt magával ragadja, holott alig vett részt benne 4—5 parlamenti tag, azok is siettek félreállani. A pénzérdek is sokra hatott, s ezt alig lehet rósz néven venni helyzetünkben. Úgy számítottak embe-reink, ő össze fog 4—8 millió francot gyűjteni.

November.

Ismét elkezdődtek a szenvedés napjai. Mióta ide megérkezénk, Dinám mindig szenved, mindig fekszik. Nem eszik, nem tud aludni, nincs pihenése, a legborzasztóbb fájdalom szakgatja fejének felső részét, a két halántéktól kezdve föl a fejbűbig. 24 óra folytában alig van néhány percze szabad, álma annyiból áll, hogy elbődul, szemei is elhomályosodtak. És ez így tart már 7 hét óta.

Valóban az ő élete egy martyrság.

A homoeopatha orvos előbb biztatott, aztán nem, sőt kétségbeejtett, mondván tuberculus cerebralisnak, mi csaknem halálos.

Elmentem egy somnambulához, nem hiedelemből, hanem mint a vízbehaló, ki a szalmaszálhoz is kapkod. Nem roszul írta le a betegséget, gyógyszereit nem merem alkalmazni.

Utóbb egy orvost hívtam, ki valami érczlapokkal gyógyítja a nervosus bajokat.

Még később Rostau orvost hívtam consiliumba, ki a párisi celebritások egyike. Ő azt mondá: nem tuberculus, hanem névralgie, és cinabre-fördőket rendelt.

Mínt hogy a homoeopatha épen semmit nem csinált, Rostau tanácsával éltünk folyvást. Mind ez azonban november végén történt, addig Dinám szenvedett többet a naponkénti halálnál.

Így szenvedett tavaly egész télben. Így már más két télen. Szenvédéseit azon félelem csak neveli, hogy ez egész telet is a kinnak ágyában töltendi. Vigasztalni alig tudom, alig merem, vele együtt zúgolódom a gondviselés ellen, mely az ártatlant ostorozza.

Kossuth e hónapban elutazott Amerikába.

Kétszer gyűlt össze nála az emigratio, mind kétszer mint fejedelem fogadta azt. Kijelenté mind két alkalommal: hogy őt, Magyarország megszabadítására, az isteni gondviselés hívta meg, és ő e hivatásnak enged; hogy a ki vele akar tartani, attól föltétien engedelmességet követel, a ki ellene van, azt ő el fogja tiporni, vagy őt az tiporja el; hogy mindenkinek véleményét szívesen meghallgatja, de a mit tenni fog, azt senkivel sem fogja tudatni, határtalan bizodalma igényel; hogy a haditudományokat is megszerezvén Ázsiában, a f ő vezér séget is megtartja magának; hogy a mi pénzt begyűjtend, abból csak azoknak adand, a kik neki engedelmeskednek, nem bolond elleneit támogatni; hogy mindenre kész a hazáért, csak arra nem, hogy király legyen, — ám-bár ha valaki pl. nagy sereget gyűjtvé, s vagy 10 millió francot szerezvén össze, Magyarország függetlenségét biztosítaná, megérdemelné, hogy királyul elismertessék. (Megjegyzendő, hogy Kossuth és hívei tökéletesen hitték, miképen ő 10 milliót össze fog gyűjthetni.)

Így szólt ő, egy része az emigratió elbámult c dictaturai igényen, más része örvendett neki, s nekem e beszédet Hajnik küldte meg, mint bizonyosságát Kossuth szerény fellépésének.

E szerint ő dictátorságot követel, határtalan hatalommal, követel politikai és katonai mindenhatóságot, követel eszközszert engedelmességet, a terv ismeretét titokul magának tartván meg, a haza nevében pénzt gyűjt, de abból nem ad hazafinak, ha az neki engedelmességet nem ígér, végül odabiggyeszti azt a mi jogot ad a királysághoz. . .

Az angol fogadtatás elszédíté őt teljesen. Mint souverain szólt, járt, viselte magát, nemcsak nem emlékezett

arra mi gyöngé volt a veszély perczeiben, sőt magát mint az egyetlen hőst mutatta be, ekképen a szegény magyar népet szomorú dicsőségétől megfosztván.

Azt gondoltam magamban, legjobb elfojtani az erkölcsi undort e magaviselet ellenében, és felhasználni azon szerencsét, mely őt kíséri. De ha ő mint dictator viseli magát, mint souverainje az emigrationnak, el fog kaptatni, és így erkölcsi zablát kellene szájába vetni, mi az által eszközöltetnék, ha a tekintélyek mérséklőleg lépnének föl ellenében. Ez alapon tehát felhívtam Batthyány Kázmért, Mészároset, Teleki Laczit, Almássy Palit, — az első hajlandó volt, a második határozatlan, a harmadik azt tartá, legjobb engedni menni, lejárja magát a nélkül is (de én épen ezt nem akartam), a negyedik új programmal akart fellépni s ezzel túlröpülni Kossuthon.

Én azt hiszem, ötünknek vagy többünknek neve Kossuthot képes volt volna magas gögijéből leszállítani, s közösen meghatározni a vonalt, melyen járnia kellett volna, azonban ez nem sikerülvén, a Timesban, dec. 31. Batthyány, Eszterházy herczegnek választólag, Kossuthot is erélyesen megróvta, mint én is egy más cikkben, mely az Examinerben, jan. 31. jelent meg. Ő általános jellemrajzot adott róla, én mint státusfériut, az olasz kérdésben, állítván az olvasó elébe, mindketten kijelentvén, hogy miután ő maga, önkényt lemondott a kormányzóságról, s épen a veszedelem perczében, őt sem erkölcsileg, sem törvényileg nem lehet Magyarország kormányzójául elismerni.

A két levél nagy hatást csinált, s végig hangzott valamennyi ország hírlapjain.

Felhasználtam ez alkalmat a Timesba is küldeni egy cikket, herczeg Eszterháznak felelvén, mely cikkben

a magyar nemzet jogszerű eljárását igyekeztem kimutatni, t. i. hogy mi a legitimitást védtük, Ausztria lépett a (contre)revolutio terére. Ez az egyetlen ezikk, mely Magyarország mellett, a Times hasábjain, megjelent, mely lap 60,000 példányban forog, míg a Daily News alig 5000-ben.

December.

E hóban Dinám fejfájdalmi szűnni kezdenek, legalább nem oly kínosak, úgy hogy már ehetik, alhatik, kedve visszatér, s az élet neki nem folytonos szenvedés. Hanem csaknem aggasztóbb az, hogy a betegség bal szemére vetvén magát, vele keveset lát, s nem tűrheti a világot. Íme tehát, alig szűn meg egy baja, másoknak áll rémitő küszöbén.

A cinaber gőzfürdőt (egy fatokba záratik, melyből csak feje van ki) kezdi használni, kínos ugyan, de mintha használna. De e méreg nem veti-e meg új betegségnek alapját?

Kossuth megkezdé szerepléseit Észak-Amerikában. Kinyomatta adressét az észak-amerikai néphez, melyben magát mint Magyarország törvényes kormányzóját mutatván be, követéül Ujházy Lászlót nevezi az egyesült státusokban.

New-Yorkban királyi pompával fogadták. Egész komolyan elfogadja, mint Magyarország főnöke, a fejedelmi tisztelgést. Politikai elvül kitűzi a non-interventiót, azaz, hogy Észak-Amerika ne tűrje, hogy Európában valamely nemzet belügyeibe más hatalom beavatkozhassék, különben Észak-Amerika nem ismeri sem saját erejét, sem dicsőségét, sem önméltóságát, hanem csak gyer-

mekszerepet visz a világ politikájában. Ez elvet vallania kell mindennek, ki a szabadság barátja, de miképen alkalmazza Észak-Amerika ez elvet Európa viszonyaiban? Hadat üzenjen a muszkának, ha az egy vagy más ország ügyébe beavatkozik? Vállaira vegye Európa végtelen bonyodalmait? Kossuth ezt követeli. Megtámadja Washington e részbeli politikáját, mely Észak-Amerika magaviseletében ez ideig szabályul szolgált. Ebből zavar lesz. Kossuth nagy vészt támaszt feje fölött. Bizonyosan meg fog támadtatni, annyival inkább, mivel kimondani a puszta elvet, mit sem használ, érvényt szerezni pedig neki, nincs Észak-Amerika hatalmában. Nem más ez, mint új kiadása Kossuth azon politikájának, miszerint Olaszországnak, Ausztria ellenére, szabadságot Ígérvén, a magyarét is elvesztette.

Az elkapatás, ennyi szerencsében, csaknem bátorságot ad neki. A congressusban indítványt tőnek őt meghívni Washingtonba; azonban az indítvány elhalasztott. Mire ő felboszankodik, s kijelenti nyilván, miképen ő nem igen veendi útját Washington felé, ha ott nem látják szívesen, ha meg nem fog hivatni. Ha ő nem a nemzet vendége, minek küldtek hajót érette? íme, ő, a kiszabadított rab, az eseménynek ily fordulatot ad. Bátorságnak nevezném e fellépést, ha nem az elvakult ambitio és suffisance szülöttének kellene mondanom.

Ez volt, az amerikai színpadon, második ballépése.

Harmadik az volt, hogy ő nem az elnökkel, nem a congressussal, nem a népvélemény vezéreivel értekezett, hanem tervül választá a fölagitált nép által erőtetni az amerikai kormányt a non-interventio elvének kimondására. Tőle, ki magát demokratának tartja, ép oly hibás taktika, mint rász a sükerre nézve. A mily magasan áll

most a nép előtt, mely benne a magyar ügyet imádja, s az osztrák-ellenséget tekinti, ép oly mélyen fog bukni.

A baj az, hogy az ügyünk iránti sympathiának is egy része vele elenyészik. . .

Deczember 2-ika

Coup d'état.

Európa sorsa új stádiumba lépett. . . Franciaország és benne a demokratia gyalázatosan megbukott. . . Csak a respublika-név mint egy üres címér maradt fenn, mely a leégett épület romjain lógván a szélben, annak szomorú helyét jelenti. . . A reactio győz mindenfelé egész Európában. . . Franeziaország lón Ausztria és Muszkaország szövetségese . . . Hihetetlen volna, ha saját szemekkel nem látnók.

Azonban, bár mi szégyenteljes Franeziaország állapota, ez olyan martyrság, mit a közjóért neki túrnie kell. A forradalom menetele, mint a rohanó locomotiv, egy ügyesen és észrevétlenül oda vetett kavicsra kifordult a sínről, de csak azért hogy visszahelyezve újabb erővel folytassa feltartóztathatlan útját.

Lajos-Napoleon elnök lesz, 10 évre.

Lajos-Napoleon császár lesz.

Lajos-Napoleon, a trónon túl, bátyja dicsőségére is fog törekedni, s mintegy megtévedt üstökös a csillagrendszer között, zavart támasztand Európában. Mennél általánosb lesz a visszavonás, a zavar, a háború: annál biztosabb lesz a népek diadalma.

Én Lajos-Napoleont, e papír-darabkán, üdvezlem a szabadság nevében, az ő céljai eszközül fognak szolgálni a sors vas kezében.

Ha Napóleont, nem a hadvezért, nem a despotát, de a szent ilonai bölcsét vette volna stúdiума tárgyául, — génie nélkül pusztá józan észszel, becsületes akarattal a császárt egy világmagassággal meghaladta volna. Szerencsésb körülményeket embernek a gondviselés még nem adott. Korona, győzelmek, dicsőség, megbízás nélkül, ha neki tetszenék, fél Európa népe engedelmeskednék szózatának.

Ha hivatását belátja, dicsteljes jövődő vár reá, béke és szabadság a népekre.

Ha önző politikát követ, mint eszközt használja fel a sors, s tetemeit eltiporva rohanva halad odább a haladás útján.

1852.

Január. — Páris.

Kossuth körutat tart Észak-Amerika főbb városai-ban. Beszédeket mond, s azokban vegyest jót és roszt, okost és balgaságot, magasztalva önmagát, mint a világ megváltóját, mint prófétát, mint teremtőjét a magyar szabadságharcznak. Most már belátta, hogy az üres szó nem elég, tehát pénzt kezd gyűjteni. A lakomákra csak díj mellett juthatni be, egyházakban s teremekben díjas felolvasásokat tart, és Magyarország hitelére kölcsönjegyeket ad ki több millióig, — ha t. i. elkelnek. Bár nem ügyetlenül vonja ki magát több nehéz helyzetből, azonban nevezetes botlásokat is tétet gögje vele. Clay barátait maga ellen ingerlé, s mind azokat, kik Washington politikáját most is szabályadónak tartják.

Azonban a szerint a mint többször felszólal, a mint nagyobb térben jobban kiterjeszkedik, kezdik jobban megismerni. Bámulatos azon ítélet helyessége, melyet róla több lap hozott. A nélkül, hogy őt és el-

járását részletesen úgy ismernék mint én, csaknem azon eredményre jutottak, abstractio útján, a melyre én jutottam. Így az Examiner, mely barátjai közé tartozott, így a Journal des Débats, melynek főereje a kritika, így sok amerikai lap is. Kezdi komédiásnak, camaeleonnak, cbarlatannak, hypokritának nevezni, mert látják, hogy mindenütt azon elvet vallja a mi ott népszerű, mindenütt a többségnek hízeleg, alázatosságával gögösködik, mindenben a színpadi hatást keresi, mindenben a külszint igyekszik megtartani, szerény és dicsekvő, gyáva és bátor, népies és fejdelmi, hideg és entuziasta, — szóval ő hasonló azon születshöz, ki szülővárosában imádtatván, nagy elbizakodással lép fel a főváros (a világ) színpadán, és egyszerre rá ismernek az egyoldalú művészre.

Batthyány levele és az enyéim az észak-amerikai lapokban szinte körutat tesznek, és nagy hatást tettek; sajnálatos, hogy a reactionáriusok is rá támaszkodnak, de mi arról nem tehetünk. Az igazságot, hogy elleneink is fegyverül használják, az nem ok azt elhallgatni.

Az emigratióban nagy meghasonlás van. Kossuth nem-barátai, sőt ellenei is hódolni mentek hozzá, midőn látták roppant népszerűségét. Ő annál gögösebb lön. Azonban két hónapra díjt adott az emigratio tagjainak. Elfogadták azok is, kik a magokéból havonkint 700—1000 francot költhetnek. Mennél több milliókat emlegetett begyűjthetni Kossuth, annál inkább szaporodtak barátai.

Teleki is összeköttetésben maradt velem, bár nekem azt írta: „engedjük menni, hadd járja le magamagát“, mi bizony nem hazafias gondolat, mivel én azt akartam volna, hogy miután ily szerencsével lépett föl, ám használtassék fel, velünk egyetértvén, és nem

intézkedvén autocrataképen. Midőn ezen levelezésemet folytatnám Teleki L-val, 1851. octob. 30-ról, Zürichből így írt Kossuthról: „1. Mindennemű, bármi néven nevezendő dictátorságnak ellene vagyok, mert dictátorság még soha sem használt a szabadság ügyének, mindig csak arra való volt, hogy azt megölje. Különösen képtelennek tartanám pedig az octroyirozott dictátorságot, hogy t. i. valaki önmaga nevezze ki magát dictátorrá, s társaitól, mint refugie — refugie társaitól, vak engedelmességet követeljen. Ha valaki ilyesmit tenne, vagy készülné tenni, annak én határozott ellenségévé válnék, bármi viszonyban lettem volna vele azelőtt. Nem, a monarchiákkal nem azért küzdünk, hogy dictátorságokat állítsunk helyükbe. Azt mondják, talán a dictátorság ideiglenes, addig tart csak míg a veszély? hiszen a fejedelmek is az absolutismust, kivételi törvényszékeket, ostromállapotot csak ideiglenes rendszabályoknak tekintik. 2. Nem tartom lehetőnek, hogy valaki, ki egy országban főhivatalt viselt, s aztán arról önkénytesen lemondott, menekült korában visszavegye lemondását, és az ország közbejövetele nélkül ön maga magát régi hivatalába visszaléptesse. Ha legitimista volnék, helyeselhetnék ily eljárást, de mint a szabadelvű demokrata párthoz tartozó elleneznem kell, hogy részünkről a trónkövetelők régi elavult modora követessék. Ilyesminek pártunkban semmi alapja nincs, minket a világ előtt ilyesmi csak nevetségessé tehetne. 3. Szabadságot akarok mindenben, valót s korlátlant, így a nemzetiségekre nézve is, s nem akarom, hogy a szent ügy, melynek bajnokai vagyunk, a történelmi jog szűk korlátai közé szorítatva a területiális-integritási ellenforradalmi fogalmakon hajótörést szenvedjen. . . . Nép nevében a nép fejlődésének nem lehetend gátot vetni soha. Szabad

Európában egy nép sem gyakorolhat suprematiát a másikon fölé. Ha Kossuth magaviseleté ezen elveimmel megegyeznék, vele mennék, ha azokkal ellenkezik, ott ahol ellenkezik, ellene fogok szólni és írni. . . .“ Kossuth dictátornak jelenté ki magát, Kossuth vak engedelmességet követelt; Kossuth lemondott a kormányzóságról, s magát azzá octroyirozta, — mind ezt ckképen Teleki, azért írhatta így, mert Kossuth már mind azt elkövette, — és Teleki mégis hallgatott azóta, sőt vele levelezett.

A magyar emigráció valami silány dolog. Iránta a magyar nemzet ép oly nagy illúsióban él, mint maga az emigráció sokat képzel önmagáról. Otthon azt hiszik, mi visszük haza a szabadságot, azt hiszik, mi itt éjjel nappal dolgozunk az óriás művön; az emigráció többsége a maga részéről szinte azt hiszi, nélkülünk nincs mentése a magyar nemzetnek. Mintha valaha valamely emigráció az elnyomott hazát megszabadította volna!

Nézzük hát miképen s miben munkás a magyar emigráció ama nagy cél elérésére? Alig hiszem, hogy az összes emigráció száma 700—1000-re haladna, s e számnak $\frac{3}{4}$ része bizonyosan olyan, a ki nem bír elég műveltséggel másról gondoskodni, mint a mindennapi kenyér-megszerzésről. Azaz $\frac{3}{4}$ része áll közhonvédekből, kik otthonról vagy az olasz hadseregből elszöktek. A mi az $\frac{1}{4}$ részt illeti, azok közt is kevés van magasb vágyakkal, a legfőbbeken átmenyek röviden.

Ujházy, számos családjával, Északamerikában megtelepedett s gazdálkodik. Ő, ez erős jellemű öreg, az első trombita szóra onnan az óceán túl partjáról is előrohan, de most családjáról gondoskodik, és jól teszi, benne ez tetterőre mutat.

Gr. Andrassy Gyula 40—50,000 francot húzván anyjától, hol Párisban, hol Angliában, hol Sc Schweizban mulatott, mint dandy szeret a haza dolgairól beszélni is, mert rá nézve a politika a komoly multság egy neme, de ennyiből áll az ő tevékenysége; a mi neki még eddig hiányzik: az a mély meggyőződés és az activ hazafiság. Gondolatai forognak hazája körül, de kedvteléseinek él egészen. Hisz még fiatal ember is.

Vukovics, subjective tekintetvén, tökéletes hazafi, a mennyiben ő ebben él, mint a tormába esett féreg, de ő mily jeles megyei ember volt, státusférfinak oly jelentéktelen, specifice csupán magyar, szükkeblű, és olyan, kinek egész idejét és erejét az apró conferentiák s személyes érdekek teljesen kimerítik. Jó akarattal teljes, ámbár kedélye összedűlt, azonban horizonja szük voltánál fogva a hazai ügynek inkább árthat, sem mint hogy használhasson.

Gorove, kinek anyja szinte ezerekkint küldözi a pénzt, a kényelmet szereti, politizálni szivarozás közt szeret, különben igen erélytelen ember. Ez is, mint Vukovics, mint többen, nem előre, de hátra mennek az eszmék világában, s különösen a magyar nemzetiség és a históriai magyar suprematiának dühös hősei.

Almássy szinte élhet ama 12,000 franczal, mit ipjátul kap, bár ez kevés neki, ki valaha évenkint 50—60,000 p. forintot költögetett. Sok józan esze van, sok kritikai tehetsége, de mint az óra-inga hol balra, hol jobbra megy, a mint az impulsust kapja. Aristokratából republikánus lett, a mint mondja, sikerült meggyőzőnöm a magyarság históriai suprematiájának fentarthatlanságáról, nem is kétlem, hogy ő menni fog valaki után, de kezdeni, tenni soha sem fog.

Pulszky vállalkozóbb ember. Sok ismerete van, akar mindent, nem mer semmit, s hiában is kezdene, senki nem követné; ő nem szabadságot, hanem hirt keres. Különben is neki rendeltetése valaki szolgájának lenni; most Kossuth írnoka, írja s teszi a mit Kossuth rendel írni és tenni.

Klapkának híre nagyobb mint érdeme. Hiú mint egy asszony, gyöngé mint gyermek. Mint politikus nem számít, nem ismeri az elvnek, mit vall, első corollariumait sem, mint férfi nem határozott. Kossuthot gyalázza, és mégis hódolni ment, nekem mint demokrata szíveséget ajánl, és elleneimhez csatlakozik, — az igaz én szívességét nem fogadtam el.

Czecz szinte tábornok volt. Ez bír sok katonai ismerettel, de prédái és tele adóssággal, melyből új segítségkéréssel búv ki. Lehet, hazáját szereti, de annak sorsa nem háborgatja álmait. Lelke valaha egy őrmesterből hadnagygyá lett ember lelke volt. Köznapi jelenet.

Vetter tábornok egy száraz osztrák iskolabeli katona, ha valaki, a főnök, valamit parancsoland neki, meg fogja tenni pontosan, minden tűz és lelkesedés nélkül.

Kmetty politikai nulla, de lelkes magyar hazafi. A ki el fog ismertetni főnökül, az rendelkezni fog vele, akárki legyen az. Neki magának nincs semmi különös véleménye, az általános két eszmén kívül: haza és szabadság.

Kossuth rendelkezik a katonákkal jelenleg, mert ő fizeti őket, ha más fizetné, az rendelkeznék velök. S mondhatni, hogy Kossuth csak maga tesz, mi sikerrel? mutatja Pataki felakasztatása, kit Hamburgba, az ottani magyar ezredek fellázítása végett küldött. Kossuthnak

minden kisebb vállalatai sikerültek, minden nagyobbak rosszul ütöttek ki. Magyarországon még el tudta fedezni meztelen oldalait, a világ színpadán már is kezdik megismerni. Minden esetre ő tevékeny ember, ő fog mozogni a míg él; jót és jól tesz-e, azt a jövő fogja megmutatni, t. i. ki múltjából jövődjére következést vonni nem akar.

Gr. Teleki László van még hátra, kiben sok szellem van, de kevés kitartás, sok erély de kevés határozottság, elveivel ő tisztában van, de önállósággal nem bír. Olyan mint az ürge, lyukából ki kell önteni a színre, különben mindig kétkedik. Ő revolutionális volna, ha nem volna oly határozatlan diplomata, ő demokrata sőt sociális elvekkel bír, de vonakodik kimondani, ő nagy ellenese Kossuthnak, de kímélni akarja némi ál nagylelkűségből, ő Victor Hugóval is társalkodóit, Cavaignacal is, a legitimistákkal is, eredménye volt, hogy őt magát nagyrebecsülték, de franciaországi eljárásának a magyar ügyre semmi haszna nem volt Meggyőződéssel bír. Teleki elveivel tisztában van, erélyes néha, de csak a másodrendű, a detail-kérdésekben, a szenvedélylyel határos, de akaratereje gyöngye. Kossuthot ő most sem támogatja, sem nem ostromolja, várja míg lejárja magát. Talán személyes kérdésnek tekinti ezt, így igazsága van, én elvbeli kérdésnek tekintém, azért kelttem ki ellene. Teleki mindig az első közt lesz, első soha, ő soha nem fog initiálni, kivált ,ha ellenzést több oldalról vesz észre. Legfőlebb cabinet, nem a tett embere.

Gr. Batthyány Kázmér félreismertetik. Ő, politikában, az angol iskola híve. Elvekkel nem sokat törődik, ő tetteges szabadságot akar. Elveiben igen következetes, következetesb valamennyinél. Ő is his-

tóriai Magyarországot akar, mint Kossuth, Vukovics, stb. de aristokratiai formákkal, míg ezek a demokratiai elveken akarják a történelmi épületet fentartani, mi képzelenség. Batthyány, ki otthon évenként 500,000 francot költhetett el, itt 12,000-el is zúgolódás nélkül is megél. Könnyelműségből nem mentett meg semmit, vagy büszkeségből? Azt elhatározni bajos volna, de az igaz, hogy 18.000,000 franc veszteségét zúgolódás nélkül túri. Ha sem ember, sem Isten, sem hidegszívű rokonai nem segítenek rajta, ő nem fog koldulni, — előbb egy pisztolygolyót kerget agyán keresztül. Batthyány sokat olvas, ír is, már két munkát írt a magyar ügyről, de nem bír elég erélyvel, nem folyvásti dolog embere, nem ért conspiratióhoz, szóval ő bátor, határozott ember magára nézve, de nem vezető, nem kezdeményező. Sőt rest kissé, — mindig tisztában magával, azonban mégis sokszor engedett megtörténni dolgokat, erélytelenségből, miket nem helyeselt.

Íme a legfőbb egyének. (Mészárosról felejték szólani. — Későbbi oldaljegyzet.) A kiből értelem van, abban erély nincs, a ki szegény, az prédál, a ki gazdag, az fősvénykedik vagy élvez. Nem művelik magokat, nincsenek összeköttetésben sem a demokrata párttal, sem a kormányokkal, nem írnak semmit, hogy a magyar ügyet a spekulatív-politika körébe fölemeljék. Én ugyan azt hiszem, csaknem semmi az a mit az emigratio tehetne, de hozzá teszem, hogy az emigratióban törekvés sem mutatkozik valamit tenni. Orientalis apathia ölte meg lelkeket.

És íme ezek hiszik azt (vannak kivételek), hogy ők viszik vissza a szabadságot.

Kossuth és a londoni emigratio egy része közt szakadás történt. Tudjuk, Kossuth elutazván, egy comitét nevezett ki, melynek elnöke volt Kemény Farkas, tag-

jai Thaly, és még egy. Kemény halála után megválasztatik Gr. Eszterházy Pál. Találkozott a ki e választást kívánta Kossuthhoz megerősítés végett küldeni, mire Thaly, Vukovics stb. kijelentik, hogy ez szükségtelen, mert a souverain hatalom az emigratio, s annak Kossuth alá van rendelve stb., egyszersmind a begyűlt pénzről számadást kértek.

Erre Kossuth egy göggteljes és nyers levelet írt, melyben kijelenté, hogy ha ily értelemben vannak, ám souverainkedjenek, de ő erről semmit nem akar tudni, a mit ő pénzt gyűjt, arról ő rendelkezik tetszése szerint, ad belőle a kinek akar, — ha ez nem tetszik, kéri ama már kiosztott 500 fontot visszafizettetni, majd nyeret és fegyveit vesz azon is, stb. E levél óta Vukovics, Thaly, Fülep, Vay stb. külön pártot alakítottak, a más rész új comitét választott, melynek tagja lenni Eszterházy megszűnt. Egyébiránt az egész egy megyei huzalkodás, semmi mélyebb értelme nincs a küzdésnek, — Kossuth vissza fog jönni egy kevés pénzzel, sok mézes szóval, s rendbe fog hozni ismét mindent.

**

Dinám nem szenved fejfájalmat, ereje megjött étvágyával, — ennek talán oka terhessége is, — csak szemében nincs jobbra változás. Azonban néha-néha társaságba is mehetünk, ritkán színházba is, olykor ki is sétálunk; ki sokat szenvedett, annak a félegészség is kedves vendég.

Megjelent a francia új alkotmány, mit Lajos Napoléon írt, s adott a nemzetnek. A szabadságnak minden garantiái, mint formák, megvannak benne, csak maga a szabadság nincs. Mint egy vas kalitka, melyben nincs többé az oroszlán.

Az angol lapok dicső tűzzel és ellenállhatlan fegyverrel ostromolják a coup d' état-t. Elöl áll a Times, mint egy angyal lángpallossal. Csak az különös, hogy a francia állapotot vérig ostorozza, míg az austriai hasonlót kíméli, sőt csaknem magasztalja. Ez az érdeklapolitika következetlen ösvénye.

Február.

Én a magyar közlönyök s lapok áttekintésével foglalkozom, mindent átolvasok, a mi a magyar, eseményekre vonatkozik. Így . felfrissítvén emlékezetemben a tényeket, és megismerkedvén az idegen Írók néze-teivel, akarnék, írni egy pragmatica históriát, melyben a tények ép oly részletesen és gonddal elősoroltatnának , mint az általános reflexiók és irányeszmények kiemelctnénc. Nehéz c kettőt egyesíteni. Ha az eseményeket hosszasan adom elő, az a külföldnek unalmas, ha csak a felötlő és sarkvázolatokat emelem ki, mondhatnám csak a történet philosophiáját, akkor hazáinfiainak lesz kevésbé érdekes, mert minden nép részleteiben szereti ismerni a maga történetét. A feladat annál bajosb, mivel most csak a külföldnek irhatok, úgy hogy alig van egyéb hátra, mint most Írnom a külföldi publikumnak, és kidolgoznom a részletes históriát a magyar nemzetnek, — ha a jelenkor nem olvashatja, hasznát veszi a maradék.

Batthyány, mint gróf, mint gazdag aristokrata család tagja, mindenüvé bevezettetik, a legmagasb körökbe. Mathilde herczeg asszony (az elnökkel testvérgyermek), igen szíves hozzájok, s e réven minden kitűnőségekkel megismerkedik, kivált olyanokkal, a kik a mostani kor-

mány oszlopai közé tartoznak. Értekeztem vele, mi hasznát vehetné e viszonyoknak, ő maga belátja azt, mert ő okos és eszes ember, hanem erélytelen, sürgetni kell. Én azt tartom, a mostani francia kormány egy forradalmi elem, ha az Európát lángba s tűzbe nem borítja, elvesz maga is. Nem azt fogja tenni a mit akar, hanem a mire a gondviselés eszközül kiválasztá. Egy mennykő, egy villám, mely a világot felgyújtja s leégeti, hogy annál szebben épüljön újra.

A reactio azonban új-új foglalásokat tesz. íme a francia respublica hova sílyedt, Muszkaország- és Ausztriával karöltve jár. Piemontban az alkotmányszerű ministerium ingadozik. Spanyolországban coup d' état-t emlegetnek. Austria az 1849. martiusi octroyált alkotmányt eltörölte. Belgiumban a klerikális párt napról napra merészebb lesz. Angliában Palmerston megbuktatott, Russell a királynéval őt letétette, vagy inkább az északi hatalmaknak őt feláldozták. Az igaz, mi hamar utána a whig - ministerium is megbukott, s lőn t o r y -ministerium.

Íme az 1848-ki mozgalmak mi véget értek.

Én nem látok benne semmi aggasztót a haladásra nézve. Középuton tartózkodva a hatalmak elaltathatnák a népeket, kevesbért nem kezdenének harcot, de ki mindent elvesztett, az érette mindent koczkára tesz.

Én csak azt látom, hogy a pohár sebesen telik meg, csak azt látom, hogy mint a népek 1848-ban a história tanúságának hasznát nem vették, úgy most a fejedelmek nem lőnek okosabbak, s a mit csinálnak, az a múltnak újra kezdése.

Dinám nem egészséges, de nem is szenved.

Mimim fejlik mint rózsabimbó, szép színnel, s ugyan annyi illattal, mint szépséggel. Csacskább, mu-

latságosb, vígabb, élénkebb gyermeket képzelni sem lehet. Képes egy egész háznépet elmulatatni, — örökké derült mint a tavaszi ég. Anyjának egyetlen öröme és vigasztalása sok szenvedése közepette.

Olyan a jó és kedves gyermek egy számkivetett család körében, mint a csillag a holdatlan éjben, nem világítja ugyan meg a borult jelent, de mégis sötétben a napot pótolja.

Márczius.

Kossuth által küldetvén Pataki Hamburgba, igen oktatlanul, mert küldetését Londonban valamennyi emigráns tudta, s igen czél nélkül, mivel mit nyert volna egy pár ezred föllázításával: ő ott elfogatott, s Bécsbe kísértetvén, ott mint kém és lázító felakasztatott. A nála talált lajstromban sok magyar neve találtatván feljegyezve, azok otthon elfogattak, s általános rémülés rohanta meg az embereket. De azon félelem, mely az osztrák kormányt megragadta, annak is mértékét adja, hogy az a magyar nemzetben épen nem bízik.

Ez esemény óta Dinámnak sem mer írni levelet senki. S az elhagyatás neki sok szomorú órát csinál.

A számkivetés keserves állapot, mindennek, kivált nőnek, és családos embernek. Könnyelmű és gazdag ember rövid időre, talán évekre, elhódíthatja magát sokféleképen, a külföldi élet újdonsága eleinte kecsesei bírhat, új világ, új szokások, új élvek, hosszú ideig a remény is kíséri, de ha ez aztán el-elfátyolozza magát, ha az idő múlik, ha a haj őszülni kezd, s ez a közelgő sírra emlékeztet, — ekkor el-elszorul a szív, s magányban könnyeket hullat a hazátlan. Azt kérdi magától:

ki fog ápolni ha beteg leszek? ki fog sajnálni szenvedéseimben? ha meghalok, ki mellett fekszem a temetőben? ki fogja felfrissíteni a sír zöld halmát? Talán az egész temetőben csak az én sírom lesz látogatlan, — pénzért gyógyítanak, pénzért ápolnak, pénzért ültetnek virágot síromra, s a koporsót csak azok fogják kikisérni, a kiket örökségemből fizetni fognak. A haza nem a föld, nem az erdő, nem a rét, nem az ég, a hazát az emberek teszik, ismerőseink, barátaink, rokonaink, véreink, az a viszony, melyet életünk folyamában formáltunk, az a szerelem, barátság, becsület és tisztelet, mely mint ugyan annyi erkölcsi kapocs által valánk összeköttetésben a hazafiakkal. A számkivetett ember hasonló a kivágott fához, mely derekában ketté metszeten idegén földre vitetik, — koronája dúsan látszik zöldelni, és virulni darab ideig, de életgyökerei hátra-maradtak a haza földében.

Midőn egy ilyen nagy városban a száműzött körültekinti magát, mintha rémek közt találná magát, mind a tizenöt-százezer ember idegen neki, nyájas de hideg szót váltanak vele, sorsát sajnálni látszanak, de azaz udvariasság pusztá szójárása, fájdalomukat előttök .elhallgatni ép oly kínos, mint kimondani s részvétet nem találni.

Es midőn aztán béke magok a száműzöttek közt sincs, az még kínosabb. Az érzékeny lélek örömet jólna száműzött társaival, mint a haza élő töredékeivel, de nem a szolgaság árán, azaz, hogy kinek-kinek engedtessek meg a szabadság azt hinni, a mit legjobbnak tart, ha már honát elveszté, legalább szabadságát őrizhesse meg.

De hiszen nem mindenki érzi a haza vesztését. A ki a forradalomban részt véletlenül vagy érdekből vőn, az mindenütt megnyugszik, a hol azon érdeket feltalálja.

Egyik, kinek pénze van, a kéjek ölébe veti magát, másik mindent feltalált mivel pénzt talált; némely apró kalandokban lelé kedvét; van a ki a számkivetést úgy nézi, mint néhány évi megpróbáltatást, mely elmúlván, dicsőséggel végződik. Ilyenekből áll a magyar emigratio többsége.

Az ilyeneknek a számkivetés nem kín, nem gyötrem. De azért a számkivetés nem szűn meg lenni a bűnök legsúlyosbika, a kínok leggyötrőbbikje, azokra nézve, a kik valódi hazaszeretetei éreznek, s a kik idegenek közt ismerőseik s barátaik után sóvárognak.

April.

Franciaország semmivel nem szabadabb Austriánál. A különbség csak a látszat. Ott, Franciaországban van sajtótörvény, de nincs sajtószabadság, a státus feje felelős volna, de senki nem felel, a sénat független testület volna, ha nem az elnök választaná és a fizetés nem tőle függene, a törvényhozó testületnek beszélni szabad, de nyilvánosság nélkül, indítványozni nem, módosítást ajánlani sem... Ez egész állapot egy szindarab. A császári kor annak dicsősége nélkül, mindenütt szemléljük a constitutionális élet állványait, vázlatait, de az alakokban nincs élet, a levegő és szabad felleg mind festve van, az egész egy szerencsés utánzás volna, ha nem volna — paródia. Nagy korszakot utánozni épen úgy nem lehet, mint a nagy természetet nem.

E szörnyű sülyedése e hatalmas nemzetnek végkép elcsüggesztene, ha ép ez állapotban nem látnám az európai új crisisnek csiráját. Ez az egy vigasztal benne.

Írták otthonrul Dinámnak, mert nekem senki nem mer írni, hogy Szemere Gyuri meghalt. A mint ismerőseink, barátaink, szeretteink elhalnak, s körülöttünk a fejfákat emelkedni és sűrűdni látjuk, a szerint kezdünk idegenekké válni az életben. Egyik nemzedék a másikat mint egy új telepet tekinti, mely a másiknak helyét elfoglalja. Íme, nemcsak hogy barátimat nem láthatom, mint száműzött, de a legjobbakat örökre is elvesztem, igen sok hálával tartoztam Gyurinak, neki köszönhetem, hogy ifjú koromban utazhattam, ő segített Laczit, hogy mint tisztet kikészíthessük s rövid, száraz, feszes ember volt, de nemes jellem, becsületes talpig, és eszes ember, a legeszesebbek egyike. Gazdag ember, de rősz, vagy inkább ügyetlen gazda, néhány év óta özvegy, gondolom 4 fiút és 2 leányt hagyott maga után. Most lakott Szabolcs helységében (Szabolcs megyében), ott, hol ama földvár most is megvan, melyet a honszerző vezérek építettek.

Nyugodjék békével. Sok jót tőn, roszat semmit. Felvilágosodott lélek volt, jó hazafi is a maga körében, bár nem vállalkozó. Többször akarták követül választani, nem fogadta el, mivel előadási tehetségében nem bízott. Nyájas ember volt, nem szavakban, de jó tettekben gyönyörködő, derült mindig, bár gyakran beteges; sok ismerete volt, kivált a classica literatúrában, s kivált erős volt a humorban, iróniában és élezen. Eredeti sajtáságos alak, ki még sokáig dísze lehetett volna azon körnek, melyben élt.

Az én bánatom, míg élek, örökké ott fog lenni sirja körül.

Általában, mióta eljöttem ismerőseimből sokan elhaltak. Ha aztán hazámra vissza-vissza emlékezem, mindeniknek helyén egy-egy sírdombot látok. Apródon-

kint így lesz a hon nekem a sírhalmok hona, a kik élnek, azokat nem ismerem, a kiket ismertem, azok meghaltak.

Május.

Én márczius végétől kezdve három jellemrajzon dolgoztam. Előbb csak Kossuthról írtam, ki akarván azt adni Amerikában a hírlapokban, de aztán eszembe jött, mikép a magyar forradalom képét híven adandja Batthyány Lajos, Kossuth L. és Görgei jellemrajza, s mind a hármát kidolgoztam. Az első és utolsó bevégezte pályáját, azt higgadtan adom, Kossuth ellenben még él, izgat, tervez, szerepel, az övé e szerint sok helyen polémiái hangon van tartva, — oka az is, mivel eleinte azt csak mint választ s megtámadást írtam, és csak később próbáltam belőle egészt alkotni.

A német fordítás megy lassan és roszulj Zerffy tolla nem rász toll, de ő maga hanyag, hazug, hálátlan ember. Adósom is, e munkáját is készpénzzel fizetem, és még sem siet. Pedig mindennek meg van a maga kora, ha az elmúlik, ki mit egyszer elszalaszt, nem bájolja vissza azt. Azóta már nyomtathatnák, és ime ő nincs készen.

Annál inkább sajnálom, mivel Görgei munkája e hó végén megjelent. Én ugyan nem változtatok a magamén semmit, mert én őt úgy adom, a mint akkori tettei és szavai után őt felfognom kellett, nincs is már nálam e kézirat, Londonba küldtem; azonban belátom, jellemrajzom távolról sem fogja tenni azon hatást, melyet G. munkájának megjelenése előtt teendett vala.

Engem, minden vállalatomban, szerencsétlenség kísér. Okát keresem, és nem találok magamban. Elvégre is a teremtő már a méhbeli embrióra rá nyomja sorsának bélyegét, egyik hiában fárad, mindenben megbukik, másik bár mi botorul jár el dolgaiban, neki minden elsül. Ki pörölgjön e megfoghatlannal? Azonban utolsó vége is az lesz, tétlenségre kárhozzatnom magamat. Az titáni harcz, a fatummal küzködni.

Még két munkát írok meg. A nemzetiségi kérdést próbálok, különös tekintettel keleti Európára, megoldani, és a magyar forradalom pragmatikai történetét írom meg.

Aztán minden politikával felhagyok, a literatura terén elvárom a tettek idejét; de dolgozni fogok míg élek —, mert nekem élni munka nélkül lehetetlen volna. Ha fejemmel nem dolgozhatom, kézi munkára adnám magamat.

Június.

Családi örömet ünnepelénk. Junius 18-án, esti 8 óra és 10 perczkor született leányunk, ki kapta az Iréné Hedvig nevet, 21-én a II-ik mairien (rue Druot) beiratván, (tanúk: gr. Batthyány Kázmér és Ignazio Goltara Pezzo di Albertoni, olasz) és a Trinitasi kápolnában, rue de Calais, keresztatyja lévén Batthyány Kázmér, és anya gr. Batthyány Lajosné, kit Kázmérné képviselt.

A szülés könnyen és sebesen ment véghez. A gyermek kicsiny és sovány. Epedve vártuk ez eseményt, reménylván, hogy nem csak gyermekkel fog meg-

ajándékozni, hanem Dinám szembaját is meg fogja orvosolni.

Ez utóbbi reményünk nem látszik teljesedni. Szemállapota nem javult, sőt néhány nap múlva fejfájdalmi jelentkeztek. Azonban a hőség irtózatossá vált, 35°-ig felment (centigrad), fölkelnie még nem volt szabad, feködni kín volt, mint fűtött kemenczében. A bába is, az orvos is azt mondta, jobb lesz fölkelni, s divánon nyugodni. Azonban alig próbálta meg egyszer, mintegy 8—9 nap múlva, kapott bél- és oldalhártyagyuladást, mi ellen pióczákat raktak rá, utóbb pedig láb-fájdalmakat kapott, miket, melegen pólyáztak több mint két hétig.

E szerint roszul végződött a könnyű szülés.

Bangyára bíztam a jellemrajzok kiadását Londonban, de ő vagy hanyag, vagy ügyetlen, vagy épen csalfa ember. Minden volt, míg a kézirat ott nem vala, angol és német kiadó bőségben, és most semmi nincs, az előbbi pozitív ígéretek mind elmúltak mint a füst. Sok kellemetlenségem van e miatt vele, a kiadókkal, s kívált mivel nem tudom, mit higgyek róla, Bangyáról?

Július.

Iszonyú forróság van, milyenre az emberek alig emlékeznek. Éjjel is van 24—28° (centigrade), nappal pedig 32—35°. Nappal alig lehet künn járni, s a hőség este is tart folyvást.

Kétszerte kínos a betegek állapota, kik ágyban feködni kénytelenek. Dinám ezen felül még meleg borongatókat kap, és így kínlódik háromszoros melegségben. Az oldalbordái gyuladás elmúlt volna, de a fájda-

lom előbb egyik, aztán másik lábába ment, úgy hogy azokat nem bírja megmozdítani sem, csak a hó 20-án volt képes fölkelni, rövid időre, várva az időt, hogy falura kimenni képes lehessen.

Azonban midőn már készülteket tennék a kimenetelre, bár mondtam neki, ne nyúlna semmihez, hogy meg ne erőtesse magát, azonban ő lehajolgatott, és egyik lábán az ér hirtelen meggyúlt és majd megpattant. Tüstént bekötöttük erősen, és a vér belől terjedt el, mi nem veszedelmes. Irénke veszi magát, hízik, nő; Mimi egészséges, mint az ép makk, pajzán mint egy kis eb, s elevensége és csacsckasága által öröme házunknak.

Ismét kaptam ki otthonrul iratokat, azaz másolatokat kézirataimból. . . . De Naplóimat, t. i. a mik megmaradtak, még sem küldték ki.

Kossuth még májusban eljött Amerikából. Az utóbbi heteket New-Yorkban csendesesen töltötte, mint egy lehullott csillag, róla senki nem vett többé tudomást, és ál-név alatt (mint szokása a souveraineknek) hajóra szállván, megérkezett Angliába, a nélkül, hogy egy madárfia üdvözelte volna. Az újságok alig jelenték pár szóval, hogy megérkezett, alig látogatja meg valaki, hasonló a színészhez, ki lelépven a színpadról, mindennapi ruhájában elvegyül az utcák népével. Összesen 90,000 dollárt szerzett be, és fegyver, nyereg stb. iránt 150,000-ig lépett szerződésre, következőleg vagy épen nincs pénze, vagy hitelezőit nem fogja kielégíthetni. Egyébiránt ő szép házban lakik, úrilag él, de a havipénzt többé nem fizeti, csak néhány meghittjének. Alig van tekintélyes ember, ki vele tartana, Eszterházy P., Vukovics, és velök vagy 25-en ellene nyilatkoztak, — Klapka, Teleki L., Almássy, Horváth Mihály, Jósika, Mészáros oldalt álltak, s vele nincsenek semmi összeköt-

tetésben, tetteit helytelenítve, szinte Perczel, Vetter is, s azon nevek közül, melyeket Európa ismer, csak Pulszky maga van még vele.

Nem kis csapás neki az is, hogy Görgei munkája után minden lap kijelenti: miképen Görgei nem áruló, a mily értelemben annak őt Kossuth hirdette; még azok a lapok is, a melyek Görgeit különben kárhoztatják teljesen.

Mi az én jellemrajzaimat illeti, B. hiában biztatgat, nem talál, vagy nem akar találni kiadót, mi engem mód nélkül bánt és boszant. Sok munkámba is került, költséget is tettem rá, az ügy maga is lelkesen fekszik, s íme minden becsületes törekvésemet és áldozatomat a sors meghiúsítja!

Augustus.

Elvégre e hó 3-án kijöttünk Bellevuebe, mely van a Szajna balpartján, Sevres és Meudon közt. Lakunk 25. rue grande, egy Pavillonban, mely Combé tulajdona. Páris környékén ez alkalmasint a legszebb vidék, s innen van Páris felé a legkellemesb kilátás. Mi ide azért is jöttünk ki, mivel itt egy hidegvizgyógyintézet van, s lakunkkal épen átellenben. Nekem mindig ebben volt nagy bizodalmám, s mind Rostán, mind Gruby azt mondták, semmi esetre nem árthat, sőt használhat.

De alig jöttünk ki, Dina lábai dagadni kezdtek, íme ismét új baj. Értekezvén Fleuryvel, ki az intézet orvosa s tulajdonosa, a gyógmód megkezdését ajánlotta. De csak 18-án kezdtük el. Naponkint adnak két douchot (hideg zuhany), reggel és délután, havi díj 200 franc. De ez nem lehet oly hatályos, mint a Pries-

nitzféle intézet, a vizet szekeren hordják, és nem foly szabadon mint nálunk, hol a sziklacsúcsról ömlik habjaival a beteg nyakába.

Az elnök, Louis Napóleon is, kezdi venni néhány nap óta, hátgerincz-száradása van, pedig házasodni akar. Fleury mindennap kétszer megy St. - Cloubba, hozzá.

Egyébiránt Dinámnak a mezei lég jót tesz. Étvágya, álma, ereje, színe megjött, s a hideg vízrohamhoz annyira hozzá szokott, hogy szinte kívánja. Lábdaganata ugyan még nem múlt el, de állapota javult, az orvos szerint pedig ez az első baj, mit el kell enyésztetni.

Dinámnak az is jót tesz, ki a társaságot és cseveget szereti, hogy csaknem mindennap van vendégünk. Az erszénynek ugyan ez baj itt a számkivetésben, azonban talán ez is hasznára vál neki, ki sokszor elcsüggedez.

September.

Dinám a hidegvízfürdőt aug. 18 óta veszi, naponkint kétszer, néha izzadnia is kell. Fizetünk egy óra 200 francot. Eddigélé jól érzi magát, a hideg víz és a mezei friss lég egészségére jól látszanak hatni. Az anyai öröm is hozzá járul e tényezőkhöz, a mennyiben a kis Iréné napról napra veszi magát.

Én magam is veszek hidegvízrohamot egy fürdőházban, részint mert hanem ez idén is, de tavaly fejszédülésben sokat szenvedtem, részint mert jobb lábam fejében némi zsibbadást érzek néha. Eleinte lélekzetem elállt, vévén a rohamot, de később kívánkoztam alá, mint a szarvas a híves patakra kívánkozik.

A jó barát, számkivetésben, nagy kincs, kivált ha a számküüzöttek magok közt háborognak. Darab idő óta Imrédy igen meghitt barátunk volt, mintegy a család tagja lett, örült ha nálunk lehetett, Mimit sétálni vezetgette, az asszony bizományait pontosan végezte, szóval, mind a szívnek, mind a háznak kedves vendége volt, — és íme ő is elmegy. Családja kieszközölte neki, hozzájárulása nélkül, az amnestiát, neje Bittó-leány, s bátyja Albrecht főherczeg jogigazgatója lévén, s mint-hogy pénzt neki nem küldtek, megunván szegénységét, e hónapban hazatért. Ő sem örült haza menni, mi is búsulunk utána.

Midőn ő Viddinben azzal fenyegetőzött, hogy a pashának feljelent, ha ki nem eszközlöm, hogy Ház-mánék az útlevelet neki átadják, akkor távolról sem hittem, hogy ama goromba s nyers, és igazságtalan ember ekképen házi barát legyen nálam.

Október.

E hóban Dinám már érez némi fájdalmat, ritkán bár, de néha jól esik fekve maradnia, és érzékeny szemeit bezárva tartania. A hideg rohamhoz egészen hozzá szokott, sőt óhajtja azt, s ritka eset, hogy kicsiny fájdalmait vagy a hideg eső, vagy az izzadás nem enyhítené. Hideg kendőborítékot is vesz néha. De e hidegvizkúrát a gráfenbergihez nem lehet hasonlítani, nem is hiszem, hogy sükere oly biztos és nagy legyen. Itt alig van diaetai szabály, a kinek tetszik bort iszik, a ki akar egész napon ül, míg ellenben Gráfenbergben az örökös mozgás, a gyakori fürdés és izzadás, a hideg élelem, a folytonosan használt hideg testborítékok, a kora

fekvés és kora fölkelés, a testi életet mintegy újjá szülik. A Fleury-intézet, apró módosítgataisaival, amaz eredeti intézetet mintegy jelleméből kiforgatta, mint francia kertész az angol parkokkal szokott bálni. Ott Gráfenbergben 50—80 lábnyira hull le a roham, itt egy terem boltjáról, ott bérczoromtól szakad a víz megterhesülve a szabad atmosphaera egészséges elemeivel, itt egy sötét kút vize szűk csöveken föld alatt vezetetik a terem boltozatára, ott takarókba hömpölyítve izzad a beteg, itt egy fűtött széken, itt mesterséges csöveken adatnak különbféle öntözések, egyik készület, mint abroncszat öleli körül a testet, másik a test alsó részét futja meg, másik mint egy kaszaél metszi a beteg tagot. Szóval, amott a nagy természet összes ősi erejével ínunkái, itt az óriást feldarabolták, s egyenkint felpiperézték. Azonban Fleury így is tesz szép gyógyításokat, mi bizonyosága annak, hogy a vízben nagy gyógyerő rejlik.

Midőn már egészen letettem arról, hogy jellemrajzaim megjelenjenek, ime Bangya írja, miképen azok, Campénál, e hóban, october 20-a körül meg fognak jelenni, s másnap az első részt, Batthyány Lajos jellemrajzát, mint mutatványt Campétól meg is kaptam a postán. Ennek, megvallom, most már nem örültem, azon okból, mivel tavaszkor a mit hirtelen mint brochuret írtam, azt még egyszer nemcsak átolvasni, de átdolgozni óhajtottam volna. Én egy levelet is át szoktam olvasni, annyival inkább egy munkát, s ezt akkor nem tehettem, annyira sürgettek, Bentley angol könyváros nevében. Hozzá járul még a rász német fordítás, incorrect, simátlan, gondatlan, melyet alig tudtam oda vinni, hogy legalább a gondolatot, bár nyersen, bár darabosan, kifejezze. Tartok tőle, fellépésem, mint íróé, nem

válik díszemre, s a styl hiányai homályt vetnek azon tömérdek új adatokra is, miket először én közlök a publikummal.

November.

Munkám csakugyan megjelent october 15-én. Campe a három füzetet három külön részben, három helyen nyomatta, hogy gyorsan jelenhessen meg. Úgy veszem észre, külön füzetekben azért adta ki, hogy ha pl. Baththyány Austriába nem juthatna is be, Kossuth talán be fog juthatni. Az Allg. Wiener Zeitungban azonban olvasom, miképen a császári rendőrség az egész birodalomban eltiltotta.

Nagyon sajnálom, hogy így adatott ki, a nélkül, hogy még egyszer átnézhettem és átdolgozhattam volna, mert egészen másképen írnám meg most, akkor a pillanat hevében, az egész polémiái alakot öltött magára. Szenvedély látszik Kossuth rajzában, ámbár nálam az nem vesz erőt az igazságon soha. Azonban az ellenzőt sokan hajlandók ellenségnek venni.

A darabos, faragatlan, harmoniátlan és gondatlan német styl pedig még gyöngébbnek mutatja a munkát mint a milyen az valóban.

Én minden esetre kimondtam Kossuthról meggyőződésemet, oly tények alapján, miket tagadni leghivebb emberei sem képesek. Vele többet azért én nem fogok bajlódni. Egyszersmind egy s más észrevétel eljárásomnak, a forradalom alatt, szolgál apológiául.

Amerikában is alkalmasint meg fog jelenni angolul, és talán németül. Webb generál, a New-York Enquirer

and Courier szerkesztő-tulajdonosa értesített, hogy fordítatik és meg fog jelenni.

Batthyány Lajosné, Genéből, kinek egy példányt megküldtem, feleletében ezt írja: „Boldogult férjemnek jellemét jól és híven rajzolá, de meg is érdemli ő azt, ő egy volt azon szilárd és rendületlen jellemek közül, melyek az életben ritkán találhatók stb.“ Egyszermind engedőimet kér, hogy Batthyány magánéletéből több adatokat nem küldhetett, okát adja miért. -----

Perczel összevész mindennel, pl. Lukács Mórincz-czal, ki őt ki is hívta, de Perczel a kihívást nem fogadta el, és most én rám haragszik, mivel Görgei életrajzában az ozorai győzedelmet az ő érdemének is tulajdonítom. Minden ember a mint meg akar szünni csupán ember lenni, megőrül kisebb nagyobb mértékben, s a magyar emigratióban kettő vallja magát prófétának: Perczel és Kossuth.

Bellevuet elhagytuk 17-én, s Párisba beköltöztünk. Dina nem érez fájdalmat, vagy legalább ritkán, de főképp a mi szemét illeti, abban a három havi vizkúra semmi változást nem idézett elő. Bemegyünk a városba azon szándékkal, hogy a hidegvizkúrát ott folytatni fogja, miután télen arra a Szajnaviz is alkalmas.

Párisi szállásunkat időközben egy emigránsnakadtuk ált, B. nevűnek. Ismervén őt némelyek, tanácslá, ne tegyük, de hogy tagadni meg ilyesmit, a mi nekünk áldozatba nem kerül? A tapasztalás mutatta, hogy a kik ismerték azoknak igazságuk volt. Házunkba s ágyunkba leányokat hordott, szobánkban ebet tartott, edényeket tört, órát rontott, amire kértük abból semmit nem teljesített, pletykákat csinált, adósságokat csinált, s adóssait ránk küldte, úgy hogy kénytelen voltam neki 100 francot összezsínálni, és végre teljességgel nem

akart kihurczolkodni a szállásból, úgy hogy elvégre, többször hiában kérvén meg, levélben kénytelen voltam komolyan felhívni. Ez a köszönet azért, hogy 3½ hóig nálunk ingyen lakott, s hogy érette még igen sokat tettünk, mi neki egy egész jövődőt biztosítottunk volna, ha nem volna — rász és henye mint a dög.

Most mondja az asszony és a többiek, hogy ezt eleve megjóslák. Igen, de mindamellett is addig nem tagadhattam meg tőle jogosan, a mit most teljes joggal tehetek. A jótétemény csodálatos mag, nem az terem a mi elvettetik.

Följegyzem ide, hogy 25-én plébiscité útján a császárság, a legabszolubb értelemben, Napoléon Lajosra áltruháztatott. Mint 4 éves elnök kapott 6 millió szavazatot, ez bizonyos, mint 10 éves elnök 7 milliót, ez már kétes, s ekkor 32 departement volt ostromállapotban, s ő maga számítá össze, mint császár van 8 millió szavazata, természetesen ellenőrség nélkül.

Íme ilyen a suffrage universel, despota kezében. Hanem annyi nyereség van benne, hogy a népsouverainitás el van ismerve, bár csak mint eszköz használtatik. Minden esetre különös elismerése a jognak annyiban, a mennyiben az hatalommal arra bír, önmagát megsemmisíteni, mert íme áltadta a hatalmat, hogy egy ember rendelkezék a népsouverainitással örökre mint örökölhető joggal.

A bekövetkező crisisben, mely nem maradhat ki, az új császár, ha nem akar az idegenek által eltiportatni, kénytelen a tömegre az eddiginél jobban támaszkodni, mind Franciaországban, hogy táborával kün küzdhessen, mind külföldön, hogy a népekben szövetségeseket nyerjen, kik azon egyben vele egyezni fognak: zsarnokaiktól megmenekedni, ha azon túl különböző utat fognak is követni.

Minden esetre új tannak adott a francia ez évi történet alapot: a parlamenti kormányformát mint gyakorlatban hiányost kikiáltani. Annyi igaz, hogy az, a régi formában, a hypocrisis egy neme volt. Egyszermind új szövetséget mutat föl a politikai téren: t. i. a despotismus kart ölt a demokratiával, azaz a tömeggel, a középrend ellen. A két vég egymást éri.

A demokratia pedig, kivált a francia, be fogja látni, hogy nem a papiralkotmányban van a szabadság garantíája, hanem egyébben, különösen a municipalis önkormányzatban. Elnököt királyi hatalommal ruházni fel, azt csak a francziák tehették.

December.

Még mindig lágy idő van, s az van egész Európában. Azonban mi, a kicsiny miatt, fára mégis sokat költünk, ámbár csak 3 szobát fűtünk, a 3-ikat sem mindig.

Reménylünk e télre valami kedvesb társaságot összehozhatni, mi Dinámnak, ha ugyan betegsége nem kínozza, örömet szerezhetne. De nem lesz belőle semmi. Lukács nem kap ide útlevelet, Mészáros Jerseyből nem ereszi a francia rendőség Párisba, Kozina Austriából nem jöhet ki, Karacsay elutazott innen, Imrédy haza ment . . . Ekképen még magánosb életet élünk, mint élénk tavai, mert Batthyányék mindig a magasb aristokratia körében mulatnak, s az emigratio többi tagjai olyanok, kikkel vagy nem jöhetünk össze, vagy nem akarunk összejönni.

Párisban nincsenek családi körök, itt minden ünnepi szint ölt magára. A nagy estélyek járása nagy ki-

adással jár, az aprók pedig igen unalmasak. Van annyi tag az emigratióban, hogy belőle kitelnék egy szép kör, de minden társaságnak átka a hazai földön kívül meghasonlani, — hasonlóan az eltévedt utashoz, a ki eltévesztvén az ösvényt, mindinkább bele mélyed az erdők tömkelegébe.

En haza épen nem levelezek, néha-néha, ha alkalmam van, üzengetni szoktam ismerőseimnek. De választ ritkán kapok reá. Imrédy, haza menvén, ígért mennyet és földet, és majd három hónapig hallgatott. Austria most hasonló az oroszlán barlangjához — a nyomok csak befelé vezetnek.

Dinám e hó közepén ismét erősb fájdalmakat érez fejében és jobb arczában. Kénytelen feküdni. A hidegvíz sem enyhíti szenvedését. Olvastam egy kenőcs hirdetését, s azt, hogy a tulajdonos több híres emberek bizonyítványaival bír, kiket kigyógyított, magokat orvosokat is elmentem a tulajdonos asszonyhoz, s ott láttam Lamartine bizonyítványát, és igen sokét, különösen egy orvosét, ki a tengerésztnél médecin en chef volt. Egyik írja, hogy 19 évig szenvedt, s csak a kenőcs használt neki, másik, hogy 20 hónapig folyvást szenvedt, s fájdalmait e gyógyszer szüntette meg. Egyik beteghez magam el is mentem, hogy magamnak annál biztosb tudomást szerezzek. Végre írtam amaz orvosnak, kérdezvén tőle, vájjon ártatlan szernek tartja-e e kenőcsöt? Mire felelte, miképen: igen, annak tartja, ámbár ő maga azt nem decomponálta, s így elemeit nem ismeri. Az is igaz, hogy ő azt a legteljesb stikerrel használta.

Eközben nőm fájdalmai nem szűnvn, dec. 23-án az ante-rheumaticalis kenőcsöt el kezdtük használni, az alatt a hidegvízrohamot nem fogván alkalmazni. Mit tudunk csinálni? Minden óvatosság megtartása mellett addig kell

a szereket változtatnunk, inig elvégre azt a mi jó, meg fogjuk találni.

Dinára, nagyanyja (anyjáról), a múlt hó vége felé, Bécs mellett megholt. Nem volt tiszteletre méltó egyén, s a mi vagyona, tékozlásai után, megmaradt, azt nem gyermekeinek és unokáinak, hanem szakácsnéjának hagyta. Mint élt úgy is halt meg, szenvedélyeinek áldozott örökké.

Én augustus óta a nemzetiségi kérdéssel foglalkozom. Azt hittem ennyi idő alatt munkát is irandottam róla. De a stúdium mindig odább-odább vezetett. Igen sok könyvet összevettem és áltolvastam, néha oldalt is térvén, a mint a tárgy érdeke vezetett. A szláv és pánszláv, értekezéseket akartam álttanulni, az ethnographiai problémákkal akartam megismerkedni, s mind azzal a mit e részben fontost a francia, az angol, a német literatura nyújt. Sok históriai munkára is ki kellett terjeszkednem, így búvárokodtam az orosz és lengyel és szláv történettel. Lehetetlen volt a keleti kérdést is vizsgálat alá nem vennem, mert annak megoldásával a magyar ügy legszorosb kapcsolatban van. A kérdés kényes, rám nézve annyival inkább, mivel az a Kossuthpárttal újabb ellenkezésbe hoz. A mieink t. i. a legközelebb múltból semmit nem látszottak tanulni. Ok a catastroph után még dühösebbek, mint voltak azelőtt. Nem bírják felfogni, hogy a forradalom terére lépven, a históriai tért tottleg elhagyták. Az austriai dynastiával nem akarnak kibékülni, sem kiengesztelődni a szláv és román fajokkal, azt sem látják be, hogy szövetséges nélkül nincs kilátás győzedelemre. Horvátországról hajlandók lemondani legfőlebb, minthogy azt vélik, ekképen a határöröktől, mint ellenektől megmenekednek, de azt nem veszik figyelembe, hogy Horvátország a szláv fajok s

érdekek vezére, mely az összes szláv ügynek, egykor képes diadalmat szerezni. Ki fog minket e tusában segíteni? Austria nem, értem a dynastiát. A németek sem. Az olaszok sem. A szlávok sem. A külföldön, a fenálló rend barátai sem, értve ezek alatt a francia doctnaireket és angol torykat. A demokraták is ellenünk vannak, még Mazzini is, mint a francia republikánusok is. Kossuth és hívei, Európa színpadán, ép olyan politikát követnek, mint követtek otthon, midőn mind azt, mi Magyarország határain belül történt, belső ügynek tekintették. Elszigetelik magokat minden elemtől, attól, mely elvekből indul ki, ép úgy, mint attól, mely tetteinek mértékéül a hatalmat veszti.

Nem csodálom, ha gondolóra veszem, mi kevés európai műveltséggel bírnak a magyarok, azok is, kik vezérekül tekintetnek. Én nem tartoztam otthon a tudatlanok közé, és most látom, midőn specifikus tárgyakat választok a külföldi literatúrában tanulmányul, mi szűk a mi felfogásunk, mi silány a mi tudományunk, mi felületesek a mi gondolkodóink. Ifjak, fél gyermekek a külföldön ott állanak, a hová vezérembereink soha nem emelkedtek fel. Általános politikai szempontokról fogalmunk sincs, az európai viszonyokban egészen járatlanok vagyunk, hiúk, mint a francziák, a nélkül, hogy hiúságunknak, mint ők, alapot tudnánk mutatni. Emlékezem némely mágnásaink beszédeire otthon, kik az európai étellel és összes literatúrával ismeretesek lévén, az általános politikában az összes megyei oppositiónál egy fejjel magasban tekintettek. Ez egy érdemmel bírtak mágnásaink. Ismerték Európát, a haza dolgait nem, ép azért nem értethették meg magokat a nemzettel, sem a nemzeti ellenzékkel, sőt ezzel mint többséggel egy ösvényt követni kénytelenítették. Ezt nevezték újabb

időben táblabírói politikának, de magok az újságírók, kik azt ostromolták, nem voltak mentek annak hiányaitól. Sőt épen ezek bizonyították be, viseletökkel, hogy a régi táblabírák a belső ügyekben ama politikával helyükön voltak, mint az új nemzedék ostobául cselekedett, midőn azzal a külpolitika terére lépett.

Örülök annak, hogy a magyar forradalom részletes történetét nem írtam meg. Engem bár az elvek eleven ösztöne sok részben magasabban tartott hazafi társaimnál, de magam is befolyása alatt állottam az ott-honi véleménynek.

Magyar szempontból sok dolgot lehet menteni, abból a mi történt Magyarországon, de nem tesz a magyar népek üdvös szolgálatot az, a ki megírván történetét, azt európai szempontra nem emeli föl, s ez által a nemzetet is mintegy magával nem rántja ki azon szűk horizonról, melybe sülyedt azon hosszú időszakban, midőn hazai de nem európai életet élt.

A szakadás a magyar emigratióban nem kisebb, sőt nagyobb. S a mi benne legroszabb, oka nem elv, de személy. Kossuth némi pénzt gyűjtván abból, ha nem sokat is, de annyit kiosztogatott, hogy az embereket lekötelezte általa. Némelynek most is adogat, soknak adósságát fizetgeti ki, a legtöbbnek legalább az első hónapban adott. Következménye volt, hogy a pénz és haszon jó illata olyanokat is vont hozzá, kik mindig ellenei voltak, s az egyszer elfogadott jótétemény után most átallanak ellene fellépni. Zúgolódnak, negatív-pártokat képeznek, de nem szólanak, sőt fentartják azon viseletét, miszerint Kossuth elleneivel nem társalognak, úgy látszik, ezt ő föltételül köté ki, mert legújabban is Hajnik ide jövén, nekem írt: ne venném udvariatlanságnak, hogy hozzám nem jövend, ámbár a múltban min-

dent nekem köszönhet, de viszonya s helyzete (Kossuth irodájában mint kincstárnok van) nem engedi. Kik Kossuthal nem tartunk, nem követjük ama nemtelen szabályt, de hívei közül csaknem mindnyájan azt követik.

Ez, nem tagadom, kellemetlen helyzet. Ha kedves nőm nem volna velem, kevésbé érezném, de így nagy az áldozat, mit az elvnek, s meggyőződésemnek hoztam. Birok egy marok földet a szeretett szép hazából, száműzött társaimban a hazát bírnám némileg, ha őket szerethetném. E napokban Írtam Ludvignak, a többek közt. . . „Jósikát köszöntsd, kitől nem szép, hogy soha nem ír, ha csak válaszolnia nem kell, pedig bár én hasonló szépen nem tudok is valamit papírra tenni, legalább szívesen felelnék, — de tudja Isten, a magyarok csak mint pártok érdekesek, mint hazafiak közt, alig van közöttök valami kedélyes összeköttetés. Én részemről, ha igaz 2—3—4 barátot találnék, okos, szíves, nemes egyént, talán a hazát is el tudnám felejteni ilyes hazafiak mellett. A haza, az nem a föld, a haza a hazafiak egyesülete, bár hol legyen az a föld hátán. Ha jó barátaim nem élnének hon, talán vissza sem vágyom; ha ők itt volnának: mintha a hazában benn maradtam volna. Hiszen, az igaz, nehezen felejtí az ember az ismert alakokat egyébben is, hegyek, erdők, völgyek, vidékek ott mind meg annyi ismerősek, de ha már mindent nem lehet bírni, az élettelen dolgokat könnyebben nélkülözzük.

Egy van csak, mi engem minden embertől elszakaszt, mintha közém és a közé egy jégtablát toltak volna, és ez az igazságtalanság. Ilyen tett által szívemről lehull az is, ki hozzá legközelebb állt, mint a megholt pillangó a falevélről hidegen lefordul.

Engem a politikai vélemény, hol tudom, hogy az meggyőződésen alapul, nem választ el senkitől, mert a meggyőződést nem lehet egy kaptára vonni, ezért lásd, bár én tudom, hogy te bálványimádó vagy, eszembe sem jut túrhetetlen lenni irántad, azon egyszerű oknál fogva, mivel te is részedről méltán hasonló türelmet veszesz igénybe.“

Valóban, otthon, a forradalom alatt, a közügyért többet kockáztattam, mindent, s néha szemem pillái előtt láttam emelkedni a hóhéropadot, mint a melynél pályám végződik; de azt kell mégis mondanom, itt kün, a számkivetésben többet szenvedek, sokkal többet a miatt, hogy Kossuth eljárását, hitegetéseit, politikáját meg kelle támadnom.

Életem osztályrésze volt félreismertetni, talán halálomé lesz ama másik, miszerint látni fogják hazámfiái — mert nem vagyok nagy arra, hogy a világ bajlódjék velem, — hogy bár hibázhattam, de a tiszta meggyőződés útján jártam mindig.

1853.

Január. — Páris.

Naplómat ritkán veszem most elő, nem úgy, mint 1848. márczius 16-ika előtt, midőn minden nap életem tüköré volt, s ép úgy benne volt az, a mit tettem, mint az mit éreztem, és mint gondolkodtam. Naplóm, 1830tól, márcz. kezdve, mintegy 13 kötetet képezett, mindenik 20—30 iv, s annak nagyobb része elveszett. A kire biztam, az eldugta, és nagyobb része a földben megrotthadt. Naplómat soha senki nem olvasta, az nem a világ számára volt írva, az az én gyónszékem volt, melyben magam magamnak vallomásokat tettem. Sokat köszönhetek neki; Írván bele: természetesen kellett viseletemet s lelkemet bonczolnom, mi önismeretre vezetett. Ezért sajnálom, ha az egészen elvesz, enszemélyemnek egy része halt meg benne. Engem mindenben üldöz a sors!! . . .

Elfelejtém följegyezni a múlt novemberben, hogy Dinámnak névnapján este, még Bellevueben, midőn ebé-

delnénk, zene indult meg ablakunk alatt. Eleinte nem ismertem rá, mintha fejem szédelgett volna. . . . Dinám kiáltott fel: ah mi szép a magyar zene! T. i. az utazó magyar zenészek közül négy kijött, pár barátainktól vezetettve, minket meglepni. Később lementem velök kezét fogni, épen egy szomorú dalt húztak, a mit a magyar kesergőnek mond, s szívem úgy elfogódott, hogy zokogni kezdék és kénytelen valék elfődni szemeimet, melyekből a könny záporként omlott. Ő mégis nagy rabja az emberi szív a hazaszeretetnek, az első hang, mely onnan jó, fájdalommal tölti el a szívet. Utánam s velem a többiek is sírásra fakadtak.

De mint az eső után a nap csak vígabban pillant ki, a többieket hirtelen jó kedv lepte meg, s tánczolni kezdtek, és pedig Dinám, ki különben, ha nem szenved, mindig víg, kicsapongó kedvvel járta a magyart. Én nem bírtam magamat rá venni, a magyar, a hazai hangok, mint egy szent ének röpkedték körül füleimet, én nem örültem, én nem vigadtam, én csak élveztem, s rám illett az, a mit a magyarról a példabeszéd mond, sírva vigad a magyar. Most éreztem a számkivetésben először e szó igaz értelmét.

Egy régi francia könyvet olvastam e napokban: L'esprit du pere Castel. Beszél benne egy szín-klavírról, mi szerint azt ép úgy fel lehetne mulatságra használni, mint a hangváltozatot, annyival inkább, mivel minden hangnak bizonyos szín felel meg. . . . Úgy tudom, egészen a próba soha sem sikerült neki, valami afféle jöhetett ki belőle, mit most polyoramának neveznek. Eszembe jut ez alkalommal, hogy én még 1834-ben azon elmélkedtem, hogy az illattal lehetne valami ilyen változatos élvét eszközölni, ámbár az távolról sem engedi magát úgy megkülönböztetni, sem mint egy egész,

sem mint időbeli folyamat, mint a szín vagy a hang. Engem főképp a gondolat rokonsága lepett meg.

Munkámról, úgy tudom, több kritika jelent meg, német lapokban, én csak azt ismerem, mely az Examiner londoni radikál-lapban jelent meg. Mondja a többiek közt (1853. január 1-i szám): „Mindenik vázlat egy-egy magában teljes politikai életrajz . . . E kis röpiratok rendkívül érdekesek. A jellemek körvonalozása, különösen a Görgeié, átgondolt és szabatosan kidolgozott. A teljes hitelességű részletek, miknek megszerzésére a szerzőt állása képesítette, mindenik életrajznak élethű jellemet kölcsönöznek, s innen van, hogy e kis könyvecskék, daezára csekély terjedelmöknek, nem kis segílyt nyújtanak arra, hogy a magyar ügyről az utóbbi küzdelem alatt helyes fogalmat alkothassunk magunknak. Tények nagy bőségét nyújtják e lapok, melyek megerősítik s minden vitán felül helyezik azon meggyőződéseket, miket magunk is eléggé kifejeztünk már . . . Megjegyzi ugyan, hogy „nagyobb súlyt fektettem, mint szoros igazság kívánta volna a Kossuth jellemének gyöngeiségére,“ — de utána veti: „Nem panaszként említjük ezt, mert lehetetlen, hogy oly ember, ki Kossuthtal és Görgeivel együtt működött, s hibáikon annyiszor megütöközött, azok élénk érzetére ne jutott volna.“ „Be kell érnünk azzal, hogy e röpiratokat a legmelegebben ajánljuk a közönség figyelmébe.“ — „Batthyány és Görgei életrajza, az érdeken kívül, melyet a magyar ügyek iránt mindnyájan érzünk, figyelemre méltók különösen mint igen szerencsés vázlatai két oly férfiú közpályájának, kiknek jelleme nem köznapi, sőt egészen sajátos. Nagyon óhajtának angol fordításban is birni őket. Ha e két életrajz shilling-kiadásban adatnék közönségünk elébe, azt hiszszük nem csak a legkedvezőbb fogadta-

tásra találna, hanem igen népszerű és hathatós módon terjesztené a leghelyesebb és legigazabb ismeretet a magyar szabadsági küzdelem valódi belső történetéről!“ Megjegyzi azonban, hogy „talán“ csak a két első jellemrajzot kellene lefordítani, mert „Kossuth jelleme ke­lőleg van méltányolva a számos alkalmi megjegyzésben, melyek Görgei életrajzában természetesen előfordulnak.“ De fő ok: mivel a szerkesztőség Kossuthra nézve meg van hasonlva, aztán valaha az Examiner őt igen magasztalta, és következtetésbe esni egy lapnak bajos. Látszik e küzdelem az egész cikkben. Minden esetre, ha most írnam Kossuth jellemrajzát, másképen írnám, a polémiái hangot és élességet hajlandók sokan ellen­ ségeskedésnek tekinteni. Higgadtabb formával a munka sokat nyert volna.

Minden esetre e kritikával meg vagyok elégedve. Már, annak folytában, kaptam is levelet Angliából, melyben egy ur kéri magát a lefordításra s kiadásra felhatalmaztatni.

Február.

Elvégre Lukács Móricz megjött Brüsselből, útle­ vele meghosszabíttatván, sőt Franciaországra is kiter­ jesztetvén. Ő mindig liberális ember volt, úgy írt, úgy védelmezte az Augsb. Allg. Zeitungban a magyar érde­ keket, hol ő a magyar ügynek rendes bajnoka volt, — de a megyei életben s a tevéleges politika terén nem lépett fel, talán anyja miatt is, ki őt, míg élt, igen ge­ nízta. Anyja betegsége volt annak is fő oka, hogy a forradalomban nem vett activ részt. 1849-ig Klauzál­ nak, mint miniszternek, elnöki titkára volt, sőt Lukács a hon­

védbizottmány üléseiben az egész illető' ministeriumot képviselte, miután Trefort elszökött. A legsajátságosb s a legbecsületesb, és a legtermészetesb emberek egyike.

Kossuthal soha sem sympathisait, ő is annak charlatansága és komédiáskodásai miatt. Beszélt róla két tényt.

Mondja, hogy Eötvöst, Szalayt, etc. s őt is felhívta cikkek Írására, a Pesti Hírlapba, mindjárt mikor megindult, — ígérvén egy-egy cikkért (gondolom bizonyos hosszaságúért) 100 ezüst forintot. Végre, mondja Lukács, írtam egyet a külföldi viszonyokról, s azt be is adtam. De elbámultam kimondhatatlanul, midőn cikkemben egy nagy változást láttam, t. i. bele volt szöve, egy nagyszerű magasztalás és eulogium Kossuthra, mely bele úgy illett, mint ököl a szemre, a mennyiben az egész cikk minden személyektől abstract volt tartva. Nem szóltam Kossuthnak semmit, ő sem nekem, az igaz, de nem is írtam a Hírlapba egy sort soha többé, átláttam e vonásból az egész embert. A pénzzel pedig sohasem kínált meg.

A másik eset a következő. Pesten volt egy ellenzéki comité, annak elnöke Batthyány Lajos, ki midőn eltávozott, sorban, hol egyik hol másik tagnak adta az elnökséget. Egyszer, mondja Lukács, nekem adta ált. Ep akkor volt czélban a védegyeleti beszédeket, külföldön, kinyomatni. Kossuth elküldte a maga hosszú beszédét (mely Lipcsében, 1847-ben Actenstücker des ungar. Schutzvereines cím alatt megjelent), a legrészletesebben kidolgozva, és oda írta, hogy a kiadók az egyes állításokért és adatokért nem állhatnak jót, mert a beszédet csak emlékezet, és gyors jegyzések után kénytelenek össze-szerkeszteni. Ámbár ez is nevetséges fogás volt, s a

Jézus Krisztusra emlékeztetett, kinek tanítványai csak szavait voltak képesek feljegyezni, azonban ez ellen a comité, melynek ő is tagja volt, nem tőn kifogást. Azt gondoltuk, nem bízik állításaiban, sem adatainak helyességében, tehát ösvényt akar magának nyitva tartani azoknak megtagadására. De még e beszédhez egy becsstelenítő jegyzést ragasztott (Augusz, akkor conservativ alispán, most, 1853, Buda-pesti osztrák főispán ellen), és alá jegyezte: a kiadók. Erre én írtam neki, mikép ama jegyzés olyan személyességi, hogy azt ő, Lukács, a távollévő tagok nevében is, alá nem írhatja, hanem vagy ki kell maradnia, vagy az író jegyezze alá. Erre Kossuth nekem oly választ adott, melyben mintegy bátorságomat látszék kétségbe venni, azonban az alternatívából nem azt választó, hogy ő írja alá, hanem hogy hagyassák ki. Én őt provokálni akartam válaszáért, de Teleki Laczi azt minden erejéből hátráltatta. Utóbb mind ezt elbeszélvén a visszatért Batthyány Lajosnak, s hogy Teleki és Batthyány Kázmér mintegy hajlandók valónak mindent aláírni, mit Kossuth kívánt, Batthyány L. nekem ezt felélte: Kossuth az utolsó ember, a kivel barát és intim tudnék lenni, és azt, hiszem, ez az eset Telekire és Kázmérra nézve is, de ők nem mernek a népszerűséggel dacolni, s míg szívökben utálják őt, külsőleg hódolnak neki.

Pár hétig Dinám jól volt, de 9-ikén Bellevuebe szállást nézni kimenvén, s a rász idő ott meglepven, feje rögtön megfájult, és mód nélkül sok kint szenvedett február 27-ig. Nem evett, nem aludt, nem szűnt szenvedése, s így egészen megfogyatkozott. Fleury vesicartort, salmiákat, morphinet adott, de siker nélkül . . . Mint örült a télnek, hogy legalább egy víg telet töltend Párisban! Íme ezen reménye is elröppent, mint annyi

reménye annyi év óta. Ágyban kínlódik folyvást, s egész családja vele szenved. . . . Én sem tudok semmit csinálni. Egy munkámat havak előtt kellett volna megírni, és bele sem kezdtem. Időm sem jut hozzá, nyugalmam sincs.

Lukács mindennap kétszer is eljön. Ő inkább minket keresett Párisban, mint magát Párist, és Dinámat az is epezszi, hogy kedves dolgot neki sem tehet.

Szapáry, a magnetiseur, is megnézte Dinát. Ő neki nem tetszik állapota. Igen kigyöngültnek tartja. Elvégre ajánlt egy bábát, ki magnetisál, és a ki massonirozni fogja, miben ha meggyógyító erő nincs is, de van fájdalomenyhítő és van erőadó, mi alapot ad a komoly gyógyítás megkezdésére.

F. hó 7., 8-án Milanóban fölkelés, de még az nap elnyomatott. A falra voltak ragasztva: Mazzini és Kossuth proclamatiói, amaz elég szép, emez dictatori, parancsoló, fenyegető és szóló Magyarország nevében. Mi hamar rá következett a bécsi attentat, t. i. 18-án Libényi nevű magyar a császárt nyakszirten szúrta, midőn az a bástyán sétált, de nem halálos a seb, ámbár még fekszik mindig. Ez okot adott új lármára a lapokban, s kezdték emlegetni, hogy Kossuth és Mazzini Angliából kikergetését fogják sürgetni minden hatalmak. Kossuth megijedt, s nevét a milánói szerencsétlen fölkeléstől is el akarván választani, a nevében kiadott proclamatiót hamisnak s költöttnek declarálta. De senki sem hitte neki, annyira az ő szelleme typusát viselte magán a mű. És íme most fellép Mazzini, és kijelenti, miképen a Kossuth proclamatióját autographban bírja, mit ő csak úgy használt, hogy pár §-t kihagyott belőle, de hozzá semmit sem tőn, s ironice vigasztalja

Kossuthot, hogy a lapok lármája ne szomorítsa el a bukás miatt.

Íme most úgy áll a világ előtt, mint ki egészen Mazzinire akarta a felelősséget hárítani. Beteljesedett a mit jövendöltem, és feltűnt ő olyannak a mint őt leírtam.

Rólam most gyakran is van említés a lapokban, t. i. mint a ki helyesen jellemeztem Kossuthot. Az Aug. Alig. Z. idéz helyeket belőle, és a Kölni Z. feb. 25-én Kossuthról vezérczikket ad, melyben a publikummal munkámat megismerteti.

Minden esetre ez nekem és az ügynek nagy elégtétel, mert Mazzini levele után nem tagadhatja sem Kossuth, sem hívei körül senki, hogy ő adta a proclamatiót, szükség esetébeni használat végett.

Én már 14-kéről írtam egy cikket „Contre l'usurpation d u nom de la Hongrie par M. L. Kossuth“, mely a feb. 23-iki Journal des Débats-ban, a feb. 24-iki Putriéba , a feb. 24-iki Kölni Z.-ban, a feb. 27-iki Augsb. Allg. Z.-ban, a febr. 27-iki Bécsi Lloydban, meg is jelent. Ezeknek németül küldtem meg. Megemlítem, mert a benne foglalt tényéknél fogva nevezetes. Hatása nagy volt, a Kossuth revocatiója gyöngíthette némelyeknél, de a Mazzini fellépése hatását visszaállítja, sőt azt neveli.

E napokban voltam Batthyány Kázmérnál, s ő is beszélt egy esetet Viddinből. Tudjuk, hogy Kossuth szerelmes volt Dembinszkinébe (ki egy kapitány neje volt). Egy este Kossuth hosszan elbeszéli neki, és igen nagy titokban, miképen azon asszony álmjárói állapotba szokott esni, és ilyenkor meglepő jóslatokat mond. Így történt, hogy egyszer, sokáig tartó elmerengéséből fölkel, papírt vesz és látásait följegyzette. Kossuth csak némely helyeket olvasott a kezében lévő papírdarabról, mik, mondá, személyére vonatkoznak, egészen csak azt

olvasta el, hol mondja, miképen a legközelebbi márczius 13-án (ha ugyan jól emlékezik) Pest-Buda meg lesz világítva, az ország szabad lesz, és ők mind királyi ünnepélylyel fognak oda bemenetelt tartani. . . . Kossuth sajtóságos elégedett képpel mosolygott arra, a mit nézett a lapban, de nem olvasott le. . . . Azonban ő azt később, másoknak is, bár titok volt volna, elmondogatta, sőt nyilvános beszédet tartott annak alapján, biztatván a száműzötteket, hogy márcziusban a hazát ismét meg fogják látni. Oka van azt állítani, de még nem szabad azt nyilvánítani. ... A száműzöttek a titok alatt nagy európai' eseményeket képzeltek.

A mint Kázmér emlékezik, a mely napon nekik az internatio tudtul adaték, ép a jóslott napra esett. Ilyenek az ő politikai combinatiói!

Márczius.

Nagy élv nekünk Lukács, ki naponkint készül elutazni, és folyvást itt van. Minden nap el-eljő hozzánk, s az asszonynak, kinek szemei gyöngék, olvas románokból. úgy látszik, megkedvelt mindnyájunkat, s a helyett, hogy nézegetni járna Páris nevezetességeit, mindig nálunk s velünk van. Ő a külföldön nem az idegeneket keresi, de barátait. A családi és ismerős kör, a miben kedvét leli. Mint a méh soha sem ún a virágok kelyhébe, úgy van ő a családdal, melyet megkedvel. Nem az új élv, nem új öröm, nem változatoság az a mit kíván, hanem a házias otthonosság, s itt ő mindig talál valamit a mi élvet nyújt lelkének. Sok különösségei vannak, és mégis a szeretetre legméltóbb ember. Azon egyéniségek közé tarto-

zik, a kiket tanulmányozni igen érdekes, tele látszik lenni ellenmondással, és mégis egy egész, egy teljesen következetes jellem. Az ember azt hinné, egészen ismeri és mindig új oldalról mutatkozik, folyvást változva, de soha nem tagadva meg azt, a mi jellemében az alapszín.

Dina nem mentt fájdalomtól, de jobban van. Szapary utasítása szerint magnetizálja egy asszony, hetenkint 3—4-szer. Nervosus betegségben foganatos lehet e gyógy mód, mindkettőben igen sok szellemi erő s lényeg van, a betegségben és az orvosságban is.

Mimi tanul írni, olvasni és zongorázni. Kedves, eszes gyermek, és fejtes. Mint a húr, néha merev, néha megereszkedik, csapdi mint egy leány, makacs mint egy fiú.

Iréne gyöngéd mint a harmat. Mindene, teste és lelke oly finom mint a virág, öröm rá nézni.

Én is egészséges vagyok, fejszédülésben sem szenvedek. Olvasok sokat, és sok kivonatokat teszek érdekes könyvekből. Napról napra inkább látom, mi keveset tudok, pedig engemet otthon a tanultabb emberek egyikének tartottak. Az igaz, én ezt magamról soha sem hittem, ha néha magamról valamit tartottam, az akkor volt, midőn összehasonlítottam magamat másokkal, kivált olyanokkal, kik pöffeszkedni szoktak. A magyar megyei életnek volt egy igen rossz következménye, a részletek mellett az általános szempontokat elvesztettük. Ki egy megyét jól rosszul elkormányzott, vagy ki egy megyében némi fontosságra tőn szert, az hajlandó volt magát nagy státusférfinak tartani. S míg apróságokkal küzdünk, miknek fontossága csak azon napokban volt, a nagy dolgok használatlanul siklottak ki ujjaink közül.

April.

E hó 13-án elhagytuk Párisban a szállást (12. rue Boursault, 3-ik emelet, utczára), hol 1851. sept. óta laktunk, és kihurczolkodtunk Bellevuebe, 22. rue des gardes, hol Dina a hidegvíz-kúrárt ismét használni fogja.

A tél eleje és közepe lágy volt, de vége és a tavasz hideg, rút, változó. Még itt kün is egész hónapban fűtenünk kellett, főkép Iréné miatt. Van az első emeletben 1 terem, 1 étterem, 2 háló-szoba, 1 gyermek, 1 cseléd-szoba, konyha, pincze és kert, mely sűrű erdőcske, hol sétálni is lehet. Fizetünk november végéig 1100 francot. .

Én hetenkint kétszer a vasúton, mely itt keresztül visz, Párisba rándulok, az újságokat átolvasni. A Galignani olvasóteremben a régi lapokat is megkapni, s így mindig 3 napi számokon futok végig. Olvasok rendszeren 3 német, 3 francia, 3 angol lapot, s átnézem néha ajelesb folyóiratokat. Még ha nem volna is reményem, hogy az igazságnak világszerte győzedelmeskedni kell, s hogy egy új forradalom haza vezet, mint a múlt hazátlanná tőn, még akkor is a világ mozgalmi minden másnál érdekesb tünemények . . .

Lukács szinte kijött lakni az itteni vendéglőbe, s ez által barátságának nagy jelét adta. Párist ott hagyta éretünk. Az estétet zongorázással töltjük el. Dina már rég elvesztette kedvét tőle, s az 1848-ik év utáni idők nem voltak alkalmasak kedvét hozzá felkölteni. Azonban e télen ismét örömet talált benne, mit elősegített Lukács ösztönzése és példája, ki igen jól játszik, s mindent fejből. Nagy jótétemény Dinámnak, ki maga nem olvashatván,

mulathatja magát a zongoránál, a nélkül, hogy szemeit meg kellene erőtetnie.

Géniből tudtam meg, hogy Batthyány Kázmér amnestiáért folyamodott. Nekem ő soha nem szólt róla, sőt mostani kérdéseimet is kerülni igyekezett. Ha azért menne haza, hogy javait visszakapván, a magyar nemzetiség fentartására százezreket költsön, nem tudnám e lépést rosszallani; gyanúsíthatnék, de ám szenvedje a jóért a mit tenni fogna; de e lépésnek oka némi házi kellemtelenség, atyafiai sürgetése, és leginkább az, hogy megismerkedvén újabban a párisi élet csábjaival, nem bír nélkülözni. Áldozni bírt a haza oltárán, midőn látja hogy nincs haszna, visszaköveteli. Így lehet ugyan azon ember kicsiny és nagy ugyan azon tette által. Praktikus eredményért az egyén jó híréből is sokat feláldozhat, de itt nem ez az eset. Ő folyamodott, mert kettőhöz nem ért: nélkülözni és várakozni. Pedig helyzetére alig alkalmazható valódi jelentésében e két szó. Mióta itt van, Párisban, nem egész két év alatt, ha talán százezerét nem, de 60,000 francot elköltött ő és neje, azt hiszem, ezt nélkülözésnek csak egy pazar dús mondhatja. S ily életmód mellett volna oly nehéz a várakozás? O nem a kedély és szív embere, ő a hazát vesztette el, melynek egyik legjelesb családja az ő nemzetsége, de ő sem rokonokat, sem barátokat nem vesztett el, kik után szive vérzönék. Az értelem pedig nem oly türelmetlen mint a szív. Lépése minden esetre nagy botlás, a legnagyobb áldozóból a legkisebb lesz. Talán mind ama nagy áldozatot megdokolatlanul tette, mind e mostani lépést, a nélkül legalább nem értem, hogyan lehetett annyi millióból épen semmit meg nem menteni. Ő ingóiból százezreket csinálhatott volna, sőt puszta drágaságaiból is. Igaz, a herczeg nem meri segíteni, — ő büszke kérni rokonaitól, de nem

inkább kérhetett volna-e atyafiaitól pénzt, mint ellenségétől birtokot és kegyelmet? Aztán nem is volt még kimerítve minden kútforrás. Neje követeli a kormánytól a dózt, 500,000 francot, s reménye van, mikép meg fogja kapni. Nejének van 15,000 franc jövedelme, és ennek gazdag testvérei, a Károlyiak, évenként ugyan annyival segítenék. Testvére, Gusztáv, néhány százezerrel adósa neki, s ha most nem fizethet is, mint leendő örököse a hercegnek és egy más atyafinak, később fog fizetni. A ki jelenleg 30—40,000 francot elkölthet, a kinek kilátása van 60—100,000 franc jövedelemre, az bizony legalább még várakozhatott volna. Mit csináljon aztán az, kinek semmije nincs, és otthon kényelmes élet várna reá? Mit csináljon az, kinek családja van, s azzal itt kün mindentől elszigetelve magában él, mint egy sajka, mely a tenger hullámain ide-tova hányatik? Borzad szive azon gondolatra, hogy elhalván, merő idegenek közt hagyja őket maga után. — Batthyány a magyar mágnások közt a legnagyobb hazafiui alak volt a forradalomban, s ime a legmagasabb is mint összesülyed, mint egy felfuvott emberkép, melyből a szél, a szellem, egy tőszuráson kiszivárog

Május.

Az Augsb. Allgem. Zeitung máj. 14. számában (Beilage) megkezdett ilyen cikket: „Barthol. v. Szemere über Kossuth, I.“, de ismét abban hagyta. Talán Bécsből kapott intést? Az megfoghatatlan, hogy Ausztria Kossuth ellen a maga lapjaiban sem enged szót olyanoknak, kiknek fellépése nyomatékosb lenne, mint fogadott Íróké. De így van. Az ő neve még az ausztriai lapokban is

gyakran fölmerül, míg a másoké nem. Volna Ausztriának oly mély politikája, hogy azt akarja, ellenségeinek Kosuth legyen vezére, mert ő bizonyosan bukásra vezet? Avagy e két ellenség nem bir egymástól megmenekedni, mint az ember a mélységtől, mely által megkapatott? . . . Nyugalmas politikával Ausztria őt rég eltemethette volna, de mindent elkövet, hogy a színpadon tartsa fenn. Ha 1849-ben futni engedte volna, ott ülne valahol, a hol a derék Ujházy, de midőn a világ arcza rólunk s róla elfordulandott, reá visszafordítá embertelen követelésével. A gyermekből óriást csinált, a halottat föltámasztotta . . .

Június.

Hozzá fogtam munkámhoz a nemzetiségi kérdésről. Még tavaly őszkor kellett volna bele fognom, s ime most kezdek bele. Elvben könnyű tárgy, alkalmazásban nehéz. E részben mindenik nép gyermek vagy asszony, mely nem érti a komoly szót, mely hiú saját magában. A cél, mit elérni akarnék, az volna, az igazat mindenik fajjal megértetni, ez lévén az útja a kibékülésnek. De ha a kellő hangot eltalálnám is, ha mindeniknek tetszenék is javaslatom, hogyan eljuttatni munkámat azok közé, a kiket illet? Ha Ausztria tetteiről nem szólok, a külföldi publikum nem fog érteni, ha szólok, bármi szelíden, munkám nem fog bebocsáttatni Magyarországra. Alig merek némi jó s kivált gyors sükert ígérni magamnak munkámtól, ez az mi erőmet s kedvemet megtöri, — azon magyarok, kik a régi uraságot óhajtják, kiáltozni fognak ellenem, s okaim nem lehetvén ismeretesek az országban, azok is ellenem lesznek, kik lelkök mélyében nézetemet osztják, de az új helyzet, mit el kell foglalunk, homályban borong

szemeik előtt Azonban, bár e munka nekem minden oldalról csak kedvetlenséget fog teremni, de miután erős meggyőződésem, hogy különben nincs jövőnk, kötelességemnek ismerem politikai hitvallásomat előadni, történjék bár mi.

A keleti ügy egész Európát függésben tartja. Sokan elkerülhetlennek tartják a háborút. Miklós czár a legszemtelenebb magatartással lépett föl Török-, sőt indirecte Angol- és Franciaország ellen, melyek a törököt támogatják. Roppant hadi készüléket tesz, hajóhada készszen áll, újonczokat gyűjt, és seregének egy része Moldáviába beindult. Első alkalom, melyben Oroszország egész Európával szembetekint. Ha ez ember még 15 évig él, vagy parancsolni fog Európának, vagy birodalma fel fog darabolatni ... A keleti kérdés az unalomig tárgyalatik a lapokban. Különös és megjegyzésre méltó; kezdetben a legtekintélyesb lapok mind a török birodalom fenntarthatlanságára nyilatkoztak, csak később, midőn a kérdés praktikussá vált, módosíták véleményeiket oda, hogy még most annak fenállását az európai egyensúly teszi szükségessé. Mondhatni, ez a világitóiét. Nincs senki a török mellett, felbontását csak azért nem akarják, mert jelenleg Oroszország martalékává fogna lenni. Rám nézve kedvező a pillanat, ha valaha, most van a közvélemény elkészítve arra, hogy a nemzetiségi kérdéssel foglalkozzék, mely egyedül oldhatja meg a keleti ügyet valamennyi hatalmak megegyezésére, — Oroszországot és talán Ausztriát kivéve. Megszűnván a török uralom, természetesen állodalmat az ott lakó többi fajok fognak állítani, bár ilyen vagy olyan kormányformát választásznak magoknak. A török nem hágy üres helyet, és így idegeneknek ott semmi dolguk.

Július.

E napokban voltunk Párisban ebédre híva. Délután én, Dinám és három kisasszony egy gömbölyű réz-zel körülbroncsolt asztalkához ültünk, s még csak azt a szabályt sem tartva meg, hogy egymással vagy az asztallal ruháink ne érintkezzenek, kezeinket az asztalra tettük. Alig 15 perc múlva az asztal meghajolt három lábán, egyik félre, északfelé fordulván. Azon leány, ki már többször beszéltette az asztalt, azt mondván, hogy a szellem jelen van: sorba kérdeztük, kinek akar felelni. Ezt „nem“ kétszeri hajlással, „igen“ egyszerivel fejezte ki. Senkinek nem akart felelni, csak Dinának. Ő kérdezte tőle: atyám lelke vagy? „Nem.“ Anyámé? „Igen.“ Akarsz felelni? „Igen.“ Szeretsz és emlékezel reám? „Igen.“ Írd le a nevedet (kivévelem s Dinán kívül senki sem tudta a nevet). Magánhangzón kezdődik? „Nem.“ Mássalhangzón? „Igen.“ B? „Nem.“ D? „Nem.“ K? „Nem.“ S? „Nem.“ T? „Igen.“ És így találgatva végig menve a betűkön, leírta a Terézia nevet, s midőn még többet akartunk hozátoldani, mindig nemmel felelt. Hasonlólag leírta: Iréné nevét, kérdezvén tőle legkisebb leányunk nevét. Dinám kérvén, mondana neki egy szót, ezt mondá: Szemere. Haza megyünk-e valaha? Erre oly bizonytalan mozgást csinált az asztal, melyet sem nemnek sem igenek nem lehetett venni.

Mind addig nem akart másnak felelni az asztal, míg Dina a körből ki nem vált. Ekkor ismét csak egynek felelt, a főlebb érintett kisasszonynak, ki kérvén magának egy szót mondatni, ezt írta le: „attention a vous.“ . . . Tovább nem folytathattuk a kísérletet, mi-

vel nekünk a vasútra kellett sietnünk. Az bizonyos, hogy semmi csel benne nem lehetett. Dina sírt anyja emlékezeténél, a két leány fél gyermek volt, bámult, én szem-fül voltam, observáltam mindenfelé, a ki a do-logban gyakorlott vala, az volt ama kisasszony. Mondá, hogy néha koppanás szokott az asztalban hallatszani, oldalhajlás helyett. Midőn az a ben végig kelle menni, hogy sebesebben haladjunk, a kisasszony mondta neki: sebesebben feleljen, s oly gyorsan tette az asztal az egy és két hajlongást, és mégis oly tisztán, mint azt emberi kéz és ujj nem tehetné volna.

Kérdezte néhány nap előtt tőle a kisasszony, mikor megy férjhez? felelet: 9 hó 3 nap múlva. Következő napon ismét ugyan azon kérdést tette neki, felelte: 9 hó és 2 nap múlva.

Ez bizony bámulatos! Ilyesmi nem volt tudva a régi oraculumok papjainál? A népnél mai napig is találunk úgynevezett babonákra, mik azonban foganatosaknak mutatkoznak. Minden ügyes kondás és pásztor ember tudja kiűzni a marha sebéből a pondrót, a nélkül, hogy látná, érintené, csak nevét kell hogy tudja, a marháét t. i.

A magnelismus az ut: Isten titkainak végtelenébe bepillantani. Néha eszembe jut felhagyni a világ apró bajaival, és e csodavilág régióiba vetni magamat!

A Pesti Naplóban olvastam erre vonatkozólag egy magyar száműzött levelét Damaskusból, ki elbeszéli, mint tettek ő, a helybeli pascha és a francia consul kísérletet, de a pascha szemeinek sem akart hinni, mondván, sok látszik a mi nem úgy van. Végre azt térj észté elő, hívatnék be két cselédje, kik e tüneményről semmit sem tudnak, formáltassanak velök lánczot, ha nekik is fog mozdulni az asztal, akkor hinni fog. Megtörtént

a mint kívánta. Midőn az asztal mozogni kezdte, a két szolga mindinkább meghökkenni és csudálkozni látszott, végre az egyik fölkiáltott: ah, ez ép olyan mint a mit a vén (p. o. Ali) szokott csinálni. Ki az az Ali? kérdék. Az egy bűbajos, kitől a nép tanácsot és jövődőt szokott kérdeni, s a ki kezét, a folyamodókkal együtt, egy vízkorsóra tévén, az mozog sőt a levegőbe fölemelkedik etc.

Íme mindent ismernek keleten, mit nyugat mint újat feltalál. Minden keleten ered, mi nyugaton nagygyá fejlődik. A nap és minden csillag, minden ragyogó eszme, ott kél, és nálunk nyugszik el, miután hosszabb vagy rövidebb ideig világolt.

Augustus.

Ily változó, nedves, hűvös nyarat soha nem értem. Borzasztó kellemetlen időjárás, mely nem kedvez semminek. A szőlő kemény mint az ón, a földművelő éretlenül sem tudja búzáját learatni, az utas kedvetlenül indul meg, — még a császár sem pompáskodhatik katonai szemléivel, pedig ez az ő kora volna, és így az ő éve. Alig ha éhség nem lesz, drágaság lesz minden esetre.

Mind a mellett is minket sokan meglátogatnak Párisból, gyakran jön Dembinszki, Batthyányék, több francia, — magyar, hála Istennek, kevés. Az egyiket szeretni, a másikat becsülni nem lehet, tehát jobb, hogy elmaradnak. Pia magunkon végig tekintek, napról napra jobban meggyőződöm, hogy ily emberekkel nem lehet jövődjé a magyarnak. Rendeltetésünk kün maradni,

míg el nem halunk, vagy míg el nem vénülünk, s így vezérségre tetteleg képtelenné nem válunk. Nekünk nehéz sors, üdvös a nemzetre nézve.

September—October.

E hónapban fontos felfedezés történt az osztrák dynastiára és Magyarországra nézve. Sept. 8-án Orsóvá mellett, a magyar korona felfedeztetett és megtaláltatott.

Hiában hirdetik, hogy a korona utáncsinált, a korona, mi Orsóvá mellett megtaláltaték, az igaz korona, azt én tudom.

Ki fedezte föl? Ez a nagy kérdés. A helyet színről színre négy személy tudta, — s ismerte: én, Házmán Ferencz, Lórodi Ede, Grimm Vincze, — leírás után tudták: Batthyány Kázmér és Fülep Lipót, és Batthyány közölte a leírást Kossuthtal Kiutahiában.

A három első név nem lehet feladó, legalább nem hiszem. Batthyány, igaz, amnestiát kért, s ki erre képes volt, talán egyébre is képes, 20 milliónyi vagyon megér egy koronát, az asztal-mozgás is azt felelte kérdéseimre, nem ő személyesen, de általa testvére Gusztáv, a dynasztikus érzelmű a feladó; azonban Kázmér becsületszavára nyilvánítá nekem, hogy nem ő (Kázmér) a feladó, — azt, nem Gusztáv-e? nem kérdeztem tőle. Ha egyoldalú felelettel képes volt mentekezni Kázmér, képes leendett volna eme kérdéseimre is nemmel felelni.

Híre van, az osztrák lapok is emlegetik, miképen Kossuth akarta volna kihozatni a koronát; azonban megbízottja elfogott, és ez tette volna a felfedezést, hogy életét megmentse. Igen hihető.

Ideje van nem hallgatnom tovább, és elmondani itt a korona történetét, a mi t. i. elrejtését illeti.

1849-ik júliusban kénytelenek lévén Pestet elhagyni, eszembe jutott Kossuthtól kérdenem: mi történik a koronával? Duschek jelen lévén, a finanszminister, e revolutionális ember malgré lui, azt felelte: hagyjuk itt, az úgy sem ment meg, ha legyőzetünk. Kossuth hasonló véleményben volt. De én kijelentém, hogy azt Pesten nem hagyom, s követeltem nekem átadni továbbszállítás végett. Úgy egyeztem Duschekkel, mikép küldöttemnek, hogy ez róla ne tudjon semmit, a ládát mint iratok ládáját adandja át; azonban ő, gonoszul, azért is megmondta, mi van a ládában. Titkárom becsületesb volt mint ő, hallgatott akkor, és híven hallgatott mind e napiglan.

Egy három lovas szekérre a ládát felpakoltatván, azt egy másik titkárral Szegedre vittem, magában, minden kíséret nélkül, hol szállásomban letétetett. Midőn július végén (29-én) én és Batthyány Biharba mentünk, Görgői táborába, a láda N.-Váradra viteték, elválásunkkor az lévén a kormány szándéka, székhelyét Szegedről Nagy-Váradra áttennie.

Debreczen tájékaról, nyomatva a muszkaseregtől, N.-Váradra vonulván vissza Görgőivel együtt, a ládát a püspöki lakban találtam, s midőn Aradra jutottunk, azt szobámba letétettem.

Augustus 10-én este elővettem a kulcsokat, és próbáltam felnyitni a vasláda zárait, hogy meggyőződjem róla, vájjon Duschek nem csalt-e meg, s valóban a korona s jelvényei vannak-e a ládában? Fölnyitni azonban nem bírván a fődél közepén lévő zárt, lakatost hívattam, kinek a felzárás sikerült, a nélkül, hogy előtte a láda födele felnyitott volna.

Magambaü maradván fölnyitám a ládát, s benne találtam mindent, a mi az utolsó s szinte ott lévő hivatalos lelet-jegyzék szerint a korona jelvényeihez tartozott. Egyenkint kiszedtem minden darabot, jól megvizsgáltam, — mivel az előtt soha nem láttam, — s hallván egykor, hogy Ferdinand alig bírta viselni fején súlya miatt, fejemre tettem, és meggyőződtem, mikép e főveg nem emberi fejre való. Hiszek Istenben, hogy a koronák nemsokára ki mennek a divatból.

Ezután visszaraktam lelkismeretesen mindent, de bizony rendetlenül, nem oly szépen mint találtam, a pallos különösen nem akart bele férni, talán hegye el is tört, s úgy emlékezem, a földeli zárt becsukni nem tudtam, a többbit igen. A láda csak egy durva vászonzsákkal lévén behúзва, s így az elejére festve volt korona és évszám 1. 16...könnyen meglátható lévén, azt róla egy ollóval levakartam.

Megjegyzem, hogy a koronáról a többi minister semmit sem tudott, nem gondoltak rá sem, s .Dusчек ekkor Lúgoson volt, az egyetlen egy miniszter, ki róla tudott, s kitől csodáltam, hogy azt Szegeden visszakapni birtokába nem igyekezett, mit nem elleneztem volna, — mert e kincs nekem igen sok gondot okozott. Már Szegeden egy üres házat akartam venni, hogy annak szobaföldében elrejtsem, de a megbízott hanyagsága miatt nem érhettem célzt.

Kossuth soha sem gondoskodott róla, elő sem hozta, s midón Aradon 11-én reggel, a temesvári vesztett csata hírére, kérdeztem tőle: hova rejtjük a koronát, hogy az osztrák dynastia birtokába ne jusson, és így a törvényesség e jelét a nép előtt fel ne használhassa, oly közönnyőséggel, mintha egy protocollum volt volna szóban az felelte: tedd le itt az Aradi várba, s hagyd itt. Pedig

már futóban volt, s tudta, hogy másnap a vár a muszka és osztrák hadsereg által két oldalról körül fog vétet-hetni. Ő már akkor fejét teljesen elvesztette, még csak azon boszúdőfést sem volt képes felfogni, mit a korona elvitele által a dynastia ellen intézhet. Pedig akkor még mindnyájan azt hittük, hogy a legyőzendett Magyarország legfőlebb az 1848 előtti állapotába tétetik vissza, és így a fejedelemnek Sz. István koronájára szüksége lesz. Volt idő, midőn a korona birtokáért a magyar királyok, ha nem mindent, de sokat, igen sokat készek valónak megtenni. Elmúlt volna ez idő bizonyosan? Vagy ha elmúlt volna is rövid időre, nem térhet vissza ismét? A történelmi jogtérrel leléphet-e az austriai ház végképen, s ha nem léphet le, nem a korona annak legmagasb symboluma? Nem lehet ekorona egy új alknak alapja nemzet és király közt? Nem elég fontos-e ez arra, hogy amúgy könnyedén itt hagyjuk, s nem rejti-e magában némi, bár gyöngé biztosítékát a jövőnek? De Kossuth már sem nem látott, sem nem hallott, sem nem okoskodott, pár óra múlva átadván a dictaturát Görgeinek, futott mint a megfélemlert vad.

Batthyányval én Bem táborába utaztam Lúgosra. Itt ismét próbáltam a koronát elrejteni, de lehetetlen volt, annyival inkább, mivel 14-ikén odább kellett utaznunk Karansebesre.

Azonban a zavar növekedvén napról napra, s Füleppet, ki e vidéken kormánybiztos volt, ekkor ismer-ven meg, s első föllépéséről őt bátor és határozott fér-fiúnak képzelvén: ő vállalkozott a vasládát, melyről neki azt mondtam, hogy a legfontosb iratokat foglalja magá-ban, ipja, Hoffmann egyik bányájában elrejteni. El is ment, de visszajött másnap siker nélkül, okul adván, hogy lehetetlen volt a bányamunkások figyelmét kike-rülnie. Alig hogy előadását elvégezte, mondá, miképen

egy úri asszony udvarán etetvén, ki jeles honleány, a mint az a szekéren a nagy ládát (bár az be volt vonva, és szénahalmazzal elfödve) meglátta, azt kérde tőle: vajjon abban nem a magyar korona van-e? És Fülepp rám tekintte egy tökéletes jesuitai mosolygással, — így akarta tőlem a titkot megtudni, és én akkor kezdtem benne kételkedni.

Karansebesről mentünk Orsovára 15-én (augustus). Hadseregünk mindenfelé rakta le fegyverét, az osztrákok közeledtek, és így szorítottánk menekedni ki a török földre.

A korona mint egy vampyr faldosta oldalamat. Kivinni lehetetlen volt, itt hagyni nem akartam, megsemmisíteni sem, azonban elrejteni sem tudtam. Végre közöltem Batthyányval helyzetem nehézségét, ő semmi fontosságot nem tulajdonított a dolognak, s mintha egy darab kőről volna szó, hidegen azt felelte: törd össze vagy vedd a Dunába. E szerint tőle sem várhatam segédelmet.

Végre beláttam, a titok enyim nem maradhat, ha kiviszem a koronát és jelvényeket, s úgy ásom el egyenkint, elromlanak, sem mint históriai emlék nem marad épségben, sem alku alapjául nem szolgálhat, ama ropant nehéz ládával pedig nem bírok, mert azt négy ember alig képes helyből kimozdítani. E szerint nyilatkoztam Grimmnek, ki republikánus, Házmánnak, ki jellemszilárd ember, és Lórodinak, ki becsületes magyar, fölkérvén őket, hogy egy fontos ládát, mely az ország jövődjére tetemes befolyással lehet, nekem elrejteni segítsenek. Én nem mondtam: mit rejt a láda? ők nem kérdezték, és e gyöngédség nekem tetszett részükről. A titkot e szerint a levegőég sem hallotta, nyelvünkön sem fordult az meg, csak szíveink bírták.

A bánáti s végvidéki harcz következtében sok ember Szerbiába átmenekedvén, számos ház üresen hagyott. Egy ilyen ház egyik szobáját választottuk rejtekül, és azt mélyen kiásván, a ládát beleeresztettük, fölébe tüzet rakván, hogy annak hamuja a föld frissességét elta- karja. Ez történhetett aug. 22-én. Másnap siettünk meg- tekinteni a helyet, tartván tőle, hogy minden vigyázatunk daczára is valaki talán meglesett. És valóban a föld szí- nét féllábnnyira megbolygatva és fölászva találtuk.

Azonnal fölvetjük a ládát, szekerre raktuk, és más- nap kiválasztottunk egy füzesben, a Valachiába menő úttól balra (közel egy elhagyott fahíd helyéhez) egy he- lyet, és fáradságos munka után a koronáládát két fiatal fa közé a földbe beástuk. Biztosan jártunk el az egész- ben. Egy a szekeret kihajtotta, addig a többi a vendég- lőben, a hol szállva valánk, azokat foglalkoztatta, kiktől tartani lehetett. Félóra múlva kiment a másik. Utána a harmadik. Végre én, ki cselédeimet az alatt szemeim előtt foglalkoztattam. A füzes az elrejtésre igen alkalmas volt, mert a mindenféle vad komló és növény körülünk egy sűrű sátort vont, s hasonló folyó-növényekkel a füzes tele lévén, a hozzánk közeledést e körülmény lehetet- lenné tette. Azonban nem mulasztottuk el váltva őrködni. Miután a munkát elvégeztük, a víz által járt szokott földön gazdagon található növény- és faág-hulladékot gondosan összehordtuk, vele a földet behintettük, úgy hogy azon pontot a többi pontoktól megkülönböztetni lehetetlen volt. Áldomásul fogadást tevénk e helyet fel nem fedezni mindaddig, míg vissza nem térünk, s míg a többiek általam arra fel nem hatalmaztatnak. Grimm, mint jó rajzoló, lerajzolta a tájt s nekem átadta a lapot.

A mit Karger, a feltaláló őrnagy, a temesvári lap- ban arról ír, miképen jutott ő a korona helyére, azt

figyelemmel átolvastam; de benne semmi olyant nem találtam, mi őt a rejtkehelyre csak távolról is vezérelhette volna. Az bizonyos, hogy azok közül adta fel valaki a korona rejtkehelyét, a kiknek róla tudása volt. Beszél ágak megmetszéséről; mi nem metszettünk le ágakat, de ha metszettünk is volna le, négy év alatt ama vizes helyen mind azon csonkítás megismerhetlenül kinőtte volna magát. Órakuksot talált ott, — egyikünk sem vesztette el a magáét. S ki győzne keresni mindenütt ott, hol valami elveszettet talál? A romlott híd alatti tóban valami kapafélét találtak, — mindennapi dolog mezei eszközt mezőn találni. De miért keresték épen Orsován, vagy miért nem Debreczenben, Aradon, Szegeden is? Egész Magyarországon miért épen Orsova azon környékét ásták fel négyszégeit árkokkal? . . . A mi Karger jelentésében van elmondva, az mind utólagosan van írva, a mi szembe-
szökik, azt szembeszökőnek most a korona feltalálása után találják . . .

Aug. 24-én 1849-ben átmentünk a török földre, onnan Viddinbe, honnan én egy halászcsonlakon a várból elillantam. Batthyányi e szándékomról értesítém, s fölhívtam csatlakozzék hozzám, de ő még reményit akkor is, és nem jött, hanem utolsó reggel, épen midőn Fülepp nálam volt, bejött hozzám, és így szólt: Kossuthnál tegnap a koronát keresték, és meglehet e dologból még nagyot fognak csinálni. Te elmégysz, mi itt maradunk, s lehet, a korona miatt veszedelemben fogunk forogni. Hogy tehát annak áldozatául ne essünk, kérlek, néhány szóval tudasd velem a rejtkehelyei. Bántott e felszólítás, mert Batthyány addig, míg el nem volt rejtve, nem gondolt vele, de bántott főleg az, hogy a mit én neki titokban mondtam, arról ő más előtt kezdett szólni. És Fülepp, ki nem volt Batthyányval hasonló esetben, mert ő

az nap velem elutazandó volt, megszólalt, mikép ő is óhajtaná azon utasítást bírni, mert ő is érintkezésbe jött a koronával, s a mint én néhány szóval Batthyánynak diktáltam a helyiséget, ő is feljegyzé magának.

Megérdemelte volna Batthyány, hogy hamis utasítást mondjak neki, mért adott alkalmat, hogy más is vele együtt följegyezze magának; vajmi bánom, hogy nem tettem, de én nem bírok képmutató lenni, vagy hallgatók vagy igazat mondok. Egyébiránt jelenleg úgy áll a dolog, hogy Batthyány ellen gyanakodni több alap van, mint gyanakodni Fülepp ellen. Fülepp nyomorog mióta künn él, — az igaz, ő képes szerepet évekig játszani, ellenben Batthyány amnestiát kért, ő bele merült a párisi kéjek tengerébe, s a ki politikai becsületét elfelejti, mivel nélkülözni nem bír, még pedig nélkülözni évenkénti 20—30,000-rel, nem lehet az feladó, midőn ekkép javait nyerheti vissza s évenként 500,000 francot költ-het? Gusztáv testvérenek nagy érdekében van ez amnestia, mivel Kázmér után Gusztáv gyermekei örökölnek . . . Azt is látjuk, hogy Kázmér úri lakást bérelt 3 évre, évenként 3500—4000 francért, azt gazdagul butoroztatja, utazik, költ, mulat s hirdeti, hogy a politikai pályáról végkép lelépett. Avagy ez felszabadítaná, múltjával tökéletes ellenkezésbe jönie? . . . Én hiszek az ő becsületes szavának, és mégis nem feltehető-e minden arról, ki amnestiát kér ily hamar és az ő kényelmes körülményei közt? . . .

E hű rajza a korona megmentésének mutatja, hogy az megmentetett Kossuth nélkül, sőt Kossuth ellenére. Saját fejét féltvén a veszély perceiben, még e boszuját is elfelejté Ausztria ellen. Ellenben alig érzette magát biztonságban, tetszett neki, hogy a korona meg vala mentve, és még inkább tetszett neki, hogy a világ, mint

mindent a forradalomban, ezt is neki tulajdonította. Eme hű történeti előadás után könnyű megítélni, mi hitelt érdemel azon nyilatkozat, melyet segédje Asboth által 1849-ben nov. 1-én Viddinből a dec. 6-ki 1849. Daily News-ban Kossuth közzé tett, hol a koronáról azt mondhatja: „Mi a magyar koronát illeti, azt egy országgyűlési bizottság lepecsételte, s úgy adta a felelős minister őrizete alá, ki annak bizottságba tételéről kötelessége szerint gondoskodott.“ Midőn ez íratott, Kossuth nem tudta mi történt a koronával, azt neki Batthyány csak Kiutahiában fedezte föl, midőn ez észrevette, hogy Kossuth mindenütt tudakozódik a korona után, s lépéseket kezd tenni annak kihozafala iránt, s ő emberei megválasztásában mindig szerencsétlen volt, többnyire a kémeeknek hitt legjobban. A titok közlése által haszontalan kísérletektől akarta visszatartoztatni.

Duschek az osztrákoknak bizonyosan elmondta, hogy a korona kezembe jutott. Cselédeimet kérdőre vonták, de azok semmit sem tudtak; egy jött velem Orsováig, annak 30,000 pftot ígértek, de az sem tudott semmit. Nőmet is faggatták, de őt efféle veszedelmes titkokba, saját érdekében, nem avattam, — e lapokról sem tud semmit, — neki amnestiát ígértek és végtelen összeget, egy millióig és azon túl. Örültem, ezeket hallván, mert láttam belőle, Austriának szüksége van a koronára, és így talán kész leend egykor engedményeket adni a nemzetnek.

Midőn Párisba jöttem, Fülepp tudomása engem nyugtalanított, mert az kicsikart volt, mert azt tudni nem volt azon oka Viddinben, mint Batthyáynak, mert nem bíztam benne, ez az oka, hogy Telekinek a dolgot elbeszéltem. Teleki visszakövetelte a czédulát Fülepptől, ki neki azt felelte: „a czédulát eltéptem, de tartalmát em-

lékezetemből ki nem törölhetem. Hogy a szükség ne bírja őt a fölfedezésre, pénzzel is segítettük, több száz francot adtunk és adattunk neki. S három évnél tovább megőriztetvén a titok, csaknem örökösnek hittem azt, midőn íme jött megtaláltatásának híre.

Mihelyt telegraphi úton megjött a hír, hogy Orsóva mellett találtatt meg, azonnal meggyőződtem, hogy az nem mese, hogy a valódi korona találtatt meg . . . Egyszermind beláttam, hogy ellenségeim, a capite Kossuth, egyenes és titkos utakon a gyanút rám fogják tolni. Minden a mit teszek, nekem csak veszedelmemre válik, a legjobb magból is méreg terem. Nem elég, hogy nőm szabadságát (mert ezért nem eresztetik ki 15 hónapig) veszélyeztettem, sőt vagyonát is, íme mind ez csak alkalmat szolgáltat becületemben gázolni. Bár szétszórtam volna inkább, hatalmamban állott, de azt gondoltam, ha alku tárgyául nem szolgálhat, egykor ha győztünk, mit bizonyosnak tartok, jó lesz a nemzeti múzeum számára.

Én nem Fülepre, de Batthyányra gyanakodtam. Azon fontos körülményhez, hogy amnestiát kért, járula két körülmény, egyik, hogy ő ez évben, gondolom julius végén, Londonban, testvérénél volt, és ez és leánytestvérok Lutrothné, Bécsben jártak az amnestia sürgetése végett. íme septemberben a korona megtaláltatik! Az ut igen egyenes, ha nem világos is, az alku igen természetes, ha nem becületes is.

Mihelyt a hír hallám, néhány nap múlva fölkerestem Batthyányi. Én szándékosan nem hoztam elő a koronát. Ő hozta elő hidegen, egykedvűleg, hozzá vetvén, hogy nem lát benne fontosságot. Hisz ép ez új alap a gyanúra, hogy nem lát benne fontosságot, ezen nézet mentsége és ösztöne a tettek. Különben is ő nem republikánus, tehát monarchista, miből következik, hogy

bizonyos föltételek alatt nincs meggyőződése ellen a koronát a fejedelemnek kezébe visszajuttatni. Egy szócskával sem kárhoztatta a feladást, alig találta a dolgot érdemesnek szólani róla.

Én föltettem magamban nem felelni hírlapi rágalmakra. Összehordták a hírlapi czikkek a magyar emigránsok több neveit, Guyonét, Perczelét, Kossuthét, Pulszkyét, enyimet, de mind az üres kapkodás volt. Karger, a feltaláló vagy inkább kiásató őrnagy, a temesvári német lapban bizonyítani igyekezék, hogy a priori okoskodás és jelstudium folytában jutott nyomába a koronának, de hogy az, mit előhord, mind alaptalan, azt én ítélném meg legjobban.'

Azonban egyszerre csak egy cikk jelen meg a bécsi Soldatenfreund-ban (sept. végén 1853), hol mint hiteles tudósítás közöltetik: „miképen Kossuth ki akarván magának hozatni a koronát, az új-orsovai várban egy valakivel összeköttetésbe lépett, mit Kempen megtudván, Orsóvá körül a leggondosabb őrködést rendelte meg. Kossuth terve elterjedvén, midőn „Sz . . (ez initiálét sok lap nevémmel egészítette ki) Parisban azt meghalotta, nyilvánítá: mikép semhogy ama kincs ama gyávnak kezébe jusson, inkább maradjon a hazáé. E szerint nem volt más hátra, „als auf irgend eine Art dem Manne nahe zu kommen, dér den Willen zeigte, in dér Art seinem Vaterlande zu dienen.“ Mikép hajtotta azt végre Kempen, nem tartozik ide, elég az hozzá, hogy aug. 28-ról direkte egy irat küldetéek Kempenhez, mely a korona helyének leírását magában foglalta. Ez tüstént Kargernek átadatik, ki sept. 5-én Orsovára ért; 7-én az ásatás megkezdetett, 8-án a korona megtaláltatott.“

Ez már több volt mint a mitől tarték. Ilyen ármányt nem is képzeltem, hogy osztrák lap, katonai és

így némileg kormánylap, ily szemtelenül rám hárítsa a terhet, talán boszúból, hogy én voltam az elrejtő, mit Austria tudott, talán alkuból a feladóval, hogy e szerint róla a gyanú annál nyomosabban elháríttassék. A dolgot a mint elmondva van, hiszem, csak a név nem áll, megküldetett a leírás, és a korona úgy találtatott fel. Megvihette Baththyány Gusztáv vagy Lutrothné, vagy mindenik az illető követség útján megküldhette.

Tüstént feleltem azon három lapba, mely a Soldatenfreund czikkét fölvette, nevemmel egészítvén ki a Sz. betűt. Megjelent feleletem a Kölni Zeitungban, october 5-én, az Allg. Augsb. Zeitung october 7-én csak kivonatát adta reclamatiómnak (ismételve írtam neki), a Pesti Napló is fölvette leveletem, mit szelídebben és némi iróniában kellett tartanom, hogy fölvéteessék. (Megjelent october 9-én 1853.) íme az egyik:

„A Kölnische Zeitung szerkesztőjének.

Tisztelt szerkesztő úr!

September 29-diki lapjában egy cikket közölt ön az austriai Soldatenfreundből, a magyar korona föllelése tárgyában. Erre teljes joga-volt. De ön jónak látta a cikkben előforduló Sz. kezdő-betűt, bár csak kérdőleg, nevemmel egészíteni ki. Ez már oly dolog, mire én önt magam irányában följogosítottnak nem tartom, s a mit önnek elismert igazságszeretetétől s illemézetétől nem is vártam volna*). E körülmény alkalmat nyújt nekem,

*) Szerk. jegyzet: A tisztelt, beküldő úrral szemben meg kell jegyeznünk, hogy az Sz. betű föltételes kiegészítése Sz(emere?) nem tőlünk eredt, hanem mint az egész cikk, osztrák lapokból van átvéve. Azt hisszük, nem lehet kellemetlen neki, hogy ilyes, őt illető gyanításokra figyelmeztettük. Részünkről e gyanításokat nem tartottuk valószínűeknek, s vártuk is helyreigazítását.

nem hogy az aljas gyanúsítást magamról elhárítsam, mert bár mily kicsiny vagyok is, azon felül állok, hanem hogy nyilvánítsam véleményemet, miszerint az, ki a koronát följelentette, magyar szempontból mint magánember: nem becsületes tettet, mint politikai jellem: nagy árusulást követett el. Hiába ügyekszik Austria elhítni a magyar nemzettel, hogy az isteni gondviselés ujja vezette a korona nyomára, senkisé fogja azt elhinni. Kétségen felül áll, hogy itt feladó van; de miért titkolja el Austria annak nevét? Nem fogja-e a jutalom előbb-utóbb elárulni a tettet? Sőt nem volna-e kötelessége Austriának: a hű alattvalót az általános bámulat tárgyául megismertetni az országgal? Vagy ha a földadás titok pecsété alatt történt, nem ismeri-e el épen azáltal maga Austria a tett gyalázatosságát? Nézetem szerint koronát csak szabad nép, nem pedig egy kém kezéből kellene elfogadni.

Bellevue, 22. rue des Gardes, 1853. october 2-kán.

Szemere Bertalan.“

A Pesti Napló közleménye pedig itt következik:

— A bécsi „Lloyd“ szerint Szemere Bertalan a kölni újságban nyilatkozatot bocsátott ki, melylyel kimondatik, hogy ő azon helyre nézve, hol a magyar korona elásva volt, soha nem nyújtott útmutatást.

E közleményhez egyszersmind a következő, tegnapi napon vett, s egyenesen szerkesztőségünkhez intézett sorokat adjuk:

„Páris, oct. 2. Szerkesztő úr! Illő tisztelettel föl kérem a következő sorokat becses lapjába fölvenni. Reménylem, nem mondok benne semmit, mi közölhető nem volna. F. é. sept. 27-diki lapjában, a „Soldatenfreund“ után a korona felalátatása történetét adván, ön jónak látta az abban kitett kezdő névbetűt nevemmel kiegészí-

szíteni. Lehet, ön e névtoldással nekem akarta biztosítani azon szolgálatot, mit ön, saját helyzetében, természetesen, érdemtelennek tart. De jellemem ellen lévén mások érdemeit elrabolni, íme kinyilatkoztatom, hogy sem módomban, sem akaratomban nem vala ama szolgálatot tenni. Sőt nálam senkisémmel kíváncsibb ismerni és csodálni ama férfiút, ki ily nevezetes tettet elkövetvén: nevét, úgy látszik, óhajtja a köztudomástól titokban tartani. Fogadja ön szíves tiszteletemet. Szemere Bertalan.“

Midőn a szerkesztőség e sorokat, a sept. 27-kén e lapokba felvett közlés nyomán ide iktatja, szükségesnek tartja egyszersmind megjegyezni, hogy a „Szemere“ név a Pesti Napló fennidézett helyén nem csupán találgatásból, vagy a kezdő betűk szeszélyes, vagy szándékos kiegészítése folytán idéztetett, hanem egyenesen a f. é. sept. 26-án megjelent bécsi lapok után, melyekben a „Szemere“ név egészen és betűszerint megemlíttetett.

Megvalljuk őszintén, miszerint ildomosnak tartanok, hogy oly történeti nevezetes eseményeknél, minőt a szent korona megtalálása is képez, ily névtévesztő conjecturáktól minden hírlap s minden magáníró óvakodjék, s várja be a hiteles források megnyílását.“

Úgy látszik, a kormánynak oka volt az ármányt annyira nem vinni, talán mivel jobban tetszett neki azon szerepet folytatni, mi szerint a gondviselés juttatta kezébe a koronát, — ezt hirdették lapjai hymnusi stýlben, — ezért a Soldatenfreund pirongatást is kapott, — e megtérést föllépésem módja is eszközölhetette; miből áll a pirongatás nem tudom, de a Köln. Zeit. October 27. számában ezt olvasom:

„A Soldatenfreund című katonai hetilap, mely azon hírt terjesztette, hogy azon helyet, hol a magyar korona

el volt rejtve, Szemere denunciálta volna: — e hírért annyival inkább megrovatott, mivel ezen ügyvel Kempen altábornagy urat épen nem helyesen felfogott irányban szötte össze. E szerint most már Szemere úr az osztrák kormány által is igazolva van.“

Minden esetre keserves esemény rám nézve. Nem hiszem, hogy a koronával kezében (még csak nem is fején), a dynastia állása szilárdabb volna, de véle csinálhat, okosan, sokat, s vele, kezünkéből, egy remény és eszköz csúszott ki. Mi személyemet illeti, szomorú dolog midőn az embernek magát mindig védeni és igazolni kell. Aliquid semper haeret. És nem fatalitás az, midőn érdemeim látszanak bűnökké válni? Avagy kimondhatom, hogy én rejtettem el? Minden tettnek csak ártalmait érzem, dicsőségét, ó ezt nem, de elismerését sem? Kimondjam az igazat? Ha másképen nem, nőm dolgaiban boszulnák meg magokat az osztrákok. . . .

Már midőn először beszéltem Batthyányval a koronáról, értésére adám, hogy ha más nem, Kossuth dühe engem nyilatkozásra fog szorítani, s én védeni fogom magamat nyíltan, őszintén elmondván a dolgot úgy a mint volt.

Pár hét múlva találkozást keresett velem B., és ünnepélyesen nyilatkozott, hogy ha netalán felszólalni akarnék (ő már ismerte a Soldatenfreundot, én nem), őt ne hoznám a dologba, annyival kevésbé, mivel ő becsületére állítja, hogy ő nem a feladó.

Azt akartam tőle kérdezni: testvérei sem? De ha tette a közvetett feladást, és nem meri bevallani, bizonyosan e tagadást is fogja tenni; hazudni vagy jesuitai fogással takarni el a valót, a közt nincs különbség. Ő e találkozáskor elfogultnak s izgatottnak látszott lenni.

Ha ismerte a Soldatenfreund cikkét, talán bántotta, hogy épen rám fogják, ezt még sem akarhatta, ő, mindjárt kezdetben, dicsérte a kormány azon fogását, hogy az nem feladóról, de a gondviselésről beszélt. Emlékezem arra is, hogy mondván neki ugyan akkor: titokban mind ez nem maradhat, a kormány előbb utóbb ki fogja mondani, azt felelte: de azt hiszem, ezt az illető bizonyosan nem kívánja, és volt esze kikötni, — és midőn ezt mondá, sajátságos és akaratlan szemhunyoritással mosolygott szemembe. Nem csalódom ebben, csupa szem és fül voltam, mozdulatainak semmi mozzanata és árnyéklata nem kerülte el figyelmemet. Mintha érezte volna észrevételem helyességét, mintha belső örömet nem titkolhatta volna el, hogy elég előrelátó volt ezen veszedelemnek elejét venni.

Ugyan ekkor alkalmam volt B. igazmondásáról meggyőződni. Tudomásom volt arról, hogy neje a korona elrejtéséről, ha a helyről nem is., értesítve volt általa. Attól tudtam, kinek azt a grófné említé taval, midőn Austriába utazott, s midőn Kázraér neki utasítást ada (mit? nem tudom), ha az iránt Bach által leérdeztetnék. Batthyány, mint könnyelmű ember, e körülményre már nem emlékezett. Egész ártatlanul kérdém tőle: tudott valamit a grófné a koronáról? Felelte: egy szót sem. íme, ez valótlán. Tehát, hogy liigyek egyéb szavainak? Hogy építsek azokra?

Ő küldte el nekem a Soldatenfreundot később. Miért? jóvá akarta tenni, a mit hibázott? mutatni akarta, hogy becsületesemre figyelemmel van? S ki küldte neki e lapot? Ő nem gondos ember, nem érdeklik a lapok, és e lap nincs egész Párisban. Nem Gusztáv eszközölt-e ama cikk írását, s nem ő küldte-e neki? Lelkismeretességből nem Kázmér okozta ama „Verweisungot“

négy hét múlva? Ebben egyébiránt nincs mentség rám nézve, mert a kormány, ha szótartó, tartozik titokban tartani a feladót, s a kéretlen fecsegést tartozik meghazudtolni, — ez világos.

Szóval, gyanúm van rá, de ítéletet nem merek mondani. Szomorú dolog, hogy Batthyány Kázmér szavában kétkedni kénytelen vagyok, de én nem tehetek róla. A jövődő, reménylem, az igazat világosságra fogja hozni.

Angol lapok kevesbet szóltak a koronáról, legalább én nem láttam cikket, mi ama rágalmat terjesztette volna. Azonban levelet kaptam Londonból oly egyéntől, ki nem épen tartozik barátaim közé, melyben nyilatkozásra szólít fel, történjék az bárminő alakban. Így irtani az alább következő cikket, melynek inkább értekező mint mentekező értelme van, s melyet octob. 29-ki számában az Examiner adott, s october 31-én a Times is föl-vett, mi meglepett, igtatva azt mindjárt vezérczikke után.

Ím a czikk magyar fordítása:

„A MAGYAR KORONA.

Uram, semmi sem lehet inkább helyén, sem talá-lóbb, mint a rövid cikkecske, mely ön becses lapjának f. hó 8-ki számában, szent István apostoli magyar király koronáját illetőleg megjelent. Lehet, hogy a Habsburg-dynastiából származott tizennégy koronás király koroná-zási írott esküi nem találtattak benn a szekrényben, de erkölcsileg mindig a koronával együtt levőknek tekintet-tek. A dynastia fölöttébb csalódik, ha azt hiszi, hogy a ko-rona úgy jelent meg ismét, mint valami, a minek birtokba vétele reá nézve kívánatos vala. Nem! — a korona mint kísértet jött vissza, boszúállóan emlékeztetni őt tört es-küire, hitszegésére. Úgy jött vissza, mint ama jó angya-

lök, melyek az igazaknak édes és jóltevő alakban jelennek meg, de a gonoszokat lángpallosukkal fenyegetik.

A magyar korona minden más koronától jelentékenyen különbözik. Nem pusztá ékszer, melylyel akárki fölékesítheti homlokát s király lesz; hanem jegygyűrű, talizmán, melylyel a nemzet el szokta magát jegyezni királyával. A középkor, a mythologiai kor leánya, egyesek úgy mint egész nemzetek jogait, különböző képletekben (fictiókban) szokta személyesíteni; így személyesítette a magyar nemzet felség-jogát épen e koronában. De ebből nem az következik, hogy a ki történetesen megtalálja a magyar koronát, már magyar király lehet, sem a ki erőszakkal keríti azt kezére; hanem mulhatlanul szükséges, hogy a nemzet saját szabad akaratából ajánlja föl a koronát azon fejedelemnek, kit uralkodójául választott*). E nélkül a királyság e jelvénye semmi becsesei sem bír; csak olyan mint egy erőszakkal kicsikart aláírás. E nélkül a korona föl nem szentelt oltár, s oly templom, melyben tolvajok és útonállók végzik a szent szolgálatot.

Bármit hirdessenek az osztrák hírlapok, a magyar nemzetet látszattal megcsalni nem lehet. Tudja jól, hogy a korona szabadságot, nem zsarnokságot jelent nekünk. El fogja ismerni azon fejedelmet, ki a koronával válhatlanul összekötött s benne személyesített alkotmányos feltételeket elfogadja, — de azt soha, ki azokat nem fogadja el. A mi királyaink, a nemzettel szemben, soh'sem merték isteni jogukat a királyságra csak említeni is;

*) Ez nem egészen correct beszéd. Magyarország nem választó királyság, még egy uralkodó család körében sem az. Mondani kellett volna: mulhatlanul szükséges, hogy a kinek a trónhoz öröklött joga van, elfogadta légyen az uralkodás törvényes feltételeit s megkoronáztassék a nemzet akaratából. *Kiad. jegyz.*

honnan meríthették tehát tekintélyüket, hatalmukat, — mint a nemzet saját szabad akaratából.

A rendkívüli pompa és ünnepélyesség, melyet a korona visszahozatalánál kifejtettek, eléggé mutatja mily ropant súlyt helyez annak birtokára a Habsburg-dynastia. Kétségkívül azt hiszi, eltakarhatja a Szent István palástjával a nemzet sérelmeit és szolgaságát, s egy megalázott ország mély keserűségét. Valóban nem tudná a Habsburg-dynastia, miért hozta a nemzetet a korona feltalálása valódi izgalomba? Mert azt illvé, hogy a korona föllelését a koronázás követendi, a koronázást a fölavatási hitlevél, a hitlevelet az alkotmány helyreállítása s ezt a nemzet szabadsága. Mert szabadság a bűbáj, mi a koronának fényt és életet ad; a nélkül rejtett kincs, holt aranytömeg csak. Megsemmisítvén a mit jelképez, a dynastia a legbiztosb utat választá arra, hogy a babonás hitet is megsemmisítse, mely ahoz tapadt még azon kevesek szívében is, kik attól még reméltek, kik abban még bíztak.

Mondják, a nép hasonló a darab vászonhoz, mely türelmesen veszi föl azon alakokat, miket rá írnak vagy hímeznek. Csalódás. A nép világosan látja, érzi, mire van joga és szüksége. Tudja mindenek fölött, hogy szüksége van szabadságra mint a levegőre, melyet belehell s mely nélkül meghal. Ha a korona meghozta volna a nemzetnek az annyira óhajtott szabadságot, a nemzet talán hajlandó lett volna a két eseményben (a korona föllelésében és az alkotmányban) összefüggést keresni s találni. De ha a korona nem hozza vissza a szabadságot, a nemzet föl fog ébredni s kiveri lelkéből örökre a koronához kötött babonás eszméket s hagyományokat, miket eddig is inkább hallani szeretett mintsem hitt. S e szerint bár a nemzet közvéleményét tekintve, a korona

feltalálása semmi különös fontossággal nem bír, mind a mellett sajnálnunk kell, hogy feltaláltatt, főleg azért, mert tanúsítja, hogy lehet magyar elég gaz és alávaló, hasznot és előnyt húzni magának egy nemzeti kincs elárulásából. Mert bizonyos, hogy nem véletlen, hanem egy nyomorult áruló vezetett a korona-jelvények föltalálására. Hihetetlen, bármit mondjanak az osztrák lapok, hogy Kossuth lépéseket tett volna a korona hozzávitelére és ügynöke, elfogatván, árulta volna el a jelvényeket; mert, a mint én tudom, Kossuth a nélkül hagyta el az országot, hogy a koronáról gondoskodott volna, s futva menekült a török földre, míg a korona még Aradon pihent.

Annyi bizonyos, hogy a korona, mely Buda és Bécs utczáin oly pompával hordoztatott körül, a valódi és Szent István igazi koronája. Nem utánzat mint némelyek hiszik. De annál rosszabb a Habsburg-dynastiára nézve. Mert mi súlya, mi tekintélye lehet azon koronának, melyet Ferencz József nem egy szabad nemzet, hanem egy áruló kém kezéből kapott? Ha meg engedi magát azzal koronáztatni, el kell fogadnia az ünnepélyes cselekvény minden következményeit; ha nem fogadja el a kötelezettségeket, melyek a szertartással válhatlanul összekötvék, a koronának fejére tétele csak üres pompa, a korona maga semmi és hatálytalan, mint egy szenteteken ostya. Sőt értéke s az ár, melyen az árulótól megvásároltaték, átokkal van terhelve, mint azon ezüst pénzek, melyekért Judás eladta volt urát és mesterét ellenségeinek. Hiába! Az istenséget, mint egy nemzet szabadságát is, sem eladni sem megvenni nem lehet.

Bellevue (Franciaország) 1853. october 22.

Szemere Bertalan.“

Hallom, egy német emigráns, a híres M . . . írta nekem Londonból, hogy amerikai lapok is közölték a Soldatenfreund híret, s a Kossuth befolyása alatt álló lapok, saját levelezése szerint (pl. a Daily Times) még toldtak hozzá. A New-York Tribune-ban elbeszéli ő maga, A. P. C. jegy alatt, mint igyekezett elrejtteni a koronát, mint utazott vele majd Mehadiára, majd Adakalé felé, hogy azt elrejttesse, — mi mind merő költemény, ő csak azt tudta, hogy Budáról a koronát elvittem, Aradon szólván neki róla, hidegen azt felelte, tétessem a várba, ő vagy már elvesztette fejét, vagy nem helyezett reá fontosságot, — ámbár mikor a csín tetszett Európának, a dicsőséget engedte magára ruháztatni . . . M. ajánlott cikkeimet az illető lapokba fölvetetni, de én időközben már írtam New-Yorkba, s ott Mészároost és Házmán-t a válaszolásra felhatalmaztam.

Egy olasz menekült, Lugo, az olaszok párisi követe 1848-ban, elkérte utolsó cikkemet, hogy azt egy turini lapba beküldje, — s ámbár a francia lapok a koronával nem sokat foglalkoztak, közlés végett, már novemberben a Siécle-be beküldtem.

E hónapban érkezett meg Amerikából Lukács Sándor, egykori kormánybiztos (Győr megyében) és a katonai felszerelés országos főfelügyelője, kinek Házmán New-Yorkban, a korona felfedezése után, mindent elbeszél.

Üzente általa Házmán nekem, mikép ő a feladónak Lórodit (az előtt Eischler) hiszi. Okai: 1. mivel ő mondta meg a rejtkehelyei Kossuthnak is Kiutahiában; 2. mivel neki többször előhozta, különösen midőn Amerikába együtt utazának, hogy e felfedezés által mind magoknak, mind az emigratióknak, a nyeredő jutalom által, nagy hasznot eszközölhetnének; 3. mivel ő e titkot nem őrizte

szentül, hanem azt mindenkinek elmondta Amerikában; 4. mivel, titokban, egyezkedett Kossuthtal, s tőle küldetést és pénzt (900 dollárt) kapott, Stambulba; 5. mivel úgy egyezkedék Házmánal, hogy onnan selyemkereskedést kezdjenek Amerikába, ily nyereségre megélhetés végett szükségük lévén, azonban semmit sem csinált, következőleg kellett neki más utón magáról gondoskodnia, a 900 dollárt adósságainak kifizetésére fordítván még New-Yorkban; 6. mivel könnyelmű és ledér lévén, róla ilyesmi könnyen feltehető.

Lukács maga azt hiszi, a korona Kossuth nyugtalansága és vigyázatlansága által fedeztetett fel, embereit nem tudván megválasztani. T. i. ő beszélt Rózsafyval, kit többször küldözött Magyarországra Kossuth, s az neki azt beszélte, hogy másfél év előtt járván otthon, Meszlényi őt Esztergámba rendelte, a hol is, a többek közt, azt üzenté Kossuthnak: ne nyugtalankodjék Orsóvá miatt, minden rendében van, a holmi felvételvén, más helyre elásatott. Csak egyre inti, hogy Figyelmessit a maga köréből, szemei elől ne ereszsze el, mivel különben sokat árthat, ha elutazni engedi. Rózsafy azonban jó ismerős lévén Figyelmeseivel, ennek, kit haza utazóban Párisban talált, mindent elmonda, sőt neki megígérte, hogy Kossuthnak az őt illető észrevételt nem adja tudtára. Rózsafy azt hiszi, Figyelmesei tudta az egész dolgot, és ő árulta el.

Lukács azt vélte, mint Házmán is, a korona elrejtésének történetét terjeszteni kell, csak így lehet az árulót felfedezni. Én pedig arra kértem, fölösleges terjeszteni, mivel ez különösen csak nekem árthat, kinek az elrejtés érdemem, mert a kormány nőm vagyónán álland boszút, miután én hatáskörén túl vagyok... A feladó titok marad, míg az osztrák kívánatosnak látja azt hitetni el a

néppel, hogy a gondviselés magas ujja juttatta kezébe a kincset, ha látni fogja, hogy nincs semmi hatása, magában ki fog az áruló neve szivárogni. Előbb nem. Ha pedig Batthyány a feladó, nyilvánítani azon esetben fogja, ha érdekében álland az ő tekintélyét megsemmisíteni. Mind ezt azonban az időtől kell várni.

Lukács, úgy látszik, szinte megszűnt tartozni Kossuth becsülői közé. Szörnyű együgyűnek találta Lórodi küldetését, mi abból állt, hogy a szultánnál ő eszközölné ki, miképen Kossuth kedvéért, címe s neve alatt, a magas porta adna Északamerikának a középtengerben egy erős pontot (Malta példájára), honnan az hadi erős állást foglalhasson magának.

Az északamerikai magyarokról sok érdekést beszélt. Ujházy 45,000 hold földet foglalt el, melyből alig bírt hetet művelni. Kénytelen volt lakottabb vidékre költözködni, hol 380 holdat vett, és még azzal sem bír, — most Texasban van. Mondja, ő szedte le tejfelét az amerikai rokonszenvnek, s igen egoistának mutatkozott, 20,000 francot tartott meg magának, gazdaságához mindent ingyen koldult, s telhetlensége kielégíthetlen volt. Ez volt oka a magyarok első meghasonlásának.

Eleinte ő is magyar eszméssel volt eltelve. Közel Ujházyhoz ő is 12,000 holdat foglalt el. De mihamar belátta hibáját. Elment oly vidékre, melynek közelebb jövedője van, s ott 270 holdat kerített el, melyet haszonnal adott el. Ha betegsége nem gátolta volna meg később, gazdag leendett volna. De tapasztalás közben oda veszett mind pénze, mind egészsége. Most mások, mint Fejérváry, utána mennek, és bizonyosan fényes eredménnyel. Sőt ő is, egy hamburgi részére, hat mértföldet foglalt el, az ára 3000 dollár volt, az új vasút rögtön felszökkentette a földek árát, s most, két év múlva,

32,000 dollárt ígérenk azon embernek, ki Hamburgból meg sem mozdult. Annyiban örvend neki ő is, mert fáradtsága jutalmául 2000 dollárt kíván tőle, mit, ha másképen nem, pörrel is meg fog nyerni.

Különös, mi sors vár az emberekre a számkivetésben! Házmán, Buda város főjegyzője, országgyűlési követ, ministeri osztályfőnök, a tudomány és hivatal embere, leczkéket sem kap latin, német, francia nyelvből, és az expositio alkalmával, Lukács csal társaságban, cosmoramát állítanak a kristály-palota körül, hol néhány száz bolt s mutatvány támadt. Eleinte jól ment, volt nap, vasárnap, melyen 60—80 dollárt vettek be, úgy hogy 3000 dollárt kínáltak a vállalatért. Nem adták. Történik azonban, hogy vasárnapokon minden mutatványok (a kristály-palota körül) eltiltattak, s íme megszűnt minden kereset, úgy hogy 400 dollár veszteséggel valának a vállalaton túl adni kénytelenek.

Lukács mell-betegségben szenved, nehezen szólhat, köhög, bajjal lélezkzik, sápadt, gyöngye, — az orvosok utasításából megy déli Franciaországba, hol melegebb éghajlatot keres. Alig hiszem, hogy valaha még láthassam.

November—december.

Megjelent Examinerbeli czikkem a L'Opinione lapban is, mely megjelent Turinban (lásd a nov. 22-ki számot).

Teleki Genfből megérkezett. Reménye nagy van, bár nekem nem mondja, mivel nekem nincs, és ő mindig ahhoz módosítja beszédét, a kivel beszél. De Almássy írta nekem, mi vérmes reményeket táplált kezdet óta, ide jőni csak azért késett, mert akart is nem is

Londonba menni, s nem tudta, vajjon czélszerű-e Kos-
suthal találkoznia, ki magasb körökben sehol nem ked-
veltctik. Ide jövé, régi ismerőseit sorba járja, kezdve
Napoleon Bonapartén, Jerome fián, ki szólt neki Kos-
suthról is, mondván: oktalan ember lehet, ki politikai
megbízást olyan embernek ad mint Bangya, ki, köztudo-
más szerint, osztrák kém, s mint ilyen mutatta be magát
a policziánál is, midőn a befogatást másképen nem tudta
kikerülni. Teleki, szerencsétlen modoránál fogva, igye-
kezett elhíttetni, hogy Bangya nem lehet a Kossuth meg-
bízottja, ámbár bizonyosan tudja, hogy az. Mondá ne-
kem, hiában csak kímélni kell, — ő mondja ezt, ki őt
jobban gyűlöli és inkább megveti mint bárki más. E ha-
tározatlanság teszi Telekit haszonvehetetlenné, örökké
hajlong a nagy világban, mindig alkalmazkodik, szüntel-
en mosolyog és finomkodik, bizonyos, hogy mint követ
sem lépett fel soha erélyesen, mint föllépni kellett volna
egy forradalmi követnek egy forradalmi kormánynál, —
ő a cabinetben akarta a dolgokat elvégezni, holott neki
a közvéleményt, a törvényhozási gyűlést kellett volna
megnyernie, és ez által kényszeríteni a kormányt a cse-
lekvésre, miután a kormányval magával végezni nem
birt. Milliókat kellett volna költeni a lapokra, a legte-
kintélyesebb írók tollát kellett volna megvenni, — az ő
két kis brochureja egy sóhaj volt a vészben, különben
is Cicero pro domo sua lévén, hitele oly nagy nem lehe-
tett mint milyen leendett francia Íróké . . . Kérdeztem,
elmegy-e Cavaignachoz? Nem, felelé, mert ő talán meg
is ijedne engem meglátván. Felelé nek: az ő állása
oly tiszta s biztos, hogy ha nem inkább magadat aka-
rod kímélni, őt féltetni nem szükség . . . Így szokta Te-
leki önmagát ámtítani.

Vetter átjött Amerikából, ha kap illő alkalmazást, menend keletre. Ő Kossuthal összeköttetésben volt még 1852-ben is, ki által Olaszországba küldetett . . . Azonban meghasonlottak, és most gyűlölik egymást. Vetter azt kérde tőlem, ha történnék, hogy egy hadsereg élén Magyarországra nyomulhatna, mit kellene cselekednie? mert ő Kossuthal soha nem akar együtt menni, hanem velem és másokkal, kik hozzánk csatlakoznak. Értekezvén vele, belátta ő is, mikép arra, hogy Magyarorszában munkálkodhassunk, alig van kilátás, a föllépésre tehát csak az alapot kellene megvetni. Eddig Kossuth volt Magyarország egyedüli képviselője, ez az oka, hogy az európai vélemény orgánumai által annyira kíméltetett, benne a magyar ügyet kímélték. Megszűnik ez ok, ha támad egy párt, egy testület, mely Kossuth autokratái, caesari igényei ellen fellépvén, demokratiai alapon mint Magyarország képviselője jelen meg. Bármi sokat nyert Kossuth azzal, hogy maga volt eddig az, ha az első rendű nevek összefognak, bizonyosan összeomlik hitele, s Európa és Amerika demokratái azokkal fognak szövetkezni, kik diktátori igény nélkül, demokrata elven foglalnak el álláspontot. Sőt azon kormányok is, naint a francia és piemonti, melyek egy adott esetben Austria ellen menni készek, szívesebben fordulnak hozzánk, mint hozzá és Mazzinihoz, kik által untalan háborgattattak . . . A kérdés az, össze lehet-e hozni egy kalap alá azokat, kik, bármi okból, s bármi időszak óta, Kossuth viseletét nem helyeslik? Ha három volt minister, ha két altábornagy, ha három tábornok, ha két követ, ha a képviselőház elnöke, ha az ideiglenes kormány tagja . . . ellene fellépnek, e tekintélyek ellen ki merné Kossuthot védeni? Mindent kifejtettem neki, Vetternek, előadtam a módot és utat, én nem kezdek semmit, én könyvben

mondtam el véleményemet Kossuthról, sem időm, sem kedvem tovább úzni a dolgot, de különben is csak ártanék az ügynek.

A dolog némileg meg van kezdve Amerikában.

Ott egy magyar lapot alapított Kossuth, Kornis K. neve alatt („A magyar számúzóttak lapja“), melyet testvére, Meszlényiné igazgat. Célja volt az emigratiót Kossuth körül összetartani. E laphoz irt ő (lásd 5-ik sz. nov. 18-kán) egy felhívást, de név nélkül, melyben a magyarok keletre hívatnak, Kossuth gondoskodik mindenről, egy föltétel alatt, zászlójához hűséget esküdni.

Erre a new-yorki magyarok (60—70) gyűlést tartottak, melyben ámbár jelen nem voltak, Mészáros elnökül, Vettert alelnökül választották (melléjük egy comitét), és kijelentette később e comité: hogy nem személynek, de az ügynek kíván szolgálni, és így egyes személyhez magát nem köti; továbbá, hogy az exiliumban választott kormányt nem ismer el, sőt ha az, mely már az országban lemondott, s most magát újra annak adja ki, az épen nevetséges, mert lemondott akkor midőn volt mit kormányozni, most midőn nincs ország, akkor kezdi magát annak nevezni, — de különben is e kormányt, t. i. a Kossuthét, az emigratio sem nem választotta, sem el nem ismerte. Alá van írva: Mészáros, Vetter, A. Miklósy, A. Grisza.

Erre felelt a magyar lap, miből duellumok következtek a szerkesztők és az ellenpárt hívei közt, egyike azoknak vonakodván kimenni, megkorbácsoltatott, és így a lap is megszűnt, — ámbár Csernátoni mint új szerkesztő Kossuth által legújabbán oda küldetett.

Mind e mellett is aligha fog menni a dolog. Teleki már is arról beszél, Kossuth mellé adni egy comitét,

s őt az által korlátolni. S midőn azt mondók neki: ám szólítsa fel, vajjon kész-e dictátorságáról lemondani, s kérjen határozott választ, azt felelte: erre nem igen fogna felelni, de el kellene hozzá menni, és élőszóval végezni vele. Mind ez nem egyéb, mint oldalgás, Teleki részéről, ott a hol a dolog áll, ez méltóság kérdése is, fel kell hívni Kossuthot, és neki ünnepélyesen kell nyilatkoznia, elismernie, hogy eddig mint bitorló járt el; élőszóval ezt vele végezni lehetetlen, minden esetre arra Teleki nem alkalmas, nem mondom, hogy ha megharagszik, Kossuthot párbajra nem hívja, igen, párbajban a dolog végződhetik, de eredményben nem.

Vetter mondja, hogy midőn 1852-ben Olaszországba utazott, tőle Kossuth Írásbeli esküt kívánt, hogy személyéhez és zászlójához hű fog maradni. Valóban, ennek semmitem hiányzik a koronán kívül, bir a fejedelmek minden hibáival, még azzal is, hogy ő esküjét nem tartja meg, de a máséban bízik. — A párt ellene most eldöntő lehetne. Elvégre is mindenki azon hitre tér ált, mely enyém, és azon nézpontra, melyből brochure-ömben kiindultam. Midőn Kutahiából kiszabadult és Angliában oly fényvel fogadták, minden, hódolt neki, minden, kívülem. Azok egy része most eltárgult tőle, más része szidalmazza mint a legműbb és legdicsvágyóbb embert. Vukovics dühös ellene, Thaly, e régi szolgálja, szinte, Perczel azonkép, Klapka nem akar vele menni soha, Czecz sem, Katona sem, Vetter és Mészáros ellene föléptek, Almássinak soha sem kellett, de őt magával rántotta a tétlenségbe Teleki ingadozása, ki fél évenkint egy-egy semmit jelentő levelet szokott Kossuthal váltani

Batthyány K. amnestiát kért, még nem kapta, ha csak jutalmát nem húzta bátyja Gusztáv által, ki hű

osztrák jobbágy, legalább oda mutat az, hogy 4000 frankos szállást fogadott, minek bútorozása 20—25,000 francba kerül. Eszterházy P. kért szinte amnestiát és kapott is, el is utazott. Úgy látszik, a mágnásokból ki akarják az emigratiót pusztítani, hogy rang s grófi név ne adjon neki fényt. Hátra van még néhány, Andrassy, ki végre is egy jó házasságot tesz, és nejével megy haza, — azt mondván, a mit mond Batthyány, hogy nem akar többé részt venni a politikában; hátra van Teleki, róla hiszem, ő kiállja a sarut, — Jósika is, kit politikai jámborsága miatt bátran haza ereszthetnének. Gr. Vas S. expatriálta magát, Californiában telepedett meg. Teleki Sándor is kun marad, nem-elvből, de ő azelőtt is mindig külföldön barangolt, anyja s apja él, és bőven ellátják pénzzel. A kik amnestiát kértek: s illetőleg kaptak: Batthyány István, Bethlen O., Csáky László, Eszterházy Pál, Batthyány Kázmér. — Schmidegg eladta mindenét, és kijött önkényt, beteges, napjai meg vannak számítva. Bethlen Gergely, valaha Bécsben az udvar körül nyalakodott, később Kossuth oldala mellett, czifra huszár ruhában, mint segéd vagy huszár, Amerikában negédeskedett, most itt tengődik.

. . . Dembinski gyakran jár hozzánk. A Czartoriski párt, mely a fejedelmekkel, Kossuthtal, a demokratákkal váltva coquettiroz, őt megcsalta, és a keleti expeditióból kijátszta, nem őszintén, de ravaszul. Ezért ő elégedetlen és boszus. Utálja Zamoiskit, Czartoriski jobb kezét, kit egyébiránt sokan utálnak . . . Dembinski nekem egy jó adomát mondott el Miklós czárról. Midőn 1849/50-ben, szóval a magyar forradalom bevégeztével, Ferencz József Varsóba ment, s útja Sobieski szobra mellett vezette el, rá mutatott, mondván: ime Austriának első megmentője, és Miklósrá: ime a második. Mi-

dön 1853-ban Olmützben Miklós nem tudta Ferencz Józsefet ózdijainak, a keleti ügyben, megnyerni, onnan visszatérvén, s szinte Sobieski szobra mellett menvén el, mely a Belvedere előtt áll, kísérőihez fordult, s monda: ime ott van az egyik számár (Narr), itt a második (magára mutatva).

Tudni kell, hogy 1849-ben az orosz cabinetben két párt volt, s egyik azt vitatá, nem kell segíteni Austriát, mert az Oroszországnak mindig ellensége volt, és mindig ellensége lesz.

Másik, a mit Miklósról beszélt, ez: midőn Paskievics ama híres levelet írta, neki Magyarországból, melyben mondá: ime Fölséged lábainál fekszik Magyarország, másnap a czár Tedeumot tartatott, és egyszerre mindennek bámulatára, kilép cabinetjéből kozák uniformisban, kalpagjánál egy rémítő hosszú tollal, s így szólt kísérőihez: nemde uraim, hogy Európa kozák? — czélolván Napóleon híres jóslatára, hogy 1850 körül Európa vagy respublika vagy kozák lesz.

Dinám September 26.—december 3-ig sokat szenvedett néuralgikus fájdalmakban, egészen megfogyott, rég nem volt ily rász ösze; december 8-án a hidegvíz-kúrával felhagytunk, és mentünk Dr. Crimotelhez, ki a courant-électro-magnétique-el gyógyít egy új rendszer szerint, és ki, mint lelkismeretes orvos, a szembaj miatt, Dr. Dévai szemorvoshoz vezetett, ki a bécsi Jäger tanítványa. Ez igen határozottan nyilatkozott, mondván: nem Isten, hogy bizonyost mondjon, hanem alapos reményt adott, sok hasonló esete lévén, és rendelt elég erős orvosszereket, miknek hat hét vagy két hó múlva hatásukat meg fogjuk látni. Azonközben Cri-

motel alkalmazza a magnetico-galvanic erőt, hetenkint 3-szor.

December 8-ka óta végig Dinám keveset és ritkán szenvedett, az új gyógyódnak a következménye-e, vagy csak szünet a korábbi szenvedések dühe után, nem tudnám megmondani.

Nagy öröm ez, íme öt év óta ez leend az első tél, melyben Dinám nem fog betegágyban kintlódni, hanem élvezni fogja az örömeket, mikre a száműzöttek számíthatnak.

Azóta én is jobban haladok munkámban, a nemzetiségi kérdéstről, de a felén nem sokkal vagyok túl, s a legnehezebb rész ép most következik. Nem kétlem azonban, e télen bevégzem, s tavaszkor megjelenhet, úgy is előbb be kell várnom a keleti ügy kifejlődését, talán az én teoriám alapján fog megoldatni. Ha igen, elkéstem; ha nem, munkám annál korszerűbb lesz, a nemzeti alapon kívül nincs más megoldás; van megnyugvás, de az nem lehet tartós ...

E szerint a jelen év minden tekintetben szerencsésen látszik beveződni, nagyban úgy, mint kicsinyben.

Nagyban a kitőrendő háború vigasztal. Muszkaország lakolni fog bűneiért, s ha Austria vele tart, bizonyosan halomra fog döntetni. E háború lokális alig lehet; s ha európai lesz: megindítása függ a fejedelmektől, de vezérlete nem. Hihető, hogy mint az 1848-ki népmozgalomnak a fejedelmek vettek hasznát, úgy most a fejedelmek veszekedéseiből a haszon a népekre háramlik.

Kicsinyben is mosolygóbb alakot ölt magára életünk. Ama sötét borulat, Dina betegsége, kezd távozni, 24 nap óta feje szabad, s ha bár nem tudjuk is, hogy vaj-

jón e javulás állandó marad-e, örömünk kibeszélhetlen, benne egy új élet hajnalát látjuk.

Ez állapot nekem is időt és kedvet ad tanulmányaimat folytatni, nem kell mindig hallgatóznom fél füllel az ajtó felé, s föl-fölríadnom minden fájdalmas kiáltásra és nyögésre.

Néha vendégeink is jönnek Párisból, kik mint a méhek, friss újságokkal megterhelve jönnek, s az ilyen napok elég vígan röppennek el.

Míg én dolgozom napközben, Dina és Jolán zongoráznak, este, ha nincs látogató, regényeket olvasok nekik.

De legfőbb örömet nyújt nekünk a két gyermek, Mari és Irén, az hét éves, barna, eleven mint a szikra, eszes mint egy démon, ez 20 hónapos, szőke, szelíd, mint a hold, finom, gyöngye mint a leggyöngédebb virágka, azon kecses korban, midőn mindent ért s keveset beszél is, midőn már járni kezd, örül, kíván, ugrál, játszik, félig egy okos lény, félig egy betanított műbábu. . . .

Vele töltjük el a nap legnagyobb részét. Ebédnél ő az asztal öröme, este órákig mulattat a kandalló elébe terített szőnyegen, reggel ágyunkba vesszük, magamra ültetem, s majd kiugrik bőreből, úgy örvend az elébe rakott képeknek.

Így egészségesek lévén, az öröm egy világát találván fel gyermekeinkben, s meg lévén mindennapi kenyerünk is, semmink nem hiányzik — a hazán kívül.

1854.

Január.

Az egészség az embert türelmetlenné teszi. Megszűnván Dina fájdalmai, neki nem elég az, hogy egészséges, akarna Párisban lenni. Igaz, hetenként háromszor kell bemennie az orvoshoz, az electricitas miatt, s a hideg nagy, szokatlan lévén, ez neki alkalmatlan és fárasztó, azonban ez inkább ürügy semmint ok. Másrészről az is áll, hogy már eleget szenvedett, miért ne élvezzen örömet akkor, midőn ment a fájdalomtól, ki tudja meddig lesz szabad, e vágy olyan mit bajos ellenezni. Minden esetre megkérdeztem az orvosokat is, s különös, mások mindig falura küldtek, ezek pedig azt mondják, nevrálgijában még jó ha a betegnek alkalma van szórakozni. E szerint az orvosok is ellenem nyilatkozván, — bár igen-igen kedvetlenül, végre meggyeztem a városba költözködésben, kivált miután egy ismerősünk, Mme. Ch. Reybaud (az íróné) szállása ajánlatott igen jutányosán, t. i. 5 szoba, teljesen bútorozva,

havonkint 100 frankért. A miért én nem akartam a városba menni, annak oka volt mivel tartottam tőle, hogy Dina a városi levegőben a fejfájdalmakat visszakapja, továbbá, hogy multságokba vágyván szemeit meg fogja erőtetni, magamra nézve rösteltem az örökös hurczolkodást, és tudtam, hogy munkámban e helyváltoztatás hátra fog vetni. De e két utolsó tekintet másod rendű volt előttem, és így azt könnyű volt feláldoznom fontosb tekinteteknek. Január 22-én Párisba beköltöztünk, ismét azon házba, hol már laktunk, 12. rue Boursault, 3 szoba volt földszint, az utczára, a konyhával, 2 szoba a 2-ik emeleten, az udvarba, a hol háltunk.

De mi Bellevueben nem untuk magunkat. Nem nyugtalanított Páris szomszédsága, nem ingerlett ama sok csoda és élv hirdetése, mikkel a hirlapok tömvék naponkint.

Én ha olvashatok, nem kívánok más multságot; Dina annyi dolgot talál háza vitelében, s gyermekei közt, hogy nincs ideje hiú időtöltésekre gondolni. Hozzá járul, hogy látogatók sem hiányoznak, kapunk s küldünk leveleket is, zene is vesz el tőlünk egypár órát, közös olvasásra is szentelünk néhányat, s a mi ezen felül marad, az kevés a gyermekekkel játszani.

A gyermekvilág az különös egy világ. Távolról nézve hidegen hagyja a lelket, de a ki egyszer belelép, azt elnyeli. A gyermekekbe az ember valósággal belebolondul. Én most tapasztalom ezt. Midőn Mari kicsiny volt, napam is velünk lévén, ő, Dina s a dajka annyira körülvették, hogy én hozzá sem juthattam, különben is a hivatalos élet nem engedett időt ilyesekre. Ezért akkor nem éreztem mi báj van a gyermekéletben. De most közgondok nem nyomják lelkemet, nincs annyi

cselód szolgálatunkra, szegény napamat a sír földi, Dinám beteges volt gyakran, így a dajkán kívül én foglalkoztam Irénkével legtöbbit, reggel, míg a dajka öltözött s tisztogatott, nálam és velem feküdt, ölemben játszott, napközben, kivált midőn Dina beteges volt, nálam mulatott, ő jött utánam a kertbe, midőn reggelire hívtak, ő jött elémbe ha a vasúton megérkeztem, első szava reggel, midőn felébredt, papa volt, ő volt azon madárka, mely engem álmomból, fölébresztett. Tavalyi szállásunkon ablakom a kertre nyílt, s midőn ő oda a dajkával lement, a lombok közül, mint egy bimbó nyújtotta ki fejecskéjét, és addig kiabált, míg az ablakból ki nem néztem, s nem kezdtem vele játszódni. Mindig ijesztgetnem kellett, és ő viszont engem ijesztgetett, s este tartanom az ablaknál, midőn a hold és csillagok feltűntek, miket ő „bon dieu“-nek nevezett. Alig akart tőlük elszakadni, mintha vágyott volna feléjük, ő angyalka volt, s az emberi elme szereti ama fényes lakokat az angyalok hazájának tekinteni..

Midőn fölébredtem első örömem volt szavát hallani, midőn Párisba mentem és onnét megérkeztem, első pillanatom őt kereste, ha a vasútnál nem várakozott rám, bizonyosan az ablakból tekintett ki, s fejlógatásaival ijesztett és köszöntött. Dajkáját minden pillanatban kész volt ott hagyni, ölembé meghunyászkodott, mint egy galambka, vállamra feküdt, arcát arczomra fektette, s kicsinyded kezével képemet simogatta, mondván édesen csengő hangjával: „aj aj papa“, — ő mi édes hang, s mi puha kéz volt az, soha nem okozott szívenben a szerelem édcsb és boldogítóbb érzést.

Reggel egy órát nálam az ágyban tölte. Hasamra mint egy trónra ültetém, s elébe terjesztém a bádog katonákat, miket ő dada (soldat)-nak nevezett, s kö-

zülök mindig a dobost (planplant), és a sípost kereste ki. Aztán az imádságos könyvet kérte, mely tele volt szent képekkel, legjobban szerette a sainte Vierget, egy kis képet, melyben Mária ölében a kised Jézust tartá, és egy fekete Máriát, mit ő dabel (diable)-nek nevezett. De ismerte valamennyit, kiküst (Franciscus-t), és a többit, és mindeniket nevén hívta, és nem nyugodott míg azt, a melyet kért, elő nem kerestük neki.

Aztán, midőn kimulattuk magunkat az ágyban, ment mosdani és öltözni; mi gyönyörű volt meztelenül, mint egy tökéletes viaszbaba, testén egy folt nem volt, s bőre finom mint a legpuhább bársony, szerelmes lett bele minden ki megtapintotta.

Mint alakában kicsiny, finom, gyöngéd volt, úgy akaratában szelíd, vágyaiban csendes. Keveset evett, ételt mit sem, még most is szopik, a 20-ik hónapban. Nem akarjuk elválasztani, testi éték után nem vágyván, jele, hogy hagynunk kell az emlőn, mint a gyümölcs hagyatik a fán míg meg nem érik. Ha elébe raktunk kalácsot, kenyeret, húst, rizst, a nagy darabokhoz nem nyúlt, mindig a legparányibb morzsákat választotta ki, mint a sárga kanári madárka, kicsinyded ujjával egymásután csipkedte fel, mint ugyan annyi atomokat, más gyermek ujjai nem voltak volna képesek ama parányokat megfogni és felszedni.

Egy idő óta keveset alszik, alig egyszer napközben, mindig ébren van, mindig játszik, minden mozgása bájos, örökké mosolyog, soha nem komor, szeszélyei nincsenek, szemei igen értelmesek, és néha oly pajzánon mosolyog ránk, mintha e gyermekalakban egy öntudatos ész laknék. Ilyenkor a gyermek-jézus jut

eszembe, kiben, a festők szerint, a tökéletes ártatlanság a tökéletes értelemmel párosult.

Haja szőkére vert. Fejének alaka tökéletes volt. Homloka sima és nyílt, mint a legszebb gyermekszoboré. Szeme nagy és szelíd, mint a nyári ég, melyet szokatlanul hosszú pillák árnyékoztak be. Orra enyimhez és Mariéhoz hasonlított, mi gyermekarczhoz igen jól áll. Szája csöpp, mint egy oda csöppentett piros festék, melyből tizenkét fejr fog fehéren ragyogott ki. Termete kicsiny és finom volt, de aránylag elég kövér, tagjainak mint kezének és lábának, és azok ujjainak parányiséga s tökéletessége mindenkit bámulatra ragadott. Sokszor csodálkozva kérdeztük magunktól, e bábu alakból egy ember fogja magát kinőni? E lábakból s kezéből láb és kéz lesz, mint a mienk? S nagyban oly szépek lesznek azok, mint kicsinyben szépek? Színét azon fehér rózsa bimbókéhoz hasonlíthatom, melyeknek virágleveleit egy piros lehellet lengi ált.

Senki nem látta őt, hogy egyszermind meg nem állt és nem bámulta volna. Mi boldog volt anyja, és mi büszke, néha szinte szemrehányást csinált magának, hogy e gyermekében szíve felfuvalkodott, mi Istennek kedves nem lehet!

Délután a dajka sétálni vitte a faluba, gyakran vitte egy öreg emberhez, Charpentier nevűhöz, egy 85 éves agghoz, kinek fehér szakála hosszan hullámszálak le mellére. Már messziről röpkédéit Iréné, ha a kert felé közeledtek, s ő oly boldog volt mint az öreg, ki órákon ált játszott vele, énekelt, tánczolt neki, — a bölcső és a sir összeölelkeztek.

Barátaink közül sok Irénke miatt jött gyakrabban hozzánk. Szelíd lévén, mint virágszálat lehetett adni kézről kézre, a kinek tetszett az tűzhette ölére mint

egy bokrétát. Bizalommal engedte át magát mindenkinnek, mint egy szelídült galamb, mely vállról vállra ugrál, félelem nélkül. Kezeit, melyek kövérek valának, mintha fel voltak volna fává, engedte sőt nyújtotta csókolni, ha kértük, ujacskáival fűgét hányt, de melynek hangja természetesen nem volt, midőn azt mondtuk neki: *fais la coquette*, szemeit behunyta és fölnyitotta leírhatatlan andalító kecsesei, ha azt kívántuk: *montre le poing* öklöcskáját összeszorította, hogy ábrázata bele szinte elvörösödött, mondott minden szót, de a szónak csak végét mondta, így után mondta az egész imádságot (*notre père — ère, qui est aux cieux — ieux, . . . que votre volonté — té, soit faite— aite . . . notre pain — pain . . . etc.*), szóval, lehetetlen képzelni engedelmesebb, mimelőbb, kecsesebb, derültebb gyermekeket. Azt hinném, a szülési szeretet ámít s vakít bennünket, ha bele nem szerelmesedett volna minden a ki ismerte.

Ebéd után zongorázni kellett neki, de nem kedvelt minden darabot, csak azon egypár darabon tánczolt, mely neki tetszett. S míg anyja azt nem játszotta, nem volt nyugodalma, addig kiabálta táj táj, míg az övét nem játszotta. Ebéd előtt egy óra és egy ebéd után neki volt szentelve. Ő kiabálva hitt ebédre, s én el-elbúvtam és megjelentem, az így ment félóráig is, ebéd után ő velem a csemegét (*dessert*) játszottuk, fejemre ültettem, körülhordoztam mint egy virágkosarat, csináltam vele mindenféle forgásokat, s ő nevetett oly jó izüen, hogy mind neki mind nekünk szemeink könnybe lábadtak. Ha a gyermek sír az nekem természetesnek látszik, miért, okát alig tudnám adni, talán mivel a gyermeknél test és lélek rabállapotban van, ellenben ha nevet, ha kaczag a gyermek, az nekem oly különös,

ilyenkor egy öntudatos elmét képzelek a gyermekalakban, mintegy várom, hogy lehull a külső hüvely s egy kifejlett szellem lép elő belőle.

Szegény Irénke, betegségben fogantatott. Dina csaknem a halál révén volt 1851 végén. Midőn a világra jöve, Irén kicsinyke is volt, és nem csodálkoztam volna, ha nem él meg. Azonban napról napra fejlődött, mint a virág, mely egy pocsolya szélén bűv ki, s a harmatok özönében tisztára mosta magát. Egy vesző félben lévő, s megtalált drága kőhöz hasonlított ő. Ha így halad folyvást, még szebb leend Marinál, ki szép és kecseljes gyermek. Egymás mellett fognak állani mint két rózsaszál, az egyik barnapiros, a másik fehérszöke színében.

Azelőtt, ha én tanulmányaimba merültem, nem szerettem, ha valaki által háborítottam, bárki legyen az. Irén jöhetett bármikor, mindig mosolyogva mentem elébe. Dajkája, egy tapintatos személy, látszott ezt észrevenni, s naponkint többször meglepett, akár voltam legyen a kertben, akár szobámban. De nem is lehetett mosoly nélkül fogadni Irént, minden komoly tekintet sértette volna. Testileg és lelkileg oly gyöngéd, s finom volt ő. Durván sem szólni hozzá, sem illetni őt nem lehetett. Illatból és fényből látszott szövetve lenni egész lénye, melyhez csak bársony puha újakkal szabad volt nyúlni. Nemcsak mi, háziak, mindenki így bánt vele. Hogy ezt érezze bárki, elég volt rá pillantani. Hangja oly szelíd, módja oly finom, teste oly gyöngéd, pillanata oly édes, játéka oly bájos volt, — mint egy himporos friss ibolya, melyhez mindenki csak óvakodva nyúl. Őt már Isten így teremté. Csodálatosan tiszta volt már ösztönileg, kezén vagy képén a leg-

csekélyebb nedvet vagy ételmaradékot nem szenvedte, mintha egy tökéletesb anyagból lett volna formálva, semmi idegent magán nem szenvedett meg. Mint egy himes tojást kímélve tartottuk ölünkben, szerelmünkben sem mertük erősbén szorítani, s szemeinkből minden indulatot és borút el kelle távolítanunk ha reá pillantotunk. Őt látván mindig ama kis kolibrik jutottak eszembe, melyeknek vész minden erősb szellő, és a melyeknek halál minden illetés. Keveset evén, úgy látszék az Isten ártatlan levegője táplálja. Nem gyermekünknek nézzük őt, egy angyalnak, kit az Isten közénk küldött le mulatni s boldogítani száműzetésünkben.

Új évre Dina egy finom csipke-fejkötőt csináltatott neki, gyönyörűen állt, egy testszín rózsabimbó volt mellé szúrva, oly szép volt a rózsza és a fej, mint két bimbó egymás mellett.

A szüléknek jól esik, ha fiuk van, ez örökíti meg a nevet, s az ember, hiúságában, örökös névre számít. Habár nem ez okból, én is óhajtottam egy fiút, de nem hiszem, hogy a fiút jobban vagy csak úgy szerettem volna mint Irént. Nekem úgy tetszik, mintha ez nem gyermekem volna, hanem egy varázstünetemény, mely jött vigasztalni, mint egy csillag, mely este házunk felett feltűnik. Ezért nem tudtam én őt nagynak képzelni, mint némely virág után nem vár az ember gyümölcsöt. Egyébiránt a jelen öröme és kéje szivemet annyira eltölté, hogy a jövővel keveset foglalkodtam.

Csókoltam picziny ajkát és csókoltattam magamat vele, a holnappal nem törődtem . . .

Január 22-kén csakugyan bejöttünk Párisba, a Reybaudné szállására, ugyanazon házba, hol majd két évig laktunk, s hol Iréné született. Apródonkint magam is kibékültem vele, — Dina eleget szenvedett, eleget nél-

külözött, megérdemli, hogy valami örömben részesüljön, midőn egészsége engedi. Különben föltettem magamban, hogy szemeit túlfárasztani nem engedem.

Hetenkint kétszer fogadtuk ismerőseinket, kedden és szombaton. Esténként, magunk lévén, olvastam regényeket, napközben dolgoztam munkámon, azaz januárban csak összekötni igyekeztem gondolataim fonalát, mert engem minden hurczolkodás összezavar . . . Napokba telik míg magamat ismét összeszedhetem . . .

Február.

A dajka rögtön kezdi tejét veszteni. Bármilyen keveset eszik Irénke, nem elég neki, kénytelenek vagyunk elválasztani. Különben is már 20-ik hónapban van, ideje hogy az emlőtől elszakjék. Dina aggódik, mert nem akart enni soha, most sem akar, ha étetik, sír, rí, ellenkezik. Más gyermek éppen vágyódik más mint tejétek után, Iréne nem, a morzsákkal szeret játszadozni, de enni vonakodik.

Azonban 1—8 közt a választás megtörtént. A baj volt, hogy bár nem vágyott az emlő után, sőt látván a mint az bekenetett, velünk azt mondta: bebe; mégis mindig sírt ha étették. Elvégre megfélemlvén anyja szíve, s annyival inkább mivel széke kissé rendetlen volt, meghívta dr. Blache-t, ki mint gyermekorvos a legelső egyike, vagy éppen a legelső. Nekem tetszett ő, modora minden esetre kedves, a székbeli rendetlenséget nem tartotta fontosnak, mi az ételtől vonakodást illeti, arra nézve azt tanácslá: kissé megbőjtöltetni 24 óráig. Ez utolsó tanács sikeresnek mutatkozott. Az előtt sírt az ételtől, ezután sírt az ételért. Dinám azon kérdést is tévé Blachenak,

nem gondolná-e jónak új dajkát fogadni, tekintetbe vévén a gyermek finomságát (épen egy szabad volt a háznál), mire Blache nemmel felelt, mondván, 20 hónapig szopni minden esetre elég volt.

Ez egész hónap így múlt el, Irénke evett ugyan, de kissé fogyott is, mit az ételnem változtatásának tulajdonba mindenki, széke gyakoribb volt s hígabb mint az előtt, de koránsem olyan mi alapot nyújthatott volna nagy aggodalomra. Azonban Dina igen félénk lévén s túlaggódó, többször elhívta Blache-t, ki apró gyógyszereket rendelt is, mondván, mikép efféle székhígulások a gyermekeknél hetekig eltartanak, a nélkül, hogy veszélyesek volnának.

Dinának elment kedve a városi élettől. Nem járt sem látogatni, sem színházba, sem sétálni, megvallom, túlzottnak láttam aggodásait, de távol vala tőlem anyai kötelességétől elvonni. Blache nálunk volt febr. 12., 19., 24-én és 28-án, egy párszor mi is valánk nála. Bennem nem volt félelem, mert az elvásasztás következiképek róvtam fel mindent, azt, hogy ürülése rendetlen vala, azt, hogy kissé megfogyott, azt, hogy kissé sápadtkább lón, azt, hogy restebbé lévén, kedvelt inkább feküdni mint ülni az ölben, — különben minden játékait üzte velünk, az ablakból nézte a bon dieut, tánczolt ha zongoráztak neki, kedvelte ha ijesztgettük, kiabált utánam ha elhívtam, felelt ha kérdeztük, énekelt velünk, utánunk mondta az imádságot, tagjártatásainkat mimelte, délben mint csemegét hordoztuk körül, este előttünk fürdött a kandalló melegében, reggel az ágyban velünk játszott a katonákkal és szent képekkel, szóval ő még mindig a szép, engedelmes, jó, szelíd Irénke volt.

Ő még mindig öröme volt a háznak, az egész háznak, ő volt azon tengely, mely körül valamennyien fo-

rogtunk, ha kimentünk, tőle búcsúztunk el utolszor, ha megjöttünk, hozzá futottunk először, hiszen napról napra érdekesebb és mulatságosabb lőn, egész szavakat kimondott, új akarokat fejezett ki, nem volt a mi szemét kikerülte, nem volt hang mit meg nem hallott és nem utánzóit, hasonló volt a legfinomabb hangszerhez, mely minden hangot visszaad. E lankadás majd el fog múlni, így vigasztaltuk magunkat, a tejtől átmegy a felnőtt emberek étkére, ha megszokta, annál erősb lesz, mint a csemete, melyet a faiskolából a szabad kertbe kiültetnek. Egyszermind nekem úgy látszott, Irénke nyúlik és nő, és végtelen boldogított azon gondolat, hogy ha erős, nagy lesz, Marival mint pár fog járni előttünk már e nyáron. Ő gyöngéd az igaz, de beteg soha nem volt, s azt mondják, a gyöngéd gyermekek egy bizonyos idő múlva rögtön kezdenek nőni és erősödni. Egy crisist láttam az elválasztás után, mely az Irénke javára s a mi örömkre fog válni . . .

És a házon kívül mi történik?

Úgy látszik, a háború kikerülhetetlen. Mint 1840-ben, a keleti kérdésben, Franciaország izolálva állt, úgy fog most Oroszország izolálva maradni. Az angol ministerek szokatlanul nyers, megbélyegző és becstelenítő kifejezésekkel szólnak Oroszország ellen, ez csak háborúban végződhetik. De a mi az egész ügyben legérdekesebb, azon titkos levelezés közlése, mely az angol ministerium és Miklós czár közt folyt, melyben Miklós ajánlja Törökországot felosztani a többi hatalmak mellőzésével. Franciaországot nem is említi, sem Poroszországot, Austriáról azt mondja: a mit ő akar, azt Austria is akarja. Leírhatatlan, e felfedezés mi hatást csinált Európában! Először, most már tagadhatlan, hogy Miklós Törökországra vágy, ámbár még ez évben is publice tagadta azt

Európa előtt, soha arcz így nem pirított meg; másodszor, kétszínűsége a többi udvarok előtt kimutathatott, megcsalta valamennyi fejedelmi szövetségeseit, végezett Poroszországgal és Austriával, a nélkül, hogy velők a dolgot tudatta volna. Soha diplomatia, diplomatia által, ily gyalázatosan el nem árultatott. Soha egy fejedelemre a kétszínűség és hazugság ily hevenyében rá nem süttetett; még echója hallatszott egyik hazugságának, már a czáfolat közöltetett rá . . . Az angol cabinet jól tudta, hogy Miklós csalni akarta a többi cabineteket, ezért közölte ama titkos levelezéseket; ha valami, ez képes Poroszországot és Ausztriát a nyugoti szövetségbe léptetni . . . A politikai literaturára is nagy nyereség. Szükségtelen vitatkozni Russia törekvéseiről, maga bevallotta azokat. Mint tény áll előttünk.

... A háború kikerülhetlen. Oroszország nem engedhet véres harc nélkül. Ha a népek csendesek, a fejedelmek veszekednek. Azt is hiszem, e háború csak a fejedelmek közt fog maradni, a legelső háború azután, az lesz a népek harca.

Most mi maradunk pusztá szemlélők.

Márczius.

Irenke állapota a régi. Nem ugyan képen, de testben fogy, ürülései rendetlenek, mi engem kevésbé nyugtalanít, de anyját igen aggasztja, talán ok nélkül. Ő maga kissé restebb, szeret ölben lenni, állni és járnai nincs kedve, azonban elég vidám, minden játékot velünk csinál, sorban csináltatjuk vele apró mulatságait, habár azokban kevésbé active, inkább passive vesz részt. Ha ennie kell, már nem sir, és engem ez igen megnyugtat,

ereje, kedve is majd visszatér, ha az új étkenem vele magát assimilálja.

Azonban házi életünk harmóniája meg van zavarva. Dinának semmi kedve, nem jár sehova, nem fogad vendéget, nem vágy ki, lelke tele van borúval és aggodalommal. Csak kocsin viszi ki Irénkét néha, miután nyárilag meleg és tiszta idő jár, s az orvos ajánlotta néha-néha a levegőre vinni.

Íme miért jöttünk be, minek költöttünk, miért hurczolkodtunk, betegápolással telnek el napjaink szomorúan. Talán kün a falun Irénke jobban érezte magát, talán! Az igaz, ő november óta mintha nem volna oly eleven, oly fúrge, oly erős., az előtt már járt sokat, azóta vonakodik maga jární. Honnan van ez? . . .

13-án Dina elment Blachehoz, s ez azt mondta neki: én a magam gyermekem diarhéáját sem tudtam megállítani, ilyen bajban a légváltozás gyakran a legjobb, menjen falura, én gyermekemet is oda küldtem.

Dina mint egy liős-anya, ki gyermekéért minden habozás nélkül mindent tenni kész, másnap 14-éxr Bellevuebe kiment, vele Irén, a dajka, a főzőné. Én nem láttam be e tanács okszerúségét, de ellenezni sem mertem, homályosan elmémben lebegett, hogy hasonló bajban Marinak szinte a falusi lég használta, — de azt kifelejtém gondolataimból, hogy az júniusban volt.

A hetekig gyönyörű idő változni kezdett, hiis szél támadt, az ég borongott.

Kimentem Bellevuebe én is, s Irénkét ott találtam az udvaron, a napon, melegen jól betakarva. 14-kén igen roszul lett. Arczán igen meglátszott a szenvedés. Szemei lankadtak voltak. Folyvást feküdni kívánt. Keveset evett, főleg csak levest. Ha látott nem vágyakozott hozzám mint máskor. Menni egytől a másához nem öröm-

től, de nyugtalanságból akart. Tekintete bánatos volt, mint az ég fejünk felett. Panaszos hangjai keservesek voltak, s Dina napról napra többet sírt, nemcsak félelemből, hanem mivel gyermekét szenvedni és hervadni látta.

Este én a városba visszamentem, mert Jolán és Mari ott voltak. Csötörtökön, 16-án, Boldinyitől levelet kapok, ki írja, hogy ő szerdán késő este kün volt Irénkét meglátogatni (kit ő imádott), s Dinát rávevén a helybeli orvost elhívni, ez neki négy szemközt azt mondá: ha 2—3 nap alatt a betegség nem változik, a gyermek veszve van.

Különben ő allopatha mint Blache, ennek rendeleit helyesli. De az allopathia íme egy hó óta nem használ semmit! Nincs más mód, mint rendszert változtatni, Irénke úgy is oly gyöngéd lény, hogy az allopathikus erős szereket nem képes megbirni.

Megrémültem e hírre, mintha földrengést éreztem volna. A veszély lelkem előtt fölmerült mint egy sötét mélység. Tüstént felöltöztem, és siettem orvos után. Négyenél voltam, míg egyet találtam, ki Bellevuebc kijönni ajánlkozott. Neve: Groserio, homeopatha, <öreg, tehát annál több tapasztalással bírhat. Én pedig siettem ki előre. Irénke nem volt jobban, erőtetése még gyakoribb, széke apró zöld levélkékhez hasonló, szomja nagy, minduntalan inni kívánt. Jobb kezével mindig arczácskáját simogatta, miből azt következtettük, talán fogai jönnek, s ott érez fájdalmat.

Dinámnak nem tetszett, hogy orvost hívtam, és homeopathát. De az allopathia mit használt 4 hét óta? És a helybeli orvos nem mondta-e, hogy azon utat szándéka követni? S oly gyöngé gyermekét nem öli-e meg az allopathiai orvosságok sokasága? Marit nem a

homeopathia mentette-e meg? Blaehe, midőn falura küldött, nem azt mondta-e ki vele, ő nem tud mint orvos segíteni? Délután Groserio kijött, és mondván, gyuladás van a belekben, de a melyen a homeopathia képes segíteni, apró porokat rendelt.

17-én Irénke jobban volt, erőtetése ritkább, szomja múltófélben. Néha-néha, bár ritkán, ha játszottam vele, viszonzta, ijesztett fejével, köpött ajkaival, mint coquette szemeit behunyogatta és megcsókolt.

Íme a homeopathia őt is megmenti, mint Marit megmenté. Ő mint megkönyült mellünk, ó mi kimondatlanul kéj, javulni látni egy szeretett beteget. Csaknem diadalt énekeltünk a halál bukása felett, Irénke minden kicsiny kedvében egy egész jövődőt szemlélünk.

18-án szinte semmi szomj, de az erőtetés növekedett. Naponkint változtatta a szereket Groserio. De különben is azt vettem észre, ő kissé decrepitus, kezei reszketnek, alig járhat, és nem vizsgálódik eléggé. 19-kén bementem hozzá, kérvén, hogy consiliumot tartana. Biztosan akartam eljárni a gyógyításban. Vasárnap reggeltől este 8-ig mindig orvos után szaladoztam, azokhoz a kiket ő kijelelt, egyet sem tudtam megkapni. 20-án szinte háromnál voltam, ő maga jött ki délután. 21-én végre kijött Simon és ő, s consiliumot tartottak. De a modorral és lelkismeretességökkel nem voltam megelégedve, jöttek és mentek azonnal, ezért gyermekemet nem áldozhatván fel semmi tekintetnek, fölvettem magamban más orvost hívni meg. 22-én jött ki Perry, szinte homeopatlia (egy orvos közbenjárására nyertük meg), ki igen lelkismeretesen vizsgálta meg Irénkét, ki igen kedélyesen viselte magát, és azért Dinának is megtetszett. Ő azt mondta: a betegség nehéz, de van remény, hanem szükség Párisba visszavinni a beteget, először,

mivel a belleveui lég e bajban igen rász, éles lévén kivált tavaszkor, másodszer, mert neki lehetetlen volna a városból annyiszor eltávoznia. Midőn Perry nálunk volt, én Párisban pakolóztam, végkép ki akarván hurczolkodni a falura, s íme kapom Dina üzenetét mikép ő is visszatérend. Még az este mentem Perryhez, új diétát, új szereket rendelt. Nekem mind az ember, mind a modor tetszett, mind az a mit rendelt. Kérdeztem: szükséges bejönni? Igen, mondá, az az éles falusi lég maga képes a gyógyulást lehetlenné tenni. Csodálkozni kell Blache tanácsán, egyébiránt ily oktalan tanácsot ő már többször adott.

23-án kocsit fogadtam és kiküldtem érettök. A kocsi bejön üresen. Dina félt a beteget behozni, s voltak nála többen, kik e félelmében megerősítették. Írta mennék Perryhez, és hoznék orvosságot. Elmentem hozzá, de ő azt mondta, ha van bennem bizodalom, kövessék azt a mit kívánok, én, ha a gyermek be nem hozatik, nem vállalom el a gyógyítást, de ép azért nem is küldök gyógyszert. Mennél tovább késünk, annál rosszabb, még most 10 esetből 9 hihetőleg van arra, hogy megmenthető, ez minden nappal egygyel fogyand. ...

Nem vivén ki orvosságot, Dina, ki az orvosokra sokat tart, kétségbe esett, sírt, rítt, panaszkodott, kegyetlenségnek nevezte a fejességet, úgy hogy alig tudtam megnyugtadni. De másrésről azt is mondtam, vagy tennünk kell mindent a mit egy orvos akar, vagy bizuk a dolgot a természetre. Minden esetre jobb az az orvos, ki határozott, mert annak van meggyőződése, ellenben a mely orvossal alkudni lehet, az nincs magával tisztában.

24- én kellett e szerint Irénkét Párisba visszavinnünk. E nap épen péntekre esik, Dina nem szeret tenni semmit pénteken. Meglásd, halni visszük be, mondá. Én nem tudom, e babonát hiszi-e ő, vagy csak szokása beszélni róla, de én egyszerűen azt feleltem rá: a halogatásban és nem a napban van a veszély. Kijött hozzánk egy orvos barátunk is, és így Dina, Irénke a dajkával, Dr. Burg, és én szerencsésen bejöttünk Párisba. Sőt ez jó napja volt Irénnek, kikinézett az ablakon, egy csonatot rágott fehér fogaival, midőn a Piacé de la Concorde-on a szökőkutakat látta, kiáltgatta, bár gyöngé, szózatall, d'eau d'eau, szóval az utat minden baj nélkül megtettük. Perry még az nap eljött. És eljött azután minden nap kétszer.

25- én nem volt rosszabbul, de jobban sem.

26- án ürülése sokkal kevesb, délután elcsendesedett, aludt folyvást, lélekzete alig volt érezhető. Dina szörnyen megijedt, sírt, nyögött folyvást, míg este 8-kor Perry eljőve. Én azt hiszem, hogy megszűnván erőködése, ez nyugalmat és erőt hozand neki, de úgy látszik az anyai ösztön biztosb ítélő, mert midőn Perryt kiki sértem s mondám: nemde e nyugalom, ez álom jó, mert erőt ad, ő azt felelte: nem, ez nem jó, ez kimerülés, s valószínű, hogy ma éjjel végkép kialszik. „C'est probable qu'elle s'éteindra cette nuit.“

Mintha saját halálos ítéletemet hallottam volna. Oda voltam. Fejem zúgott, szivem elszorult, inaim összehúzódtak karjaimban. Kellvén még az este Perryhez mennem orvosságért, útközben a sírásnak átengedtem magamat, lesütött fővel mendegéltem az utcán, könnyeim végig pörögtek ruhámon. Alig bírtam lélekzetet venni, keblemen egy hegy feküdt, fuldokoltam terhe alatt.

Egész éjjel nem feküdtem le, sem Dina nem fekdött le. Lábujhegyen lépdegéltem az ágyhoz, s hallgattam lélekzetét. De sokszor nem hallhattam. Mint a gyöngye szellő, feltámadt néha, és néha elnémult. El-e vagy nem? Megholt vagy elgyöngült? Dina nem tudta a rettenetes titkot, a mit én tudtam, de ép úgy szenvedett, az anyai igaz szív ismeri a dolgokat is, mik neki meg nem mondatnak. Borzasztó éjjel, melyben minden órapettyegés egy életet vihet el, és én így számítottam végig az egész hosszú éjszakát. S ha Dinám fájdalmára gondoltam, a magamét szinte elfelejtém, e szegény asszonyt rettenetesen ostromozza az ég. Mi sokat szenved ő hat év óta, egyik szemét csaknem elveszti, kínban szülte e gyermeket, ha nem a fájdalom gyötri, a kúrák által kínoztatik, alig két hava, hogy nem szenved, és ime mi szerencsétlenség fenyegeti!!

. . . Mivel érdemlette ő ezt? . . . Miért e folytonos ostromoztatás? Nemde egy nyílt seb-e az ő élete, mely a sors által folytonos érzékenységben tartatik? . . .

Isten van-e? én nem tudom. De hogy igazság nincs az emberi dolgokban, az bizonyos. . . .

Elvégre megviradt. 27-én vidámabb volt Irénke. A folytonos álom mintha erőt adott volna neki. Volt egy kis étvágya, de azt két kis kanálka leves betölté. íme tehát túl élte az éjszakát, az orvosok sem mindentudók, talán nekem volt igazam. Reggel Perry nem jött el, félt, halált jön látni, tudattam vele, hogy nincs Irénke rosszul, sőt jobban.

28-án ismét jött egy orvos, egy barátunk hozta, mert Irénkének sok imádói voltak. Az tejételt ajánlt, kecsketejet, vagy új dajkát. Ez Perrynek is eszméje volt, tehát írtam neki. Ő elfogadta az eszmét és 29-én dajkát hoztunk; ha tejét kifejtük és kanálba adtuk,

Iréнке megitta, de az emlőt nem akarta elfogadni, kiabált, sírt. . . .

... Azonban napról napra fogyott testében. Sápadtabb lőn. Azelőtt csendesen szenvedett, most kezdett nyögni, s nem aludt, hacsak nem sétáltak vele. Alig mozgott, a mint bepórázták, ott feküdt mozdulatlanul. Néha fogait csikorgatta. Fejével jobbról balra egy-egy mozdulatot tett, s mindig úgy, mintha egy bábu fejét egy titkos kéz mozgatná. ... Ez volt az a mi engem kimondhatlan félelemmel töltött el. Hideg borzadás cikázott ált tagjaimon. Izzadtam jégcsöppeket. E mozdulatokban, és rángatásban én halált láttam, az nem önkénytes, az az inak gépszerű működése. Hiában fűrtam szemeimet szemembe, elfordítá tőlem, nem volt kedve többé játszani, nem érzett irántam semmit, nem szeretett többé, ki azelőtt annyira szeretett, kezdett megszűnni gyermekem lenni, kezdtem megszűnni apja lenni. Szemeit még láttam, de azok már más világba tekintettek. Mindinkább magába vonult, mint a virág, mely este ölé- bezárja. Hiában mosolygunk felé, hiában öleljük, hiában ápoljuk, hiában szeretjük, ő lelkileg már nincs velünk, nincs köztünk, szerelmünket nem érzi, bánatunkat nem osztja. ... És én félttem halálosan, és mégis reményltem: mindig elmémben zengett amaz anya vigasztalása, ki azt mondta: háromszor vettem gyermekemre a halotti lep élt, és háromszor jött vissza az életre.

30-kán ismét könnyebben volt. Az orvos nem tartván jónak, hogy a dajkával egy, bár széles ágyban feküdjék, vettem neki egy szép új ágyacskát, bambusnádból. Ringattam magamat azon édes gondolatban, hogy ez ágyban ő öt éves koráig el fog férni. Az ágy hosszú volt, de ő is megnyúlt, mi nagy és mi szép

lesz ha Isten egészségét visszaadja, két hét alatt ismét felvirágozhatnak.

Perry naponkint adott neki orvosságot, bár keveset. Hasát olajjal kengették. Finom levest és kevés tojássárgát evett. A legnagyobb tisztasággal és lélekismerettel bántak vele, dajkája mint egy hű anya járt körülte, és anyja mint egy angyal őrködött fölötte, felejtve mellette az egész világot.

Szegény anya, te már a halál minden kínait megszenvedted vele előre, és ha meghal, mind azon kínokat újra szenveded. Ebben szenved az anyai szív többet másoknál. Már a szerencsétlenség előtt szenvedni fogt az, a mit utána viszont szenvedni fog.

31-én gyöngye volt. Fogacskáit csikorgatta, nyögött ha nem hintázták ölben, fejét oldalra rángatta, érzéketlen volt minden iránt, keveset evett, ürülése nem volt sűrű, de olyan enyvszerű . . . Perry óhajtotta volna olyan szobába költöztetni, mely délre fekszik, hova a szép tavaszi nap süt. Midőn elment este, azt mondá, van valami javulás, de igen ki van a beteg merülve, ha egypár napot még kitart, akkor lehet majd reményünk. E kevés szó ismét levert. Hogy legyen ereje, ha étket nem kap többet? Mi erősítse, ha az álom is kimeríti? Ha eszik, ez gyuladást okoz, ha nem eszik, kialszik erőtlen-ségben, de hát így hol van az élet és remény? . . .

Ő mindenható, ha létezz, jöjj segedelmünkre. Ha már száműzetésben élünk, ne foszsz meg gyermekeinktől. Egy örökké beteges anyának add meg azon egyetlen boldogságot, mi nélkül elviselhetlen teher volna élete. Nincs olyan bűnünk, miért ez utolsó örömtől is meg kellene fosztatnunk. E nélkül is alig bírjuk az élet terhét, meggürbedünk alatta mint egy hegy terhe alatt ... Ó mindenható, ha létezz, jöjj segedelmünkre!

. . . Mióta bejöttünk, folyvást virasztunk Dina, én és a dajka. Nem álmunkat áldozzuk fel neki, napjainkból készek vagyunk elengedni, hogy azok az ő életéhez toldassanak. A dajka saját gyermekét kész a halálnak érette átadni!!

April.

April 1-je szépen viradt meg. Tiszta és meleg nap volt mint nyárban. A szép idő reménnyel tölti el a lelket, úgy látszik az a hatalom, mit Istennek neveznek, jó kedvében van, nincs ok félni haragjától.

Egy szobát kaptunk az ötödik emeletben (a szélső szoba a rue Blanche felé), mely délre nyílik, a nap melege neki ott mintegy fürdőül fog szolgálni. Az Isten e lehellete erőt fog önteni Irénke testébe, minden más elem durva neki, ez be fog szívárogni pórusain.

Szépen kitisztítván a szobát és kissé befűtván, délután 1-kor felvittük Irénkét. A nap ragyogott s meleg sugáiraival beönté a szobácskát, úgy hogy az ablakot kinyitván, a zsalukat félig le kelle hajtanunk. A mint a dajka ölében ott feküdt a napfény záporában, ujjacskáit el kezdte mozgatni, mint egy jeléül annak, hogy az isteni meleg kellemes neki. Különbösen részvétlenül tekintett maga körül, lankadtan, szomorúan, s fej rángatózásai, mik nekem oly rettenetesek voltak, meg-megújultak . . . Talán Isten e tavaszi tiszta melege visszaadja neki az életet. Ily szép napban nem lehet meghalni . . .

Perry rendelvén egy érczlemez hasára, magyarázat végett a gyógyszerárba szaladtam, s ott nem nyerhetvén meg azt, haboztam, mit tevő legyek, az orvoshoz menjek-e vagy haza? egy belső nyugtalanság lepett meg . . .

Siettem haza, s fel a szobába. Ez volt két órakor. A nap gyönyörű volt, tiszta mint arany, meleg mint a nyár. Belépvén, Dina sírt, de ő hetek óta mindig sír. De a dajka is sírt. Mutatta az izzadság csöppeit Irénke nyakán, de hiszen be volt takarva és azonkívül a szoba egy valóságos napfürdő volt. Én kezeit néztem, és újait Irénke még mindig mozgatta a fényben, szemeivel tekintett egy messze távolba . . .

Azonban miután minden sírt, a félelem engemet is megragadt, s viszont az én félelmem és sírásom nevelte a többiekét . . . Dina elkezdte kiabálni: „elle meurt“, s mindnyájan zokogtunk. Ekkor feljött Jolán is, Mari is, ki felvette Boldint, és jajgattunk mindnyájan . . . Irénke valóban szoborrá látszott meredni, tekintete mintegy megkövesedett, . . . erős szert tartottunk orrocskája alá, mire mozgásokat tőn képével, . . . aztán én leszaladtam és hoztam finom bort, s azt egy kanálkával ajkához értettem, és a kedves lény el kezdte nyalni halvány szájszéleit, és azt tette ismét és ismét . . . De félelmünk nőtön nőtt, perczről perezre, és a halál is a szerint látszott közeledni, elvettem minden szereket magamtól és összevén minden bátorságomat, szemeimet szemekre roersztém, s láttam, hogy az, a mi addig lankadt, egyszerre kigyúlt mint egy csillag, leírhatlan fénynyel, s a nélkül hogy pillantott vagy azt fordította volna, látszék látni valamennytinket ... És mihamar kialudt a fény! Ez volt az élet utolsó fellobbanása.

Délután 2½-kor már nem volt!!

Első ízben most láttam embert meghalni, és ez saját gyermekem volt.

A hányan voltunk annyi felé dőltünk. Könnyeink omlottak, mintha egy-egy vízoszlop voltunk volna . . . Ó mi rettenetes fájdalom egy szeretett lényt meghalni látni, az

egekkel szembeszállnánk ilyenkor, megvívánk a villámokkal és örömmel a sírba lépnénk azzal a kit elvesztettünk . . .

Első gyermekemet tettem én el most, mert a más kettőt nem is láthattam, előbb haltak el semmint őket ismerhettem volna . . . Jobb nem szeretni, mint így lakolni meg érte . . . Fejem egy nehéz chaos, mellem alig bir lélekzeni, ökleim összecsapódnak, idegeimet rángatózni érzem, akarnék megtámadni valakit, de kit? A változhatlanság ellenében a tehetetlenség érzete a legborzasztóbb kin . . .

Dinára , már harmadik gyermekét temeti el. Chlotild halva született, Teréz hat hétig élt. De Irénke már 21 hónapos volt, nem volt okunk őt félteni, napról napra fejlődött, elménkben soha sem fordult meg őt elveszteni, úgy néztük mint az ég áldását életünkben, ő volt a száműzöttek csillaga s öröme, birt minden bájjal, hogy a boldulásig beleszerelmesdjünk, nemcsak mi, de mind azok, a kik ismerték.

Bizony nincs igazság a földön, bármily tökéletlenek legyünk, e büntetést mi ketten nem érdemítettük. Miért adatott nekünk ő, ha el kellett vesztünk? Miért ismertük ha tovább nem bírhattuk? Sok az öröm, mit ő nekünk szerzett, az igaz, de ennyi fájdalommal drágán van megvásárolva . . .

. . . April nevezetes hónap ránk nézve. Jónak és rosznak hónapja. De úgy látszik benne keresztekkel kell ezután a napokat megjelelnünk. 16-án született Dina, 20-án keltünk össze, de anyja 15-én halt meg, és íme 1-jén Irénke hagyott itt minket . . .

Ott fekszik szegényke az új ágyban, ez előtt pár nappal vettem, nem hittem hogy halotti ágya leend.

Fel van öltöztetve örökös ruhájába, azon drága csipke szép fej kötöbe, mely neki oly jól állt, de a melyet oly ritkán viselt. Új évre vettük neki, az új életbe lép be vele. Emlékül csak a rózsabimbócskát fejtettük le róla.

Kezeit az öltöztetők keresztbe tették; ujjai közt, a gyönyörük közt, fehér olvasót tart.

Fejét fehér koszorú ékesíti, mint mellét és oldalait is, egy virágágyban látszik feküdni.

. . . Bár nem néztem halottat soha, nem borzadtam őt nézni, oly szép, oly fehér, oly szelíd mint egy fehér márványból kifaragott gyermek. Teste fonnyadását a lepel elfödi, arcza eléggé megtartotta teljességét, a szenvedés kifejezése, miután kimúlt, mintegy elröppent képéről, helyét eredeti jelleme, egy kimondhatlan szelídség és jóság, foglalta el, azon jellem, melyben át fog menni a jövő életre. Mint szenvedni még egy óra előtt, s most mi más alak! Mint a milyen egészséges korában volt, csakhogy az az élő, ez a holt szelídség. O mint fognak örülni az elfogadó angyalok, ha van közöttük különbség, kevesen hasonlítanak hozzá jóságban. Nem az ő érdeme, azé a ki teremte ilyennek; a rózsza sem saját érdeme által királynéja a virágoknak, azzá teremtetett.

És mint megnőtt betegsége alatt! Majd egészen végig nyúlik az ágyban. Csaknem egyenlő párja lett volna Marinak. Igen, ő megnőtt, de nem nekünk, az égnek nőtt meg . . .

Az egész nap sírásban tölt el. A mint jött új látogató, a könnyözön újra megindult, hol veszi magát az emberben a fájdalomnak e bő forrása! Éjjel a legcsodálatosb álmok serege ostromlott, — de nem Irénkével álmodtam, sem az egészségessel, sem a beteggel nem . . .

2-án a mairiere kellett mennem, hol mint halott (II. mairie, rue Drouot) íratott be ő, ki mint újszülött íraték be 21 hó előtt. Tanúképen megjelent Boldin és Meszentin.

Azután intézkedtünk a szükségések iránt. Meudonba vitetjük ki, ott leend az isteni tisztelet is. Ott egész nyáron közel leszünk hozzá, hetenkint meglátogatjuk, virágait a síron ápolni fogjuk, mi hozzá közel leszünk, ő közel lesz hozzánk, a hol legtöbb idejét élte, ott fog nyugodni. Én borzadok a párisi temetőktől. Az mint egy oceán, a ki belemerül, örökre elveszett. Megretten a szív, midőn ama halottak városába belép; egy idegen gyülekezetben érzi magát. De a kis temetőkben mienk marad a halott, kevesen vannak ott, nem háborgat sem a sokaság, sem a drága emlékek fénye, sem a sétálók serege, a szív csendesen kisírhatja magát a szeretett sirhalmán, valóban, kis temetőben a halott is, az élő is jobban érezheti magát . . .

Ó mi megfoghatlan a halál. Előttünk fekszik Irénke, és saját szemeknek nem hiszünk. Oda kell mennünk ágyához és megtapogatnunk, hogy a valóságról meggyőződünk. Mintha az élő lény egy köszoborrá változott volna át. Az nem fog többé ránk tekinteni, nem fog szólam hozzánk, nem fog játszani velünk, nem fogja vállainkra fejét fektetni, nem simogat parányi ujjával, nem fog csókolni rózsajkaival, mely édesb minden más érzésnél, nem fog kiáltozni este és reggel utánunk mint egy pacsirta, mely a lombok közül párjával incselkedik . . .

Én nem gondoltam soha, hogy e kezdetében csekély betegség halállal végződik. Sőt sokszor ábrándoztam a jövődőről, midőn Mari és Irénke nagyok lesznek, két különböző szépség, két különböző jellemmel . . . Íme Mari maga maradt. És megmarad-e ő is nekünk? De ha

megmarad is, egyik szemünk megmaradása felejtetheti-e velünk a másik elvesztését? Én sírok folyvást és szakadatlanul, sokat sírok ha barátaink jönnek, de még többet ha egyedül vagyunk.

Dina és én, mi nem vagyunk képesek egymást vigasztalni. Ő ép oly vigasztalhatlan mint én, én oly vigasztalhatlan vagyok mint ő. A menny elborult fejünk felett, egy végtelen ősz közelít felénk. Kiállhatlan a fájdalom a mit érzek, de másrésztől felejteni sem akarok, minden kis enyhülés utálatossá tenne magamat magam előtt.

3-án. Hétfőn, Dina reggel 9-kor búcsút vett Irénkétől, örökre búcsút vett. Hiában szület, hiában szenvedtél értté, hiában ápoltad éjjel és nappal, mint igen kevés anya a világon, hiába volt életed kéje és csaknem egyetlen gyönyöre, a sors íme elszakítá tőled, neked mindened volt, de a földnek semmi, egy marok por! Alig tudtam tőle Dinát elszakítani, de kellett, — a halott a földé, a fájdalom az élőké.

. . . Tölgyfa-koporsóba tették. Ez belől fehér selyemmel ékesen ki vala bélelve, feje alá egy fehér selyem-párna tétetett, mind ez gyapottal szépen ki volt tömve, Irénke ez örök ágyában puhán fog feküdni. S minthogy a városból elvitetett, camphoros faport kellett bele hinteni, mi az egész koporsót betölté, — szívesen tettem, kedves azt hinnünk, hogy a test, bár holt, menél tovább épségben marad. A koporsót három helyen vasbronccsal kerítették be, megerősítvén csavarokkal, és így vitték ki ahhoz készített kocsin, 12½-kor délben.

Almássy és Meszentin kísérték ki.

Én Dinával maradtam; Irénkének már nem kell ápolás, különben ő biztos kezekben van, ápolás az anyának kell.

Isten veled édes Irénkénk, utolszor láttunk ma, legalább e földön utolszor, ezután nem fogunk veled többé játszani, csak azon virágokkal, melyek sírod felett lengenek. Gyökereik közel lenyúlnak hozzád, szirmaikba könnyeink hullanak, így fogunk veled érintkezni. Ő ha tudnád, mi fájdalmat okoztál te nekünk haláloddal: talán nem nyugodnál békével a sírban, s nem lennél boldog a mennyországban sem.

Avagy azoknak, kik ott fenn vannak, nem oly komoly az a mit mi itt életnek és fájdalomnak nevezünk? Meglehet, s kívánjuk úgy legyen az valóban; rettenetes volna, hogy velünk sem volnál és azon kívül szenvednél is.

... Délután visszajöttek, kik a temetésen voltak. A temetés 2½-kor történt meg. Párisból sokan kimentek, Dembinszki, Vetter, Lugo, Goltara, Hajnik, Adler, Podhorszki stb., és igen sokan Bellevueból és Meudonból, úgyhogy a száműzött gyermekét nagy és szokatlan kíséret követte a sírba. Boldinra bíztam az intézkedést, és ő fényes szertartást rendelt, talán nagyon is fényest. Dinám úgy kívánta, én nem akartam ellenezni. Nem mernék semmit sajnálni Irénkémről, — e gyermektől, kiből, rövid időre, egy magasb angyal jelent meg életünkben.

Örökös sírt vétettünk neki. Míg mi élünk, senki ne nyúlhasson csontjaihoz. Ha mi elhaltunk, akkor megszűnt a mi testünk is, e földön az örökség eszméje az ember életétől méretik . . .

Mi ma elhurczolkodtunk Meszentinhez, a Champs Elyséesbe, 101., ki kibeszélhetlenül ragaszkodik hozzánk. Ő német eredetű, zongora-gyárnok, valaha emigrált. Érdemetlenül szeret minket, szereti gyermekeinket, szerette Irénkét, kiért mindent kész volt elkövetni, s aján-

lotta szállását Dinának, és Dina elfogadta. Nem akart maradni ott, hol minden Irén szenvedéseire emlékezett. . . . Én engedtem tenni a mi neki tetszett, nekem sincs most akaratom. Össze vagyok törve, szét vagyok zúzva, képtelen mindenre, élek mivel meg nem haltam, vegetálok mint a plánta, tele undorral lelkemben az egész világ iránt.

8-án szombaton, halálának napján, Meudonba mentünk, Jolán is, Mari is, ezenkívül Boldin, Almássy, Mezsztin és neje, mindenikünk egy-egy virágot vitt, rózsákat, árvákat (pensée), és margueritot — e fejér virágot szerette ő legjobban. Midőn vele a mezőn sétáltunk, mindig azokat kérte, mindig azokat kellett neki leszakítani, azután orrunkhoz tartotta és prüszenteni kellett, íme e virágokkal áldoztunk neki, sírján, a halottak ez oltárán. . . .

Ma láttuk először a temetőt, melyben sírja van, és a sírt, melyben ő van. Ó mi szörnyű tekintet látni a temető kapuját, midőn azon temetőben kedvesünk alusza örök álmát. Azonban száraz szemmel léptem át küszöbét, de midőn a sírt megpillantám, könnyeim záporokint megindultak. Dina térdre borult a sír mellett, sírt és imádkozott, szegény anya, mi kevély volt ő gyermekében, és mi boldog, íme a földben lábaink alatt fekszik a szép gyermek, fejem elszédül ha rá gondolok. . . .

Ki hitte volna, hogy Meudonban mi egy sírt hagyunk! Midőn fenn a bástyáról e vén templomra lctekinték, nem hittem, hogy mellette a temetőbe sirni fogok járnai, karjaimban tartva Irénkét boldogan futtatám szememet a pompás vidék határain, íme most az ég mint egy kripta sötét boltozata emelkedik fejem felett. A völgy oly hideg most nekem, erdőinek zúgása oly panas-

teljes, az egészen egy szomorú fátyol fekszik, gyötrelmek kínozza szívemet, el-elfojtódik keblemmel, s fogaimat összeszorítom keservemben mint az, ki egy legyőzhetetlen hatalom ellen küzd. . . .

. . . Azonban itt járnok és magamat kisírhatni még is jól esett. Édes gyermekem, íme először látogatlak meg halotti ágyadban, sírok fölöttem, de te azt nem tudod, hogy szenvedek érted, te semmit sem érzel, engedsz jönni és menni, mint egy idegent, ki téged nem érdek. Avagy csakugyan vége van küzttünk minden viszonyoknak? Te nem tudsz rólunk többé semmit, s nekünk belőled csak a bánat maradt hátra? Elmúltál örökre mint egy virág, mely elhervadt s a föld porában többé fel nem ismerhető?

Isten, Isten, miért kellett e csapást is ránk mérned, te láthatad: e gyermek mindnyájunkat mi boldoggá tőn, s íme a földben senkinek, de senkinek nem használ. E sír, mi Ő neki helyet ad, többet használna mind az embereknek, mind az ég madarainak, ha búzákat vagy gyümölcsöt teremne!

. . . Beszéltünk a kőről is mit sírjára tétetni fogunk. Most egy fakeríték van rá téve, melyre egy üveg-födélleket srófoltak, vele a koszorúk sorát megvédeni a naptól és esőtől, maga a föld virágokkal van elborítva. De az iránt csak őszkor végeztünk, midőn új temetőt fogunk nyitni, s őt mi is oda át fogjuk tétetni. . . . Egyébiránt legszebb emlék Dinám, a szeretetteljes anya, ki egész életét sírjára borulva óhajtaná eltölteni. Én e képet vésem szívembe. Az apának ez kell, idegeneknek a sírok hideg földhalmazok. A bánat minden családnak saját kincse, mely becsesei másra nézve néni bir, ezért most is Dinámmal magam szeretnék itt Iréné felett sírni, tanuk nélkül, ámbár e tanuk jó barátok.

Egész hónapban itt maradunk a városban, Dina nem mer Bellevuebe kimenni, ott, hol tavaly ama boldog nyarat töltöttük el, boldogat a mennyiben írónkét birtuk. Jönek látogatni sokan, azt tartják, a buslakodókat vigasztalja a szórakoztatás. Mint fogadjam őket? Bús arczczal? Idegeneknek a szív bánata érthetlen. Mosolyogjak feljük? Ez szentségtelenítése azon hűségnek, melylyel iránta tartozom.

Valóban, én nem hittem, hogy őt ennyire szánjam. A fájdalom elválhatlanul belém vágta éles körmeit. Igaz, az én természetem a nagy ragaszkodás, — midőn Mari testvérem megholt, Pesten három hónapig éltem elzárkózva, egy valódi remete elvonultságában.

Félek a jó kedvtől, üldözöm azt, mintha a halott ellen vétkezném vele. Kérem magamtól, vájjon szabad-e nekem még örülni? Szabad-e nekem vigadni? Szabad-e élvezni? Igaz az, hogy a ki élve marad, az kénytelen az élet követeléseinek magát alávetni, de mégis az valami undorító: vigadni, mintha a koporsó felett lakomáznánk, mintha ünnepet ülnénk a sir felett, s a halottnak fájna örömünk.

Bár mit teszek, bár hova tekintek, bár hol járok, minduntalan reá emlékezem, s minden a mi tetszik, a mi jól esik, a mi mosolyt von ajkamra, egy-egy szemrehányáskint ülepedik lelkemre mi hamar.

Pedig ez így nem tarthat örökre, ez így nem fog tartani hónapokig sem talán, évekig bizonyosan sem, a lélek kifárad szenvedni, mint örülni kifárad. ... Az ember emlékezete egy ember életének végéig alig terjed, minek keressük hát az örökkévalóságot!!

... 13-án Dinával ismét kimentünk Meudonba, ő gyónt, aztán ismét a temetőbe mentünk kisírni magunkat. A „penséek“, kék és fehér, mint a margueritok is

buján kivirultak, íme a szép gyermek fölött szép virágok nőttek. . . . Rábámultam a sír-kertben s képzeltem, mintha ő kibúvnék levelei közül, és elkiáltaná magát, mintha mind ez csak játék volna. ... És miért nem lehetne ez? Mi lehetetlen e világon? Mi lehetetlen Istennek, ha ő mindenható? . . . És belemerültem ez örült képzeletbe, és mi hamar fölébredtem, és midőn fölébredtem, csaknem megbolondultam. Ah most tudom, most értem, hogy fájdalmában és szerelmében az ember mi-ként örülhet meg!

Nem örölend ő többet a földi virágoknak, nem keres? ki apró újaival a füvek közt a fehér margueritokat, nem fog többé kék szemeivel, mint egy nefelejts, ott ülni a magasan habzó füvek zöldében, meg-megijedve a körulte repkedő pillangók tarka seregétől, a virágok, méltó társai s barátai, nem mérkőznek többé vele, azok már csak sírját ékesítik, ő alszik örökre, néma végképen, soha nem látjuk őt többé, ő sem lát többé illatozó virágokat.

. . . . Múlnak a napok, már három hete ma, hogy meghalt. Nap múlik nap után, kelünk, fekszünk, tápláljuk testünket, nézzük mint hemzseg körülünk hiúságában a világ, de sötét minden a mit látunk, az életnek színe és fénye múlt el. Hasonló egy órához a mi életünk, mint az ha felhúztatik megy, forog, üt, ilyen gépszerű a mi életünk. Nem gondolkodom, nem tervezek, nem vágyok semmi után, kedvem nincs semmihez, hasonló vagyok az állathoz, mely ösztönileg az étetés és altatás idejét várja, esze azon túl nem jár. . . .

Ha valaki hozzánk jön és nevet, szinte sértve érzem magamat, boszus vagyok lelkemben ha a látogatót mosolygó arcczal kell fogadnom, s ha kifáradva az önkínzásban a pillanat benyomása képes is néha elra-

gadni, lelkem egy szögletében mindig ott van Irénkém képe, mint mikor az ajtó mellől kukucskált felém, — és ilyenkor szívembe belenyilal a bánat, hogy szinte feljaj dúlok bele.

Valahol láttam egy képet, a függöny mellől egy kedves gyermekarcz lelesgett ki, — lelkemben így ül ott Irénkém arcza, nemcsak enyhülni nem mer bánatom, de szemeimet sem merem róla lefordítani, azt hinné elfelejtettem őt, ha másra gondolok.

Nem nem, nem felejtettek el, még egy szempil-
lanatig sem, akár mit teszek, akár hol vagyok, akár
kivel szólok, te is mindig velem vagy, nálam vagy, lel-
kemben vagy édes Irénkém, emlékezeted azon atmos-
phaera, mely körülboltozza lételemet. Te halott, én
élő, mind-ketten egy sírban, a te sírodban vagyunk.
Meglehet, boldogabb a ki felejt, de én nem cserélnék
vele, fájdalomamat ha elveszteném, nem tudnám magamat
becsülni.

Ó hiszen irtózatos a gondolat: téged örökre, visz-
szahozhatlanul elveszteni, folyvást gondolkodom és még
mindig hihetetlen, megfoghatatlan az. . . . Csaknem egész
aprilban szép napok voltak. A múlt év szép napjait
juttatják eszembe. Azokat, miket vele töltöttünk. Két
nyarat töltök vele, kedves főleg a második nyárban
volt, midőn már csacsogott, midőn már eszmélt, midőn
már járt, evett, mosolygott, játszott, ismert minket,
örült ha látott, ezért a tavaszi szép napok nekem csak
jobban fájnak. A meleg nap rá emlékeztet. Mindig
mintha őt várnám. Keresem a fényben, a rezgő nap-
fényben, de hiába keresem. . . . Dajkája, ki nálunk ma-
radt, valahányszor elémbé jön, üres karral, mindig azt
gondolom csak kün hagyta őt, — mint örültem másszor

ha ez asszonyt láttam, most nem nézhetek rá, elfordul róla tekintetem.

Dina nem akarta őt megtartani, mondván, szörnyen fog tekintete fájni. Én az ellenkezőt hittem. Imádtam ő is a gyermeket, legalább majd beszélhetünk róla. . . . Csalatkoztam. Nekem fáj ha őt látom. Sötéten nézek rá, mintha gyűlölném. Nem szólok hozzá, nem mosolygok rá, mint midőn karján tartva jövögete hozzám százszor egy nap, és mindig, legsürgetőbb dolgaim közepette is mosolyogva fogadtam. Most üresen jár. . . . Mintha hiányoznék egy része. . . . Üresen menve és jöve a halottat hordja karjain. Nem felejtettem semmit, és mégis fáj ez emlékeztetés, . . .

Május.

. . . April vége borús és esős lón, és május eleje is az. Azonban szállásunkat Párisban felmondván, s ott a hol vagyunk, tovább nem maradhatván, 8-án, bús, szomorú, esős időben, — Irénke nélkül, — Bellevuebe kiköltöztünk.

Ó igen, ez szomorú hely ő nélküle, midőn reá emlékeztet, szívünk még sokszor el fog fogódni, akármerre pillantunk, képe szemünk előtt fog villogni, minden a mit teszünk keserűséggel leend tele; de más részről, közel leszünk hozzá, és emlékezetével fogunk társalkodni.

Este felé jöttünk ki. Mostani lakunkhoz közel van azon kert, hol tavaly nyárban dolgoztam, hol őt minduntalan utánam hozták, hol ő kiáltozott felém, hivni reggelire, ebédre, s midőn aztán terjesztő felém karjait a dajka öléből, én őt, s ő engemet vivén. . . . Ma

alkonyaikor oda lopóztam e boldog kerthez, s ama fásűrűbe pillantottam, hol legtöbbször ültem s hol vele leggyakrabban játszottam. A csoport legmagasb fájának tetői rezegetek a hold fényében, talán a szellőben az ő lelke van ott, a lombok közt egy csalogány zengett tiszta hangokkal, talán ő az, a ki belőle hozzám átszól ... A mint e fák közé képzeltem magamat s lélekben végig gondoltam ama szép órákon, melyeket véle ott éltem, könnyeim megindultak csendesen, hasonlóan a langy esőhöz, mely egy vész elvonulását jelenti.

Szinte remegve közelíttem azon kerthez, remegve néztem bele át, örültem és szenvedtem, vágytam és irtóztam, egy elátkozott paradicsom volt az nekem, úgy éreztem magam mint az első emberpár az édenen kívül. Mindent a világon széppé a boldogság tesz, szentté annak emlékezete, s rúttá tesz a veszteség a hol azt szenvedtük.

Íme órákig ott tudnék e pompátlan, e közönséges kert körül ábrándozni, s képzeletemben előhívnám mind azon apró jeleneteket, mik köztem és Irénkém közt történtek. Midőn jött a dajka karján, s a gesztenyeágak levelei közül ki-kileskelődött, mint egy virágbimbó, midőn messze a fák közül kiáltozott felém mint egy madárka, midőn hátul megkerült és vállaimra ülven, kezével ütögejt, mint egy galamb a szárnyaival csapdosni szokott, midőn szagolni adogatta a virágszálat és nekem arra prüszszenteni kellett és ő nevetett jó ízűen, hogy örömemben könnyeim megindultak, midőn fehér ragyogó ruháiban a fák mögött bujdosott mint egy bolyongó csillag, — ó mi szép napok voltak azok, szívem repdes örömében ha rájuk emlékezem, és összeszorul ha arra gondolok, hogy mind ezek elmúltak visszahozhatlanul.

Csak énekelj tovább is kedves fülemile e kert fái közt, nekem jól esik azt hinnem, hogy benned az ő lelke él, eljövén meglátogatni a helyet, hol ő második s utolsó nyarát, életének legvidámabb napjait élte, minket is a legteljesb boldogsággal ajándékozván meg.

Ó mi csodálatos mező az élet. Örömet vetsz és bút aratsz, bút vetsz és örömet aratsz, innen van hogy néha félsz a jótól, és másszor örvendsz a rosznak, tekintvén nem a jelent, de azt mit a jövő hoz . . .

Alig merünk sétálni itt Bellevueben. Minden reá emlékeztet. A vasútnál reánk várakozott, midőn a városból érkezünk, az avenueben előnkbe jött, midőn mi, míg ő aludt, künn járunk; ama padon üldögélt ölében ama 80 éves charpentiernek, ki most mint egy atya sir utána s kertjeinek legszebb virágait küldi sírjára, a terrasseon órákat tölténk vele, a meudoni erdőben sok délutánokat elmulatánk a fák árnyékaiban, magas fűvek zöl dében, akárhova tekintünk, mindenütt történt vele valami, minden hely emlékeztet egy szép napra, ha nem másra, legalább arra, a hol először jelent meg egyik vagy másik új ruhájában. Azon utczába, hol tavaly laktunk, még nem mertünk lépni, sem azon házhoz közelíteni, melyben a tavalyi nyárt eltöltöttük. Mint aranyos nyilak lövődnek szívünkbe a szép emlékezetek minden felől. Minden tárgytól mintegy visszajedünk, — oly kínos és oly édes a szép napok emlékezete.

Azonban mind ezen át kell esni. Sorsa az embernek meglakolni a boldogsáért a mit élvezett. Sőt ez nem minden. Meg kell érnie azon kint is, hogy fájdalma elenyészik, midőn a bú édessé kezd válni, elröppen az, hiúban nyújtjuk utána karjainkat. Nincs állandóság az embernek sem örömében, sem bánatában. A bölcső komi sír, a sírdomb körül tánczol és mulat. Építs aztán

valamit azok kegyeletére, kit magad után az élők közt hagysz.

. . . Mari egy szép, érdekes és szellemteljes leány, tele étellel s elevenséggel, szóval azzal a mi egy gyermeket kedvessé tehet. Egy darab tűz ő, egy futó láng, játszva éget, egy kis tátos És mégis mi úgy meghidegültünk iránta Irénke halála óta, nem látszunk érteni, mit birunk benne. Valahányszor rá tekintek, nem ő jut eszembe, ki megvan, de Iréné, a ki hiányzik, mindig mintha valamit keresnék őt látván, ő egy emlékkő, mely azt jelenti a ki mellette fekszik. Úgy vagyunk vele mint a rózsággal, melyen két bimbó van, ha egyik letörik, a másik magában becsét veszt, legalább egy időre. Elfelejtjük azt mi szép ez magában is, arra emlékezünk mi szép volt a kettő együtt . . .

Néha-néha elmegyünk sírjához a meudoni temetőbe. Ha ott kisírjuk magunkat, mert mindig sírunk még, mintha csak tegnap halt volna meg, megkönnyülve térünk vissza. Ez a mi kedvesb zarándoklatunk. Mint a nemzeteknek, nagyban, megvan a maga bánatutja, a keresztyénségnek Jerusáleme, a mohamedánoknak Mekkája, kicsinyben bír azzal minden család. Mi gyermekünk sírjához járunk búcsúban, a hazán kívül lévén, az egész világon csak e négyszeg ölnyi hely az, mely a mienk, mienk mindenképen, főkép azon boldogság által, melynek hamvait tettük bele.

. . . Hiában rendeztük a szobákat máskép, hiában hordoztuk át a bútorokat egyikből a másikba, hogy a visszaemlékezés folytonosan öldöklő ne legyen, a hova pillantunk mindenütt ott látjuk, képe szemünk sugárain jár, nem kell keresniök, velök jár. A könny a lélekben azt eszközzi, mit a meleg eső a mezőben eszközöl. Mely földet megöntöz ott a magvak kizöldelnek, — így mi is

a hova tekintünk mindenütt egy emlékezettel találkozzunk. Ott az udvaron, az út hajlásánál a napfényben fürdött, márczius napjaiban, midőn néhány napra ide kijöttünk, már akkor sokat szenvedett, itt fenn azon szobában, melyben most én lakom, melyben az előtt ő lakott, a kandalló előtt, ingben játszadozott mint egy kövér angyal, s oda ment a tükrökhöz megcsókolni benne magát, de mint egy idegent, mielőtt lefeküdt volna; len az étteremben a falpapíron van festve egy vár, előtte egy hid egy folyamon, egy asszony ki gyalog, egy férfi ki lovon megy, — esténkint ez alakokat sorba kellett neki mutogatnom, mindeniket nevéen nevezvén . . . Mind kicsinyiségek ezek, ilyen emlékezetek száma végtelen, azonban ha egy-egy ilyennek átadom magamat, szivem elfogódik s könnyeimet szememből megindulni érzem.

Dina még többféleképp kínozza magát. Én halálát siratom, azt hogy nincs, azt hogy elment visszahozhatlanul, egy angyalnak képzelem, mely víg arcczal röppent el, de Dina szenvedéseit is siratja, nemcsak az gyöttri, hogy megholt, de az is, hogy annyit szenvedett, ő Irénkét nem képzeli magának szép egészségben mint én, lelke előtt a sápadt és szenvedő gyermek lebeg. Az asszonyok minden fájdalmat meg tudnak finomítani, egyesből kettőst csinálnak; a halálon túl annak nemével kínozzák magokat. Ők a fájdalom méhei, melyek e szomorú, e sötét virág kelyhét fenéig kiszörpölik.

. . . Május hava esős és hideg, alig múlik el nap, melyen nem esnék. Igaz, sírja annál frissebb, a virágok annál bokrosabbak, de nemde hideg ágy ilyenkor a nedves föld? Valahányszor esik mindig rá emlékezem. Kibőlünk, midőn rajta feküdt, bizonyosan melegebb volt. Ó drága lény, most nem vagy földél alatt sem, a szél szabadon zug feletted, néhány maroknyi por takar és

véd, a csillagok hidegen tekintenek le reád, a sötétben egyedül vagy a szabadban, — szüleid elhagytak, nincsenek veled, nem aggódnak vajjon fogsz-e fölébredni és megijedni. Ah ez valami borzasztó! A kit úgy ápoltunk azt magánosan itt hagyni a szeles mezőben, — a ki körül úgy örökénk mind, azt bízni a temetőőrrre, ki a kapukat bezárván, éjjel saját házába tér, — a kit se lyembe és bársonyba öltöztettünk, s a kit szalaggal és virággal felékesítve ölben hordtuk, az most a földbe van rejtve, ebbe az örökös piszokba. . . s kövesse-e képzeletem addig a mívé már eddig vált?!

Nem, eddig még ritkán merek menni, képzeletem csak pillanatra állapodik meg az enyészet küszöbénél, — elfordítom szemeimet e rettenetes képtől, s nézek Irénkém daguerrotypírozott gyönyörű alakjára: alszik mint egy teljes rózsabimbó a dajka ölében.

Tudja Isten, én őt itt naponkint szebbnek találom. Egy valóságos galamb-arcz, oly fehér, oly finom, oly szelíd és jószágteljes.

Ő valóban megtarthatta volna őt nekünk Isten tovább is, mert benne ő is gyönyörködhetett maga. Sok szép dolgot teremtett Isten, de szépség nincs, mely a gyermekéhez hasonlítottathatók.

. . . íme két hónapja lesz mióta Irénke nincs velünk, s még nem bírtam dajkájára, ki mint szobaleány maradt nálunk, egy nyájas tekintetet vetni. Nem mintha haragudnám rá, hisz ő imádtá és fáradhatlan volt ápolásában, de nekem ő mint egy haláljelentő jelen meg, mintha mondaná: ne légy vidám, hiszen nincs gyermeked, — mindig elkomorodom, valahányszor belép a szobába a hol vagyok. Szegény asszony talán nem is tudja mit gondoljon rólam, ki, míg Irénkét hozogatta, őt mindig nyájasan fogadtam, néha már tettem magamnak szemre-

hányást, de más részről nem bírok magammal, a mint jöni látom őt, homlokom összeredőzik és arczom elborul mintha egy felleg közelednék felém.

30-án. Ma ismét a meudoni temetőben voltunk. Vittünk neki bokrétát, virágot és koszorút, az ő sírja a mi oltárunk, melyen neki áldozunk.

Igaza van Dinának, én is megkönnyülök ha nála voltam és sírtam, bár csak néhány könnyet. Az emberi szív a fájdalommal hasonló a virághoz, melynek keble a nap forróságától ég, ezt a harmat, azt a könny frissíti fel és enyhíti meg.

Itt a sírnál, a temetőben érzi az ember, mikép az élet egy nagy számadás, melynek végén mint quantitas incognita áll a halál. Élet, ember, világ mind más volna, ha ismernők. Valóban különös, hogy csak az út, melyen haladunk, világított meg, de a ezé], az öböl, melybe igyekszünk, sötétség által van beborítva. Mint egy sugár a naptól a földet megvilágítja, úgy világítná meg az erkölcsi életet egy sugár a síron túlról. Természetes, ha egy sötét barlang torkánál, melybe sokan bementek, vissza senki nem jött, kételkedünk. Hitet önteni az emberek lelkébe s így új alakot adni a földi életnek, attól függ, a kitől függött világ helyett sötétséget állítani a sír kapujához . . .

Az Iréné melletti egyik vén sírdombon rózsza és csalán vegyest nő. A rózsát reá ültették bizonyosan, a csalán önkényt nőtt. Engem meghatott e két sirató tekintete, de sokkal inkább a csaláné mint a rózsáé, mert ez meg van vásárolva, de amaz ingyen szolgál emlékül. .

Egész nap terhes borúlátók kerengtek az égen. Most is míglen mi itt a temetőben vagyunk, az ég felére mint egy vastag kárpit lóg a sötét borulat. Az eső csaknem elcsöppen. A szél fú, az egész levegőben valami

keserves sírás és nyögés és sóhaj hallatszik. Körül tekintvén magamat a keresztek, sírfák, halotti koszorúk e kertében, valóban mintha a temető sírt és sóhajtott volna. De kit szánnak e halottak? Magok felett siránkoznak, sajnálván az élet kellőméit, vagy minket sajnálnak, kik itt küzdünk a szenvedés e völgyében?

Egy más sír felett pompás cyprus-fák emelkednek, s ágaikon nagy rakás rózsza virágzik. Gyönyörű tekintet. A rózsafa ismét és ismét átölelvén derekát, egész tetejéig felfutott. Azt gondolnók: e rózsák magának a fának virágai. Képe az igazi szeretetnek, mely a halottat a sírig elkíséri, s ott még gazdagabban önti rá kincseit mint tette az életben. . . .

Annak ki nem vesztett, a temető semmi, egy üres telek. De mi kínos élvét nyújt annak, a kinek van kit siratni. Valóban üdvös az embernek néha néha időzni a temetőben, mint üdvös nagy vészben a sajkát a révpart-hoz kibötni. Kevesbet követelünk mind az élettől, mind az emberektől, látván előttünk a végcélt, melynél minden törekvés végződik.

Ilyenkor látja az ember, hogy hasonló a büszke tölgyhöz, mely századokig nőtt, de bár mi hatalmas volt, a roppant alak alig hágy hamut a tűzhelyen.

Én eddig csak Irénkemet sirattam a temetőben, most már egyéb gondolatok is foglalkodtatják lelkemet, a halál eddig egy fájdalom volt, most egy birodalom, melynek ismerkedem vidékeivel!

Június.

E napokban Párisban járván, Meudonba szálltam ki, s ott a temetőbe mentem. Tudtam, hogy Dina, Jolán

és Mimi is eljönnek, de én előbb akartam ott lenni. Én egyedül szeretem meglátogatni a halottat, egyedül szeretek ábrándozni a sír felett, átengedvén lelkemet világosb és sötétebb gondolatoknak.

Sokat sírtam ma is, többet mint másszor. Nem látott senki, nem nézett senki, lelkem tele-tele gyúlt fájdalommal és meg-megfakadt mint egy megtelt hólyag. Kivált pillanatokban, melyekben elégedetlenek vagyunk az étellel, kétszeresen szánjuk a halottat. Némileg irigyeljük sorsát, azt, hogy jön és roszon túl van, óhajtánók vagy hogy ő is velünk volna, vagy mi volnánk vele.

Hiszen én alkalmasint Irénkével fogok együtt fekdüni a földben. Nem hiúban szeretett ő engemet annyira. Épen mivel elváltunk, ez sietteti a viszonyegyesülést. Én alkalmasint száműzetésben fogok meghalni, így természetesen mellé tétetem, és csak magam, mert a többiek miért ne mennének akkor haza? Elég, hogy velem szenvedtek, s megszépíték életemet, a halottnak- majd nem használhatnának, s minék szenvednék tovább a francia szívtelenség hideg lehelletét? Ők majd haza fognak menni, s menjenek is haza, magam is azt óhajtóm, én itt maradok Irénkémmel, vagy inkább Irénkém tudta, hogy apja soha nem fog haza térhetni, s így vele akart maradni, sőt az idegen földben fekvés kínját megédesíteni az által, hogy megelőzött. De e szerint már nem sokára fognám követni? Mert ha nem, miért nem maradt tovább velünk? Én nem kívántam ez áldozatot, én inkább fekdütem volna egyedül a sírban, csak míg élek vele élhettem volna. Úgy sem tudom mi az a halál, de azt hiszem, vagy semmi, egyszerű enyészet, vagy ott nincs vigasztalóra szükség.

Esős idő járt nem napok de egypár hét óta. Sírja egy virágos kert, de a homokos föld itt ott megnyíladott. Kiegyengettem újra. Ha már ölemben nem melegíthettem, sírjával foglalkoztam. Nézem a két angyal-szobrot, mely a levelek közül fehérük ki, s gondolom, ha ő most úgy ülne saját sírján! Lemetszem a száraz lombokat és fonnyadt bimbókat. Új bokrétákat hozunk neki, mintha ő mind ennek még örülni tudna. Nyughelyét azon virágokkal ékesítjük fel, melyeket ő, a gyönyörű teremtés, leginkább szeretett. De néha elmém elfúrja magát a földön, leszáll koporsójáig, azonban midőn a fehér lepelt teteméről le kellene emelni, e ponton megállapodom, — én őt mindig csak szépen szeretem látni és képzelni. Testi mint lelki világban az ember csak a szépet szereti, az Isten a szépség eszméje. Azonban midőn ma a virágokat és göröngyöket megmozgatám, a hasadékokból hangyák búvtak elő, s én elmerülve néztem utánok, e lények után, melyek a sirtitkából jöttek fel. Hol is keresselek én téged édes Irénkém, ott hol e férgek búvdosnak, vagy fen az égben a csillagok fényében? Óh én nem tudom, de érzi szivem, hogy a földön nem vagy.

18-án volt születés-napja. Ó boldog nap, ó szerencsétlen nap! Mennyi örömet adtál, és mennyi bút, mi széppé és mi sötétté tetted életünket. Kérdezem magamtól, vájjon tudva, hogy Irén meghal, kívántam volna-e bírni legalább oly rövid ideig? Igen, igen, jobb szerettem, hogy ismertem őt, mintha soha sem láttam, soha nem öleltem, és reá soha sem emlékeztem volna. Legalább szép az, a mire visszaemlékezem, ha sírok is utána, vannak rövid pillanatok, mikben kéjt is érezek, midőn ártatlan képe lelkem előtt ellebben.

Szomorú nap volt ez mindenkép, az eső folyvást esett. Azonban Dina, én és volt dajkája elmentünk Meudonba, és születés napján felékesítettük a halottat. Új szép keresztet vittem neki, egy szép képet, zink rámába foglalva, hol a Jézus gyermek anyja ölében fekszik, lábainál egy báránka áll, vittem neki egy koszorút kék és fehér üvegyöngyből, azon kívül vittünk friss virágokat, a karfákat befestettük újra, négy nagy rózsafát ültettünk dombjára, zöld mohával beszegélyeztük széleit, — ó egészen ünnepileg néz ki a sír, semmi nem hiányzik, mint az élet!

Így fekszik fölékesítve a halott mennyasszony. Nászagy helyett a koporsóba tétetik. Koszorú, jegygyűrű, fátyol, fehér bokréta, mind az meg van, a vőlegény is ott áll, várja mennyasszonyát, de az föl nem ébred.

Megünnepeljük születés napodat, édes Irénkém, mi is, bár az nekünk rövid örömet adott, és végtelen bánatot hozott. Sírodat nézzük, mint az oltárt, áldozunk rajta virággal, koszorúkkal, ajándékokkal és könnyeinkkel. Ha nincs élet túl a síron, mind ez hiábanvalóság, de ha van, akkor te örülsz a mi figyelmünknek irántad, s így mi neked örömet szerezünk a sírban is. Ó bár csak ez így volna, hogy te látnál mindent midőn poraidnál meg-megjelenünk!

Az én képzeletem egyébiránt a sírba behatni nem mer, nem akarom tudni, mi az a feloszlás, maradok a sirt elborító virágok közt, meg kell szépíteni a halottat. Elábrándozván néha úgy tetszik nekem, mintha e kis tér nem sírja volna, hanem egy kis kert, melyben a kis teremtmény lakik. Ez eszme oly rokon egymással ott, hol gyermek a halott, — nagy emberre nézve a sír egy foghely.

28-án írónké névnapja volt. Én nem mehettem el, csak Dinám volt nála, üdvezelni névnapján a halottat. Oly jól esik kisírni magunkat a temetőben, keblünk, oda menvén, egy meggyült seb, a sírással az mintegy megfakad, s utána egy édes könnyebbülést érezünk.

Íme elmúlt, halála óta, a harmadik hónap is, apródonkint hozzá szokunk ahhoz, hogy ő nincs, nem keressük őt mindig, mint eddig kerestük, annyiszor csatlakoztunk 90 nap óta naponkint, hogy a vágy kifáradt, — de mennél hosszabb-hosszabb kezd lenni a megpihenés, annál kínosabb aztán, ha vele foglalkozunk. Az én elmém egyébiránt még mindig hasonló az éjjelhez, melyen a hold sápadt képe, mint az emlékezet, szomorúan halad a futó fel legek alatt.

Július.

Semmit nem tudok dolgozni, csak tengek, engedem múlni a napokat, várva azt, mely erőmet meghozza, de eddig egyik sem hozta meg. Még írónké emlékezetét sem vagyok képes megírni, pedig hétről hétre akartam hozzá fogni, s lelkemet rokon munkák olvasásával táplálom. Ezért hozatta el Dinám Bécsből a „Stunden der Andacht“ hat kötetét, melyet azonban most nem találtunk oly szépnek, oly vigasztalónak mint máskor. . . . Átnéztem régebbi munkáimból, László, Mária, Kölcsey emlékezetét, s némi változtatással, a mennyiben itt ott homályosnak, máshol túlterheltnak találtam, lemásoltam őket, utána jöend Hunyadi, aztán Theresia emlékezte, azután Iréneé fog jöni, és még egy-kettő,

s ez egy jó kötetet fog képezni, mit Magyarországon kiadni szándékozom.

... A szerencsétlenség, a bánat kimeríti az ember élet- és tetterejét, tudja Isten, de én úgy érzem, bár mit dolgoznám, azzal mintegy megsérteném az ő emlékezetét. Merengek, ábrándozom, emlékezem, olvasok is sokat de cél és kedv nélkül, én a sírdomb vagyok, az idő röpül el fölöttem.

Nem érdekel nagyon még a keleti kérdés sem, ámbár mind diplomatikai csavargásainál, mind a szemközt álló hadierők nagyságánál fogva érdeket méltán gerjeszthet, s ránk nézve annál inkább, mivel ez összeütközés mind Európának, mind különösen a Dunamelléki országoknak új arcot kölcsönözhet. Igaz, én a többiek vérmes reményeiben soha nem osztoztam, annak néztem a csatát a mi, t. i. a fejedelmek közti csatának, meglehet a népek is szerepre hívatván, meglehet, de ez idő még nem következett be. . . .

Minden esetre ez európai háború szörnyen nyomja az ipar és kereskedelmi viszonyokat, s ha ehhez még szükség és éhség járul, mi nem lehetetlen, a mennyiben april közepe óta, mondhatni, szakadatlanul esik, akkor igen valószínű, hogy Európában minden ingadozni fog, a trónok legjobban, csak mindig az a kérdés: a népek vezérei bölcsőbbek és bátrabbak lesznek-e?

Dinám jobban van, fejbajában keveset szenved, szeme, a bal, nem gyógyul, de a jobbnak világa erősödött. Ismét folytatja a hidegvízúrát. Mimi gyakran náthás, este izzad, már egyszer nehezen hallott, az orvosok azt javasolják: „huile de foie de morue“-t igyék, mi ily bajban csodákat művel, és most hideg vízesőt is vesz, e végre egy új találmányú eszközt vásároltunk. Magam is alá állok naponkint, mert néha meg-megkap

egy fejszédülés, s a mit eddig nem tapasztaltam, jobb szemem néha könnyez. Hiszen van oka sírni! —

Látogatóink gyakran vannak, néha unom is őket, néha az igaz, jól esik nem boronganom egyedül s magamban. Ambár már nem látom mindenütt Irénkét mint láttam eddig, kezdetben ide Bellevuebe nem mertünk jöni, most pedig a városban félünk a Boursault utczába lépni, mindig ott van a kísértet, a hova az ember nem mer menni, az üldözi a mitől szalad.

5-kén Batthyány Kázmér és neje jöttek ki (ez utóbbi első férjétől leányát s kis leányát veszette el) s nálunk reggelizvén, az erdőben egy sétát tevének. Jól néz ki, érdekes, szép férfiú, 46 éves, de alig mondanák 36-nak. Vig kedvvel búcsúztak el, s Ígérték, hogy mihamar ebédre jönek ki, vagy menni fogunk Fontainebleauban együtt; még 9-én a Champs Elyséesben sétált, és 12-én délután vesszük a hírt, hogy az nap reggel 6³/₄-kor meghalozott. Mint a villám sújtott ránk e hir. Mert hiszen úgy tetszett, mintha azelőtt való nap láttuk volna. Még mintegy köztünk volt, velünk beszélt, nálunk evett, és soha megelégedettebb nem volt mint ekkor. Dinától eltitkoltam a hírt, mivel choléráról beszéltek, s bementem Párisba a grófnéhoz, kit hármagyszásban találtam, a mennyiben egymásután két gyermekét és most férjét veszette el. Az eset bizonyos, ő megholt, étranglement de hernie (bél-sérvés). Vasárnap este lón rosszul, próbálta maga helyre nyomni az int, később egy orvos is hasztalan próbálta, hétfőn fürdőket rendeltek neki, kedden operálni voltak kénytelenek, azt hitték jól sikerült, azonban szerdán reggel véletlen, hirtelen kimúlt, a nélkül, hogy berohanó nejének szót mondhatott volna, pusztán pillanattal búcsúzott el és kimúlt. Nem félt a haláltól, mivel nem várta, de ép azért

semmi intézkedést nem hagyott hátra. Alkalmasint orvosi ügyetlenség áldozata, rosszul operáltatott, nemhogy valami híres műtevőhöz fordultak volna, de saját könnyelműségéé is, pár év óta van azon baja, és nem tudott róla régi inasa sem, sem köteléket nem hordott, talán férfiúi ál-büszkeségből, s meglehet ekképen lett a baj gyógyíthatlan és halálos. Sokat hányt s sokszor ürült a végső napon, meglehet e szerint cholera is járult hozzá. Az orvosoknak nem szabad ezt mondani, minthogy járványos kezd lenni, de a grófné nekem így mondta, s ő is hajlandó hinni, hogy cholera is járult hozzá. Jele az is, hogy a test egyszerre nagy felozlásnak indult, felpuffadt és tarthatlan lett ...

Másnap, 13-án délután a Montmartre temetőben eltemettetett. Magyarok, olaszok, lengyelek voltak jelen, francia alig kettő-három, pedig sógora francia, és ő a legmagasb szalonokban volt járatos, azonban ilyen a francia, mosolyog az érkezőnek, a távozót elfelejti. Ez tehát valóban száműzötti temetés volt, mint idegen temettetett el, s ő, egy herczeg öcscse, ő 20—25 millió fr. vagyonnak ura, egy bérlett sírboltba tétetett le, mely mély mint egy kút; a vállalkozó még sok koporsót fog rakni fölibe. Még csak sírja sincs magának, zsellér, lakos ott is. Senkinek sem jutott eszébe egy koszorút hozni neki, csak én tettem egy immortellt koporsójára „a mon ami“, mely vele együtt a földbe leeresztetett. Talán jobb meghalni a vérpadon mint száműzetésben. Nem a dicsőség miatt, de jól esik tudni az embernek, hogy róla megemlékeznek, és ezt a vérhalál biztosítja.

Pályáját szomorúan végezte be. A magyar főnemeségben alig volt ember, kinek nagyobb jövődjé lett volna. Több ambitio, több erély, valamennyi fölébe emelte volna; e kettő hiányzott neki. És mit nem tehetett volna

20—25 milliónyi értékkel! Azzal egy-egy téren, egy nemzet életében, egy ország sorsában epochát teremthet S ő nemcsak anyagi eszközzel bírt, szellemivel is, nem volt kebel képesb hozni nagy áldozatokat. Ebbéli készsége határos volt a könnyelműséggel. Ezért nem tudtam én föltétel nélkül rosszallani folyamodását az amnestiáért. A békés, a nemzeti haladásban az ország vezérembere lehetett volna, föltéve, hogy akarata nem hiányzott. íme azt nem kapta meg. Visszautasított Austria, félreismeretett az emigratio által. Senkinek sem jutott eszébe, a hírlapok útján tudatni halálát; kénytelen voltam én elküldeni az angol, francia, német lapokba a következő értesítést:

„A magyar emigratiót és nemzetet egy nagy csapás érte. Egyik legkitűnőbb tagja, gróf Batthyány Kázmér, Párisban július 12-kén, élete 46-ik évében, hirtelen és váratlanul meghalálozott. Nem szándékom élete rajzát adni, mert az tettekben és áldozatokban dusabb, semhogy néhány sorokba beférne. Mint egyén jeles volt nemcsak testi szépsége által, de lelki magas tulajdonainál fogva is, az elismerést és csodálást tőle, a tetteiben bátor, az érzelmeiben nemes, a gondolatokban gazdag, a század szellemével együtt haladó férfiútól ellenei sem tagadhatták meg. Részvéte a magyar szabadságháborúban annál nagyobb méltánylást érdemel, mert az ment volt minden személyes ambíciótól és önzéstől, használni kívánt és nem féüyleni, — mert abban teljes odaadással részt vön mind a mellett is, hogy politikai meggyőződése a többi vezérférfiakétól tetemesen különbözött; de ő a haza függetlenségét és az alkotmányt látván veszedelemben, nem késett határozottan fellépni, a csatatéren mint katoná, a tanácsban mint miníster. Hazája javáért sem vétét, sem vagyonát nem sajnálta, 20 millió francra megy

javainak értéke, mit tőle Austria elconfiscált. Ebből ő egyet-mást megmenthetett volna, de semmit nem mentett meg, talán hogy áldozata teljes legyen. Meglehet ezzel magára, övéire s a hazára nézve nem bölcsen cselekedett, de a nagy lelkek sajátja a nagy események következményei alól mellékutakon nem húzni ki magát. Így ő szegényül halt meg és számkivetésben, s nemcsak idegen földben, de idegen család sírboltjában fekszik. Azóta, ott túlnan, bizonyosan találkozott rokona, Batthyány Lajos véres árnyékával, most ők együtt tekintenek le onnan, mindketten mint Austriának áldozatai s Magyarországnak martyrjai.

Béke hamvaikra s örök dicsőség emlékezetüknek.

Paris, júl. 14-én 1854.“

Valóban nagy veszteség a magyar jövőre nézve, akár visszament, akár künn maradt volna. Mint családtag hű magyar volt, habár a nyelvet késő tanulta is meg, s ha nem mondhatni is demokratának, a szabad intézményeknek igaz barátja volt. Ez utóbbi időben reménye elcsüggedt ugyan, de nem kétlem, az első kedvező alkalom fölkellesítette volna, bátorsága s nagylelkűsége mindig mindenre készen volt. A nevet, melyet viselt, ismerte egész Európa, őt a párisi legelső salonokban szívesen elfogadták. Ha az itteni kormány valaha Ausztria ellen menend vala, bizonyosan hozzá fordult volna legelsőben. Magában az emigrációban az egységet ő volt volna legképesb helyreállítani, ha tevékenyebb, ha tettvágyóbb lett volna, s általában ha fontosnak találta volna arra dolgozni. Benne tehát, magyar szempontból, igen fontos, némileg kipótolhatlan egyén dőlt ki, nagyobb csapás az emigrációt és a magyar fajt nem érhetne.

Ő magára nézve is szomorú ily rögtön, ily ifjan, annyi nélkülözés közben tűnni el. Gazdagságból szegény-

ségbe, kényelemből szükségbe, főrangból számkivetésbe sülyedni, elveszteni mindent, őseinek emlékeit, hagyományait, elveszteni a hazát, elveszteni még a reményt is, s így halni meg, az bizony keserves. A magyar faj kora valóban végkép lehanyatlik. Embereit, kiket Austria meghágy, a gondviselés irtogatja ki. íme ő előment az utón, mely reánk is vár, ó pedig szomorú feküdni idegen földben!!

Nem hittük volna, sem ő, sem mi, hogy írónkét, ő keresztatyja, oly hamar fogja követni. Ott túl jobb lesz hozzá mint itt volt, mert itt szegény Kázmér nem szépen viselte magát iránta, — a családi élet bajait nem ismerte, — betegsége alatt nem látogatta meg és temetésén sem jelent meg. Bár nekünk se kellett volna a tieden még sok éveig megjelenünk!

Én őszintén megsirattam, mintha testvére voltam volna. Szinte resteltem a körülállók miatt, kik száraz szemmel maradtak. Sajnáltam benne őt magát, sajnáltam benne a magyart, tökéletesen elfeledtem némelykori bizalmatlanságait irántam. Úgy látszik, mások nem feledték el, kiknek rájuk emlékezni sókkal kevesb okuk volt.

Napról napra jobban szánom.

Az én lelkem nem olyan mint a víz, melyet minden tárgy, mi bele esik, megzavar, de csak rövid időre, az én lelkem a kőhöz hasonlít, melyre sokszor kell hullani a csöppnek, míg az maga után nyomot hágy, de az aztán örökös.

Addig bolygatom a sebet, míg az ki nem mérge-sedik.

Semmi befolyással nincs rám, bánatomra nézve az a mit mondok, de a Batthyány halálában látom a nyilat ellenem is. Minden a mi történik, ellenem történik, néze-tem, számításaim, meggyőződéseim diadalmára nézve

neki, leginkább neki kellett volna élni, és íme ő halt meg, ellenségeim megélnék; barátaim, támogatóim meghalnak. De én őt nem magamért, hanem ő magáért és a hazáért sajnálom! Gondolataim közben természetes, ha magamra is emlékezem.

Úljünk a földre, és hintsünk fejünkre hamvat, mint Jób, ez illeti meg a magyart. Isten vagy elfeledkezik róla, vagy kegyetlenül emlékezik meg rá.

A mit írtam, megjelent több lapokban, némi kihasználással, mint a Siécle, németül a Köln. Zeit., angolul a Times, Daily News, Morn. Advertiser stb. lapokban. A Journal des Débats nem adta, bár a beigtatási díjt is megígértem, ha szükséges. Az angol fordításhoz Szabó sokat toldott, azon okát adván, hogy az angol közönség előtt czimekkel is kell ragyogni.

Temetésén kevés franczia volt, alig három, oka az-e, hogy falun vannak, vagy nem akartak a száműzött temetésére jöni? nem tudom. Alkalmasint mindkét oknak van benne része. A száműzött maradjon száműzött, különben azon tiszteletet, mely ez állásához van kötve, elvesztheti a nélkül, hogy egyébben kárpótást reménylhetne.

Nem rosszul vettem észre, hogy hazánkfiái őt nem szánták, hallom, némelyik elég szívtelen volt, a temetés alkalmával emlegetni, bár az amnestia kérése előtt halt volna meg. És ezt nem valami nagy hazafiság mondatja velök, egyikök sem bírt volna annyit áldozni, belőlük a pártoskodás szelleme szól, az a szűkkeblűség, mely maga nagy tettekre nem képes, s melynek szíve nincs szánni a halottat. Teleki is igen hidegnek mutat-

kozik, ő, ki oly meleg barátjának mondogatá magát, másnap Vukovicssal meglátogatott, alig szólt róla, épen nem sajnálkozó hangon, engem e hidegség megdöbben-tett és mélyen elszomorított, tehát a száműzöttek sorsa ez: nem sajnáltatni társai által sem? Nem is irt Teleki, haláláról, egy lapba sem, pedig ő annyi lappal van ösz-szeköttetésben, pedig ő oly igen kap minden alkalmon szavát hallatni.

Es íme Beöthytől, Jerseyből, levelet kapok, vála-szul azon tudósításonra, melyben Batthyány haláláról értesítem, s benne ezeket olvasom: „saját érdekében saj-nálom, ha már csakugyan meg volt írva a sors könyvében, hogy az élet teljes korában szólíttatik ki, miért nem tör-tént ez mielőtt amnestiáért folyamodott. Teljesen hiszem, ha vég perceiben ép elmével bírt, e lépés, mely saját énjével ellenzésbe hozá, kínosabban marcangolá lel-két mint a halállali küzdelem. Reánk nézve nagy tanú-ság merül fel ez eszméből, az t. i., ne előzzük meg az időt, várjuk nyugodtan, bár mit hozzon az idő, mert ha ezt teszszük, soha se lesz okunk tettünkért elpirulni. Nyugodjanak békével a békétlen hamvai!”

Valóban úgy látszik, a magyarok nemcsak eszöket, de szívöket is elvesztették. Minden velő kiszaradt belő-lük, egy könycsepp sem maradt, melyet barátjuk sir-halmára ejtsenek. Es Beöthy beszél így, ki a forrada-lomban mindig mint lógó ló járt, ki határozottan soha sem lépett fel, ki mindig fentartott egy hátulsó ajtót magának, ki mindig javait féltette annyira, hogy e miatt ő a forradalomban teljesen haszonvehetlenné lón, Beöthy szól így, ki indirecte lépéseket tön, vagy javait vissza-kapni, vagy épen haza mehetni. Nem állhattam meg, hogy ne feleljek neki. Írtam a többek közt: „Engedj meg, de valóban szűk szempontból ítéled meg az embert

és hazafit. Subjective tekintve a dolgot valóban szebb, ha a politikus rendíthetlenül következetes marad magához, de az objectiv hazafiség más kötelességeket szab némelyekre. Bámulásra méltó II. Rákóczy F. önmegtadadása, melylyel a szathmári békekötésnek kedvezményeiből magát személyesen kizárta, de hogy a hazafipártot s a nemzeti irányt egy oly hatalmas tűzponttól, támasztól másfél századra megfosztá, az a legnagyobb politikai hiba, mit ő elkövethetett. Kisebb mértékben ez illik Batthyányra. 20—30 milliónyi vagyon sokkal súlyosb érték a magyar nemzet mostani helyzetében, semhogy azt az osztrák kezében szabad legyen hagyni. Mindenki ki ennyivel bír, az csaknem köteles személyes reputatióját a nemzet anyagi eszközeinek megmentésére feláldozni. Annyi vagyonnal ben egy országot boldogíthatni, annyi jövedelemmel kün egy tábornok fegyverezhetni fel. Az olaszok is belátták ezt, íme a két Lissa hazament. Ilyen embereknek amnestiát kérni, ha hazafiul számításból teszik, csaknem kötelesség, más célból kérni azt, igaz, árulás, de ép ezért tetteikről Ítélni csak utólagosan szabad. Ezért megvallom, a te leveled hangja engem igen meglepett, annyival inkább, mivel én téged a praktikus és nem a doctrinair emberek közé soroztalak. Azonban te egész múltját elfelejted. Ki áldozott annyit, és pedig minden utógondolat nélkül? Ő nem számítgattott, nem oldalgott, midőn tenni kellett, és midőn amnestiát kért, ő nem kérette mint sok más, ő nyíltan járt el, ő maga kérte. Én hamarlottam e lépését, de csalatkozol ha azt hitted, hogy e lépés kínosan marcangoló lelkét az utolsó pillanatban. A ki egyszer oly teljes odaadással teljesíté hazafiúi kötelességét mint ő, annak nincs oka pirulni, legfőlebb az fájhat neki, hogy még barátai, társai is mint te, a reális áldozatot oly

hajlandók elfelejteni egy képzelt botlásért. Legyetek barátom, türelmesek és igazságosak, ki szánjon minket ha egymást mi magunk nem szánjuk? Az osztrák bizonyosan nem fog sirni fölöttünk. Ez ítéletet, ha valakitől, nem vártam volna tőled, sok okból, s hidd el, a száműzött sorsa kétszer szomorú, ha hinnie kell, hogy saját felei által nem sajnáltatik. Képzeld magad e helyzetben, és úgy ítélj. Kinek nem lehetne hibát vetni szemére, és a sir körül is azt emlegessük, és ne az érdemet? Az ilyen türelmetlen véleményt az ész nem helyesli, a szív még kevésbé *).

Valóban, a mihez a magyar tud, az abból áll, bírálni másokat, nagy tetteket követelni másoktól, a mit elfelejtenek az, hogy magokra nem alkalmazzák azon mértéket,- melylyel másokat mérnek. . . .

Vettek Batthyáynak örökös sirt, ez van rá Írva a köre: „Le Comte Casimir Batthyány, néme Pressburg en Hongrie, mort a Paris.“ Kimentem, virágokat rakgattam rá, koszorúkat vettem, ne maradjon kietlen és pusztá a száműzött sírja sem. Ő megérdemli ezt, nekünk pedig kötelességünk. . . . Neje faluról bejövén, akart velünk, velem és nőmmel a sírhoz kimenni. Mi be is meptünk. De szándékát megváltoztatta. . . . Majd másszor. . . . Az idő rősz. . . . Meg kellett Ígérnie sógorának, hogy még nem megy ki.... Merő ürügyek. A könnyelműség és a szívtelenség vesz már erőt a bú fölött? Szegény Kázmér, szegény száműzött!!

*) Lehetetlen, hogy az olvasó előtt föl ne tűnjék az ellenmondás a közt, a mint Szemere itt szól Batthyányról, s csak nem rég a korona földadása s az amnestia-kérés tárgyában szolt. Bár lehetetlen a következetlenségben is szép jellemvonásnak nem vallani, hogy barátja koporsója mellett megszűnik a vád és gyanúsítás, s őt — halála után — csak menteni tudja.

Augustus.

Eddigélé a nyár kellemetlen volt, negyven napig, sőt azon túl is esett, ezen felül hideg volt, a legkellemetlenebb nyarak egyike. Július vége felé lón az idő szebb, és kivált 8—12 napig olvasztó hőség uralkodott. A szőlő beteg mindenfelé, az aratás elég jó, ámbár a folytonos esőzés az embereket csaknem kétségbe ejtette. Félték az éhségtől. Éhezni talán nem fognak, szomjazni nem ált. Hogy a pohár teljes legyen keserrel, a háború még mindig tart keleten, a despotismus nyugoton, a cholera mindenütt dühöng, Isten a megmondhatója mind ez mikép végződik?!

Bellevebe jött lakni Simonyi (Ernő), egy magyar száműzött, ki 1849 óta Angliában tartózkodik, s ott egy angol quaker-család gyermekeit oktatja. A vele lévő gyermekkel (Pain Martin), ennek egészsége miatt, s a mi társaságunk kedvéért, néhány hétre ide húzódott. Mindennap velünk van. Nyitrából való, hol szolgabíró volt. A komáromi capitulansok közül egy, hon tehát maradhatott volna, de nem maradt. Sokat olvas, sokat tanul, a botanikával szeret foglalkozni, nagy emlékező tehetsége van, becsületes egyszerű ember, kötelességét mindenütt be fogja tölteni, nagy dolgokra nem termett.

Velünk kirándult Fontainebleaubá, hol az erdőt és várlakot megnéztük. Az ut és nap fáradságos volt, de kellemes, a nagy hőség daczára is, Dina örült valami újat látni, és Fontainebleau bír érdekes látnivalókkal. Szóval e kirándulás jól sikerült, a nap, a hely, az idő mind szép volt, drágába sem került, baj sem ért,

— kivéve hogy egyik társunk vasútjegyét elvesztvén, árát kénytelen volt újra megfizetni.

Vettünk egy hideg vízroham - gépet, Mimit hozzá szoktatni a hideg vízhez, mert éjjel nagyon izzad, és kissé sovány, gyakran náthás. Ez őt erősíteni fogja, edzeni. Jolán is gyakran veszi, én is naponként kétszer, miután meg van. Az emberi test mint a növény, meg kell azt öntözni. Mimi egyébiránt július 20-ik óta a Dr. Fleury intézetébe jár, eleinte sírt, most vágy oda, mint a szarvas a friss patakhoz, ha lehetne háromszor venné naponkint. Izzadása éjenkint nem jelen meg, sőt testben hízik.

Dina nem mentt fejfájdalmaitól e nyáron annyira, mint tavaly, de eddig nem is szenved sokat, s Irénkéje ha meg volna, daczára szenvedéseinek és a száműzetésnek a legboldogabb anya volna. Nem szólok róla, de mélyen elszomorodom ha rátekintek, s meggondolom miért kellett e jó, e szeretetteljes szívü asszonyt így sújtani. A gond Irénkével az ő egész napját, napjainak minden pillanatát betölté, bele nem unt, bele nem fáradt, semmi más mulatságot és gyönyört nem óhajtott, körülte mindig volt dolga, benne mindig volt pröme, minden érzése és gondolata ő volt, — és íme mind ez elmúlt mint álom, üresség van körülte; keresi őt és sírjára esik pillanata. Én még mindig megborzadok, ha a mélységbe tekintek, melyet az ő helyének üressége hagyott. Nem szólunk egymásnak sem, de mindig róla gondolkodunk. Még mindig eljárunk sírjához, Meudonba, új meg új koszorúkat viszünk, új meg új bokrétákat, a virágok folyvást virulnak és illatoznak sírhalmán, olyan az mint egy szép kert, a legszebb sírhalom az egész temetőben. E napokban írtam reá a következő ver-

set, egy szép reggel járván az erdőben, s gondolkodván róla:

Iréнке sírhalma.

Ily késő télben mi kies kert az, mi virágzik
Ott, kinek e szép hely, e tavasz, hó közepén?
„Lányom sírja e kert, e kertben ápolgatom híven

Mind a virágokat én melyeket ő szeretett.

A havi rózsát, a szegfűt, a kék nefelejtset,

S a kicsi margueritot, mely koszorúzta fejét.

Mert én őt várom, s ha fölérz, akarom hogy a kert is

Készen várja, s legott játszani helyje legyen.“

E napokban szinte Meudonba menvén, őt meglátogatni, útközben az egyházba betértem. Épen vasárnap s isteni tisztelet volt, ének és zene. Eszembe jutott, hogy közel azon helyhez, hol ültem, vala koporsója felállítva, körülrakva égő gyertyákkal, imádkozván körülte a papok. Elérzékenyültem és sírtam sokat és keservesen. Mint egy galambka volt ő, mely közülünk elröppent. Miért hagyta itt szép madárka? Túl ott melegebb fészek vár? Bánnak ott veled jobban, szeretnek hívebben? Sírattott volna ott valaki, mint mi itt siratunk? Hiszen te úgy ürléltél az életnek, mint mi neked miért nem halnak meg egyszerre azok, a kik egymást szeretik. . . . Másfél óránál tovább ültem és sírtam az egyházban, míg végre nem tűrhettem tovább a papi komédiát, s hogy semmi ne háborítson, kimentem, és oda ültem Irénkém sírja mellé a temetőben.

Hetenként, naponként akarok Irénke emléke megírásához fogni, és mind hiában. Még mindig félek belekezdeni. . . .

September.

E hó szebb mint volt a nyár. Az örökös esőzés megszűnt, legalább néha lehet kimenni az erdőbe is, s hallgatván a madarak zengését s a szél zúgását, lehet magamat mindenféle ábrándoknak átadnom.

A hó második felében reggelenként, 7-kor kimentem a meudoni erdőbe, a lég friss, hős volt, a nap sugárai itt-ott törtek át a sűrű lombokon, fénypontokat képezvén a pásiton, a finom hálózat a földet mint egy tündérfátyol borította be, fenn az ágak közt a madarak csevegtek, messze a sűrűben egy-egy vadászkürt hangzott, összevegyülve a tehenek és juhok csengőivel, a bogárvilág sürgött-forgott lábaimnál, a pillangók virágról virágra röpkedtek, szóval minden szép volt körültem, a nap, a természet, a fény és az árnyék, a zaj és a csend, ó mi szép az élet, ily szép reggelen az ártatlan természet öln. ... És aztán sírni kezdtem egyszerre, Irénkém jutott eszembe, mint mosolygott ő itt tavaly ilyenkor, mint futkározna most itt, mint egy élő virág, és íme a nap sírjára süt, nem élvezi ő többé soha e szép világot, élt rövid ideig és örökre vége van. . . . Hol elborultam, hol kividultam ha a természet szépségeinek átengedtem magamat, elborultam midőn eszembe jutott, hogy e pompának Irénkém többé nem örülhet. . . .

Végre el kezdtem emlékét írni. . . . De a seb még új. . . . Ha sokáig gondolkodom róla, elfojtódom. Eszem s lelkem, mint az akaratos ló, nem akar menni e pályán, irtózva, félve minduntalan mellékösvényre tör. . . . Nem bírom eszemet rákényszeríteni, hogy Irénkémről írjon. . . . Egy reggel a helyett, hogy munkámat foly-

tattam volna, makacs eszem Gr. Batthyány Kázmérra írta e sírverset:

Nyugszol, számkivetett, idegen föld hús kebelében.
 Messze a szép hontól, martyra melynek esel.
 Hú magyar, erre ha jársz, ne siess, hanem állj meg e kőnél,
 S tedd rá a koszorút, mit neki a haza küld.
 Úgy folytasd utadat, s otthon mondd meg rokoninknak:
 Könnyű a sír, ha reá a haza tesz koszorút.

Néhány napig hiában jártam ki, az emlékirásban nem haladtam. Minduntalan versek jöttek eszembe, minduntalan mások emlékét kívántam megírni, ez által kerülvfe el Irénkémnek nem sírját, de a fájdalmat, mit szült bennem az, hogy szépségein, szenvedésein, halálán végig jártattam gondolataimat.

Így egy reggel Göргеiről írtam verseket, jambusokban, melyek így kezdődnek:

„Ki vagy te ember, a sötét romon
 Mely kél az egykor szép Hunnia lapályin?
 stb. stb.

Más reggel ismét Kossuthról, hol őt hasonlítom a kormányoshoz, ki, midőn a vész fő fokra hág, hajót s népet ott hágy, és maga megmenekszik. Aztán Beöthy-ről írtam néhány sort, aztán Deákról, Damjanicsról, Batthyány Lajosról, s így ért meg bennem az eszme, követni eszem sodrát, és a forradalom nevesb embereiről politikai epigrammokat s arczképeket írni, vegyítve némelyiknél fényt és árnyékot, magasztalást és bírálatot, szóval megkoronázni őket tövis-koszorúkkal.

Így átengedvén magamat a haboknak, mik magokkal ragadtak, reggelenként bele vettem magam az erdő sűrűjébe, s mint a méh rakodva tér meg mézzel, én is egy-két epigrammal tértem vissza. Napközben is dolgoztam, és este ebéd után, szivarozván és sétálván az

udvaron, mielőtt Dinámnak esteli felolvasásimat elkezdtem volna.

Így készítettem el részint rímes versekben, részint distichonokban a következőkről még e hóban:

Aulich, Almássy, Beöthy, Batthyány Lajos, Kázmér, Bónis, Damianich, Deák, Duschek, Görgey, Horváth M., Jeszenák, Jósika, Klapka, Klauzál, Madarász, Nyáry, Nép, Perczel, Pulszky, Szacs vay, Széchenyi, Wesselényi.

Néha-néha, főképp midőn Irénkém sírját meglátogattam, róla is írtam verseket, fájdalomnak ezek megannyi szála, a férfi ír, nem merem magamról mondani hogy a költő ír, mint a nő sír, s kínai megkönnyülnek.

Száműzött sírja.

Meghalván, vajon én hol nyugszom, hol pihenek majd?
 Hol vágyom, hogy a föld hantja borulna reám?
 Nincs, mely tetszene hely, mert ámbár tágas a földgömb,
 Zárva van, a hova vágy lelkem, a drága haza.
 E bús gondolat elmémet gyötrötte sokáig,
 Mert hisz a számkivetett élni se halni se tud.
 Ó jaj, hogy többé nem kínoz e gyötrellem engem;
 Hol kicsinyem nyugszik — sírja az én sírom is.

A festőhöz.

Gyermekem elhalt; arca a szép nincs meg, csak c képbén,
 Melyet a vászonra hű ecseted lekapott.
 Vissza az angyalt híven adád. Azt gondolom olykor
 Ő aluszik csak tán, s szómra fog élni megint.
 Várom hasztalan! Eljő és elmúlik az éjjel,
 S szendereg ő folyvást, végtelen álma neki.
 Míved ah szép! de mit ér, olyan az mint festve a bimbó.
 Ebből a jó illat, abból az élet hiányz.

October.

E hónap is szép, kevés eső esik, a nyár szerepét látszik az ősz felöltem, mint a nyár az őszét viselte.. A levelek, a fákon mind zöldek, a levegő enyhe, a szől nem bús mint az őszi, s én járok kelek az erdőben, merengve bánatommal és gondolatimmal. Dolgozni még sem tudok, tengek mint a növény, kelek és fekszem, fekszem és kelek, várom hadd múljék az idő, mely elvégre is meghozza az enyhülést; bár én annak nem örülök, sőt irtózom. Úgy tekintem ezt, mint vétket az elholt ellen, mint hűtlenséget, mint háládatlanságot, azonban az is igaz, e gyötrelmet a lélek képtelen volna örökké viselni.

Különben a gondolat mi megragadt, visz magával ellenállhatlanul, mint a leszakított lombot a vész viszi, s tekintvén ezt mint egy menedéket fájdalom elől, irom verseimet, úgy hogy e hó közepe előtt még a következő arcképeket foglaltam versekbe:

Aradi akasztófa, Boczkó, Bem, Csányi, Dembinski, Dessewffy, Eötvös, herceg Eszterházy Pál, a két Földváry, Guyon, István főherceg, Kiss Ernő, Kmetty, Kosuth, Leiningen és 'külföldi társai, Lukács S., Makk, Mészáros, Nagy Sándor, Perényi, Petőfi, Szemere B., Teleki L., Taylor amerikai elnök, Ujházy L., Vécsey, Vetter, Vukovics, összesen 52 epigrammi arckép.

Költői beesők ezeknek van-e? nem én Ítélnem meg, de úgy érzem, hű arcképek, sem kedvezni nem akartam, sem bántani, mindenkit úgy ítélnem meg, a mint kívánnék magam megítéltetni. Óvakodtam

a satyrai hangba esni, ép úgy, mint óriás mértékkel mérni embereinket, ama szerep ellenségeinket illeti, emilyen alatt mindnyája törpének tűnt volna fel, én őket úgy Ítélt meg, a mint kell nekik a nemzet által, melynek ügyét vezették s védték, megítéltetniök.

Talán ide kellene e verseket beírni, szándékoztam ezt tenni napról napra, de hiszen szándékozom kiadni, s ha lehet az országba bejuttatni. Kész is vagyok le-másolni ide mind.

Néha-néha más apróságokat is írok, t. i. követem az ihletet, mely megszáll, nem teremteni akarok, csak elmémet akarom foglalkodtatni. Ide írok két ilyen köl-reménykét, csak azért, hogy el ne vesszen, mert mind, sétaközben, ónnal apró papírszeletekre szoktam fel-jegyezni.

Ifjúság.

Használd étedet, oh ifjú, a szerencse veled jár,
Mint jár a hímes lepke virágú körül.
Majd ha az ősz eljő és lombjaid hullani fognak,
Társad a bús szél lesz, mely temetőbe viszen.

A számkivetett.

Isten hozzátok szép halmok, és te kies táj,
Hol bölcsőm rengett, ősi fa árnya alatt.
Isten hozzátok ligetek, s ti folyók is örökre,
Árnyat, italt, idegen föld nekem ad, mikor ad.
Messze bolyong a számkivetett már, s vissza felétek
Lenge sóhajjá is oh, félve, titokba röpül.
Hamvaimat soha nem föditek ti, — de lelkem el-eljár
Esti fuvalmakban, nyögni hazám romáin.

A nyár, egészség tekintetében, Lipoldámra nézve nem roszul folyt le. Ha voltak is napjai, melyeken nem szenvedett, sőt volt egyes egész hét is, folyvást vévén a hidegvíz-fürdőt az itten divatos alakokban, ment a bajtól soha nem volt, azonban ő meglepszik azzal, ha legalább szabad napjai, sőt órái vannak. Az emberi természet olyan, előbb jó egészséget kíván, aztán megalkuszik túrni kisebb szenvedéseket a nagyobbak s folytonosak helyett.

Ő május 15-től a hidegvízrendszer szerint élt egész octob. 18-ig, ez már a 3-ik nyár, melyen ekkép gyógyítatik, enyhített fájdalmain, de nem gyógyult ki. A mint az ősz jön, visszatérnek szenvedései, talán most kevésbé mint évek előtt, de visszatérnek, miből az következik, a hidegvíz vagy legalább a mint az itt alkalmaztatik, őt meggyógyítani nem fogja.

Mióta Irénke meghalt, minden kigondolható ápolás daczára, azóta Lipoldám félti Mimit, ki egészséges ugyan, de nem kövér, éjjel feje izzad, és egy idő óta valami folytonos náthásságban szenved. Ezért vettük a douche-gépet, melyhez Mimi nehezen szokott, de később megkedvelte, s augustus óta a Fleury-intézetbe járt, s ott anyjával hideg esőt napjában kétszer vett. Azóta nem izzad, kevésbé náthás, hízik is. És oly bátor, hogy már reggel maga sürgeti menni a fürdőbe, ámbár már hideg van, a dér fedi a házak tetejét, úgy hogy Dina maga kedvetlenül megy a fürdőbe, de Mimi veszi örömet, mintha az valami kedves dolog volna. Visszajövéen onnan, én futkározom vele, hogy megmelegdjék, mi neki egyszersmind multság.

Egyébiránt ő tanul, olvas, ír, számol és több darabot játszik a zongorán, élénk mint egy örök mozgony, éles s átható eszű, korántul az, s nekünk benne, nemcsak mivel egyetlen, nagy örömünk van. Ő életben, kedv-

ben tartja az egész házat, leleményes, víg örökké, csacska, mímelő, egy kis angyal-ördög, kedvencez mind azoknak, a kik házunkhoz járnak.

E nyáron sokan meglátogattak, mind magyarok, mind idegenek, néha Dinámnak terhére is voltak, mert ebédre is ott maradván, — bár a francziáknál a vendégszeretet Páris vidékén annyira nem megy, — egész nap mulattatni másokat végre unalmassá válik, s terhessé vált Dinának, kinek egészsége nem erős. Volt hét, midőn 4 nap volt vendégünk, kettő, három, öt egyszerre. Elvégre, de csak az utolsó négy hétben, úgy intéztük, hogy azokat, kiket meg nem hívtunk, csak csütörtökön fogadtuk. Különbén egészen mások mulatozásának lettünk volna rabjaivá.

Leggyakrabban kijárt hozzánk Boldin*), kinek dolga jól megy, New-Orleansban egy francziával házat alapított, tavaly mint speculans és commissionaire en coton 80—40,000 franc haszna volt. — Simonyi, növendékével, egy eredeti angol quaker-fiúval hat hétig lakott Bellevueben, ^naponként nálunk voltak, sokszor vendégeink; elutazván, az asszony emlékekkel borította el, — és Angliába visszamenvén hat hétig, egy istenhozzádot sem mondtak. — Kászonyi, ki tavaly ok nélkül neheztelt, s azóta jobb barátunk lett mint volt azelőtt. — Zglicniczki, lengyel eredetű, de francia kapitány, azelőtt Jerome herczeg segéde, most kilépett a hadseregből. — Lugo, ki 1848-ban Lombardia követe volt a francia kormánynál, igen eszes ember, de fősvény és félénk. — Bezana, egy milánói bankár fia, jeles énekes-dilettáns, szereti honát, de évek óta Páris salonjaiban élvezi az

*) A forradalom előtt hazulról megszökött hírhedt ifjabb Szabó Pál.

életet gond nélkül. — Goltara, szinte olasz, nem emigráns ugyan, de haza sem megy, gazdag mint sok olasz, de fukar mint valamennyi, különben becsületos s részvevő szív. — Türr, magyar, Bajáról, 1848-ban Milánóból elment, s a piemonti hadseregben mint kapitány, Badenben mint őrnagy, sőt mint alezredes szolgált, s úgy látszik, most is ismeri a titkos szálak menetelét. Jó katona, tett embere, nem a politikáé. — Tinelné, özvegyasszony, két kellemes leányával; Jollivetné, fiatal leányával. Burg, orvos, nagy gaseogne, a métallothérapie jövedelmeden feltalálója, pompás bon-vivant, a kinek arra szüksége van, — nálunk szívesen látott némely szívességei miatt Irénkénk betegsége alkalmával. — Meszentin, kitől alkalmasint szoltam már, s ki újabb időben igen követelő, hiú, neheztelő kezd lenni, úgy hogy csak múltja miatt vagyunk képesek bánásmódját elszenvedni. Mintha azon szívesség, melyet irántunk mutatott, őt feljogosítaná impertinensségre. Sajnálom, mivel én benne a jó, kedélyes embert, bár nyerszet néztem, ha ez érdemből következik, benne semmi élvezni való nem marad. — Batthyányné és férje Kázmér míg élt. — Teleki a mikor itt volt, mint Vukovics, Almássy is, Duka, ki mint orvos Keletindiába utazott . . . Nagy Károly, ki Batthyány jószágigazgatója volt hajdan, tudós ember, kivált jeles astronom. Ő volt 3—4 grófi család igazgatója egyszerre, a két Batthyányé, gr. Károlyi Lajosé, herczeg Kaunitzé, a Metternich sógoráé. Egyszerű jó emberkének látszik, azért mondom emberke, mivel igen alacsony, de ügyes lehet, részint mivel Batthyány Kázmér javait pompás rendben tartotta, és a mellett magának is szép vagyont szerzett. Már 1848. év előtt jóval visszavonult, s Bicskén egy nagy épületet és csillagtornyot építtetett, hol magyar astronomokat akart nevelni. Csillagvizsgáló

gépei sokba kerültek, maga mondá, 50,000 pftba, drága növényei, mit az osztrák hadsereg feldúlt vagy elvitt, 16,000 pftot megértek, könyvtárának kötéseire 10,000 pftot adott ki, és ezen felül az épület ára, s azon tőkepenze, mi a Batthyány-testvérek javaiban fekszik. E szerint az öreg úr (magát 54 évesnek mondja) bizonyosan összeszerzett legalább 250 — 300,000 pftot.

Osztrák útlevéllel jött ki, nem állhatván tovább ki az osztrák rendszert otthon. S hogy a kormánytól, mely Batthyány Kázmér javait elkobzá, tőkét visszakaphassa, az astronomiai épületet, a számszámokkal együtt a kormánynak felajánlotta, azon feltétellel, hogy az mint nemzeti intézet tartassék fenn. De a kormány nem felelt ajánlatára, s a tőkét sem fizeti vissza, hanem kamatait fizeti.

Ő nagy republikánusnak mutatja magát, sőt socialistának, minden esetre tudós lélek, gondolkodó fej. A mit meg nem foghatok, az, hogy oly elvekkel Bécsben, kevély arisztokraták és excellentiás urak közt élt, s a forradalomban nem vőn részt, arra nem áldozott, hanem élt elvonulva. Mire valók az elvek, ha azok tettekben nem mutatkoznak?

Különben finom, udvari ember, nyájas, édes, alkalmazkodó, szív emberének látszik, ragaszkodik hozzánk, minden héten kétszer jön hozzánk, az asszonynak kedvében járván, mint egy katuska, ki a konyha minden részleteiről mint egy Brillant-Savarin tudván szólani, alig lát Dinám valakit szívesben. Ilyen ismeretség a számkivetésben nyereség. Neki is tetszik családi életünk, alig várja, hogy Párisba bemenjünk. Szeret theázni, szereti a kártyát, a paciencet, szeret csevegni mint egy vén asszony, szóval ő örömet est élné egy családban, meleg kandalló mellett, jó barátok körében, hol mulatva, hol plety-

kázva, néha szivarfüstben, néha terített asztal s veres bor mellett, minek a kis úr nagy kedvelője.

Batthyányi igen szerette. Talán miatta is jöve ki. Kázmér meghalván, atyafiai czudarul bánnak vele. Például: ő Kázmérnak kölcsönzött 2—3000 francot itten, természetesen nem vett el nyugtatványt. Inasa, a Kázmére, tudja, be is van írva könyvébe, és még sem fizetik ki, mondván: keresse a törvény útján. Sőt többet tőn értté. Nagynak herczeg Kaunitz, kinek az jeles szolgálásokat tett, kinek utitársa, barátja volt, s kitől ő jutalmat s díjat elfogadni nem akart, egy szép képet ajándékoza, mely Lédát ábrázolja, s Leonardo da Vincitől mondatik lenni. A Firmian család Florenceből ered, s ettől vette herczeg Kaunitz, ki nagy képkedvelő és ismerő volt. Ő alapította a családi képgyűjteményt. Azonban midőn az udvar által sequestrum alá véteték, s gyűjteményeinek egy része eladás alá került, látván, hogy rokonai, péld. Metternich maga, olcsón akarnak képeihez jutni, e képet, mint kedvencét, félre tette jó eleve, s hű szolgálatai fejében Nagynak adta azon föltétel alatt, hogy míg Kaunitz él, el ne adhassa. Nagy tudván, hogy Batthyány Kázmér néha-néha pénzsükségben van, e képet küldte ki neki, hogy azt eladván, árával magán segítsen, s Írtak is róla egy programmot, melyben kimutattatik, hogy ez a valódi Léda Leonardo da Vincitől. Batthyány 200,000 francról ábrándozott, — mivel akkor adaték el Soult marschal gyűjteményéből Murillo madonnája 600,000 francon, — sok nem akarja a képet eredetinek elismerni, de mindenki jelesnek és réginek találja. Londonból eljött Grünner, Albert herczeg festője, ő 3000 ft sterlingre becsülte. Különös, hogy Lajos bajor király egy Adamovics nevű tanácsost Nagyhoz küldé még Bécsben, a képet megnézni és megvenni, ha

méltónak találja. Az is ép annyit, 30,000 pftot ígért érte, — de akkor a kép nem volt eladó.

A Batthyány halálakor még meg volt a kép, természetesen, hogy Nagynak kellett visszaadnia. A grófné, neje, sógora Lutroth, testvére Batthyány Gusztáv mind tudták, hogy a kép kié. De mivel a vagyon itt 20—28,000 francra ment, s az adósság is 22—30,000 francra, Gusztáv mint örökös azt mondta neki, keresse törvény útján, a grófné azt mondta, ő nem tehet semmit, Lutroth előbb elismerte az ő tulajdonának, később, levélben hivatván fel, eltagadta gyalázatosán. Tőlük függe az összeírás előtt visszaadni a képet, ők magoknak mindent kiválogattak, s ime, e nemes adományyal a megholt pár ezer franc adósságát fizetik ki, — ők, az asszony, kinek 20/000 franc jövedelme van, Lutroth, ki pár millióval bír, Gusztáv, ki ha vissza nem kapná is az elkobzott jószágokat, minden esetre megkapja a croatiait, mi egy részre 100,000 francot jövedelmez. Íme, ilyen az arisztokratia, ilyen a pénzes faj, nincs sem szíve, sem becsületérzése . . .

Eleinte Nagy túrta a méltatlanságot, talán mivel reményit is, de mindinkább nyugtalan lón, panaszkodott, közbenjárásra kért, szóval végre kitört belőle, hogy mind az igazságtalanságot, mind a veszteséget mélyen érzi. Mi, mert Dinát is igen érdekelte a dolog, tanácsoltuk. Így irt ő Gusztávnak Londonba, ki elismerte, hogy a kép övé, de mondá egyszersmind, nem tehet semmit, — így irt Lutrotlinak, ki egy diplomatikus levéllel felelt. Birom mind a kettőt. Én az özvegynek Írtam, ki sajnálta Nagyot, de értté mitsem tett, sőt végre neheztelni kezdett ránk is.

Hogy mentsük meg az öregnek e képet?! Dinám, ki Nagyot igen megszerette, aludni sem tudott. Már baj,

ha árverésre megy, mert ha olcsón kél el, becséből vesz, ha drágán, vissza nem vehetjük. Egyrésztől Nagy mindig a képről beszélt, másrésztől ha kölcsönt ajánlottunk visszavehetésére, nem fogadta el. Mi Dinámmal elhatároztuk a képet neki visszavonni, 3000 francig fogok menni, sőt rá bírtam Boldint, hogy 8000-ig megyünk, de az első esetben a képet Nagynak átengedem, az utolsóban a kiadást hárman viseljük, s ha lesz kiír vagy haszon, azt is elosztjuk magunk közt három felé. Én 8000 francot nem bírtam volna sem adni, sem veszélyeztetni, így is papírokat olcsó áron kelle elvesztesgetnem.

Vége octob. 23-án az árverés megtartatott. Én több holmit vásároltam magunknak, miután bútorozzuk szállásunkat, de nyugtalan voltán! a kép miatt, melynek eladása d. u. 3 órára nagy betűkkel volt hirdetve. Vége eljött az óra, a ház birtokosa 1500 fr., egy más 1800, én 2000-et ígérek, és, az árverési biztos tudván a dolgot, nekem ítélte ide. Kászonyi velem volt, kértem, menne Nagyhoz, és jelentse neki, hogy a képet számára megvettem. Valóban úgy örültem, mintha egy nagy sorsjegyet magamnak nyertem volna.

Másnap vártam Bellevuebe Nagyot, nem jött. Harmadnap se. Negyednap írtam egy levélkét neki, melyben ünnepélyesen kijelentém, mikép a képet olcsó áron megvén, azt íme az ő tulajdonának nyilvánítom, elismerem, ő pedig nekem csak a 2000 franczal (plus 5% az árverési díj) tartozik, mit akkor ad meg mikor módjában leend.

Erre Nagy azt válaszolja, ő engem nem akart terhelni e kiadással, s igen el van érzékenyülve, s óhajtaná a nemes (ő mondja) ajánlatot visszautasítani, de ez egy új visszautasítást idézne elő. Tehát, hogy véget érjünk, ő elfogadja a képet, árával magát tartozónak elismeri,

azonban megkérdezvén a csillagokat, azok azt mondják, a kép az övé többé nem lehet. Hanem én adjam el a képet, s árának felét osszszam ki az emigráció szegényei közt, felét tartsam magamnak meg, ki úgy is annyi jót teszek sokkal. Különben ő kéri barátságomat, e lesz jutalma.

E levél igen finoman, nyájasan volt írva, de Dinámat és engem igen bántott tartalma. Mintha az égből hulltunk volna le. Mintha Nagy egyszerre alakot változtatott volna. 3—4 hét óta mindig panaszkodik képe miatt, tanácsot kér, leveleket ír, leveleket irat velünk, közlöm vele a visszavehetés módját, 2—3000 francig részére magam mehetek, 8000-ig ha megy, akkor csak mint három tulajdonát szerezhethjük meg Boldinnal, ő mind ezt formailag elutasítja, mint a mi nagy barátság, de valóban jól esik neki, szóval, mi neki egy szíves, valóban baráti szolgálatot teszünk, mert megkedveltük őt, és imo egyszerre a nagylelkűt játszsza, és ajánlja, hogy ő a pénzt is visszafizetendő a képet is tartsam meg, s árának felét az emigráció szegényei közt osszszam ki, felét tartsam magamnak. Megírtam neki, hogy ez nem őszinte bánásmód velünk. Hiszen ő panaszkodott, ő sajnálta a veszteséget, és így neki kellett a kép, mi a pénzt csak kölcsönöztük neki reá. És ha még azt mondaná: nekem nem kell se pénz, se kép, az érthető volna, de azt mondani: a pénzt visszafizetem, a képet is tartsa meg, s árát osszsa meg a szegények és maga közt, ezt bizony nem értem, s ha egy próba az egész ajánlat, biz az nem szép, őszintén kimondom . . .

Erre levélben nem felelt Nagy, szóval is keveset hebegett zavartan, de minket e csodálatos fogása meg-hökkenített; mi mint természetes, egyszerű, házi ember fogadtuk őt, szívből kedveltük, szívből tettünk érte min-

dent, s helyzetünkben nem kicsiny volt az áldozat, s ime, ő valóban mint egy diplomata tűn fel, s önzetlenségünket próbára teszi. Mintegy fölébredtünk, — s kezdünk látni a bon homme-ban egy hőmmé d'état-féle alakot. Szóval a mi jámbor jó szándékunkért magunkat bizalmatlansággal láttuk jutalmazva.

November.

Párisba e hó 7-én hurczolkodánk be. Elbúcsúztunk Bellevuetől, hova a jövő évben aligha jövünk, elbúcsúztunk Meudonban Irénkéntől, kit eddig hetenkint, ezután havonkint fogunk meglátogatni. A rózsák, margueritok, s mind a virágok még zöldéinek és viritnak felette, mintha ő közepettök mosolyogva ülne, de majd nem sokára a hó leple borítja be a kedves halottat, — szinte félek erre gondolni, most nekem úgy tetszik mintha ő kertben lagnék, akkor pedig fázni és félni fog!.

Párisban lakunk 42, rue des petites Écuries, 4-ik emelet, van 5 szobánk, 1 előszoba, 1 konyha, 1 cseléd-szoba, ára 1200 franc.

Most már a magunk bútoraiban vagyunk. Egész nyáron jártam az árveréseket, és sokat azokon vettem. Még augusztusban vettem Narinszki herczegné bútoraiból a salon bútorait, hat szék, hat karszék, 2 causeuse, 1 canapé, 4 zsámoly, függönyök stb. Szőnyeget, 2 buffet, s más apróságot Batthyány árverésén vettem. De újakat is vettem. Dinának egy író asztal (bonheur de jour) rózsafa és palissandre, porcellainképekkel, 250 fr., játszóasztal fa-mosaikkal 260, magamnak egy bureau-ministre 830, egy könyvtár 440 fr. Mind ez nekem sok időmet elvette, részint mivel sok árverésen hiában töltém az

időt, részint mivel míg valami darabot, újat, megvettem, 6—10 gyárosnál is jártam. Igaz, az ilyen fáradság magát ki is fizeti. Az Íróasztalt, mit én 250 francért vettem, láttam 850, 320, 300, 280 francért. Az én bureaumat nem tudtam árverésen 350 francra megvenni, kívántak 450, 400, 380-at, végre újat, valamennyinél szebbet, 330 fr.-ért kaptam.

Van bútorozva 1 ebédlő: 12 szék, 1 asztal, 2 buffet, mind csinos, szép; 1 sálon: 2 canapé, 6 karszék, 4 szék, 4 zsámoly, 2 asztal, 1 Íróasztal, ajtón és ablakon selyemkárpit, hasonló a bútorok kelméjéhez, arany galériákkal, a kandallóban bronz tűszeszközök (óra, de még nincs a salonban). 1 szoba, az enyim: 1 canapé, 2 szék, 2 karszék, bureau, könyvtár, mosdó asztal. 1 hálószoba: két ágy, bársony szék és hosszú szék, tükörszekrény, mosdószekrény, étagérek, mindkét szobában réz és bronz kandalló-eszközök . . . Előszobában székek, leányoknak ágy, szekrény. Mind ez került 4845 francba, ha ehhez adom árát annak a mi megvolt: egy nagy ágy, chaise longue, armoire h glace stb., mi 600 fr., és az új zongora árát, mi 700 fr., összesen rá megy kiadásunk a bútorra = 6145 — 6300 francra, mely összeget belőle, ha el akarnék adni, csaknem bekapnék, mert Párisban minden jó, bár nem új bútornak megvan ára. Ezért okosabb jót bár drágábban venni, mint hitványt bár olcsón.

E szerint e tőkét számítva 5% kamattal, és mint kopást véve hozzá 1%, kerül a bútor évenként a 5% 315 fr., a 6% 378 francba. Hozzá járul az adó egy évre 64, összesen = 442 francba.

Minden esetre szállásunk elég csinos, sőt csaknem ékes, Dinám mint gyermek örvend neki, hogy elvégre a magáéban van, természetes, ő megszokta a csendes, szép, kényelmes otthont, és íme öt év óta idegen bútorokból

idegen bútorokba mentünk. Tehát Dinámnak öröme van, egész nap azt mondogatja, „je suis enfin chez moi“, (végre itthon vagyok!), akár ki sem menne, ül vagy fekszik vagy dolgozik, mint a méh a virág kelyhében, mint a madár fészkében, körül-körül tekint és otthon érzi magát.

Talán e télen kevesbet fog szenvedni! Talán elvégre egy télen fogja a párisi életet élvezhetni. E remény is táplálja, azért is sietett behurcolóskodni. 1851-ben egész télen feküdt, 1852-ben is ritkán kelt föl, 1853-ban szelidebb volt, de nem oly szenvedéstelen, hogy élvezhetett volna, 1854-ben a telet Irénkc betegsége szomorította meg, s ha ez nem tartotta volna erőben Dinát, talán betegsége tört volna ki. Így múlt el év év, tél tél után, mindig jobbat jobbat reményit, és mindig csalódott. Elvégre csak ki fog a sors fáradni, — minden esetre az ember szenvedéseinek vannak határai, ha a sors nem színi meg sújtani, elveszti tárgyát, meghalván az üldözött. Minden esetre reményi, az embernek ez a legnagyobb jóltevője, a remény soha nem csal meg, ő biztat mindig.

December.

Lelkileg megtörve lévén Irénkém halála óta, hogy tétlen még se legyek, még a múlt tavaszkor ajánlottam Dinának, hogy ékszereit, miket eddig Batthyány Kázmérné használt, sőt rongyos, kérjük vissza és beadva a zálogházba, a kapandó pénzért papírokat, vegyünk és eladjunk. Világba úgy sem járván, legalább a benne heverő tőkének egy része jövedelmez, mire annál nagyobb szükségünk van, mivel az orvosok igen sokba kerülnek, mivel az agió az osztrák papírpénzen 28—35%, mivel

otthon sem háza, sem jószága, sem tőkéje nem hajt hasznot, vagy nem fizetnek, vagy a kiadás elemésztí a bevételt. Dina rá állt, és vévén 10,000 francot a zálogházban, s azon öszegen papírokat vévén mikor az érték leszáll, és eladván mikor az felhág, íme mostan a nyereség majd 8000 francra megy. Igaz, azon tízezer francon felül még volt 12,000 francunk, de így is szép haszon 22,000 fr. után 8 hó alatt 8000 fr., s ebből a zálogházi 9½% kamatot meg lehet fizetni.

Azóta a pénzpiacz mozgalmait figyelemmel kísérem, az előtt a lapok e részét soha nem olvastam. Ha itt volna az asszony tőkéje francban, de az agión 30% kell veszítíni, mind azt itt vasútrészvényekben lehetne megkettőzni. Valóban a szellemi munkásság teréről le lévén szorítva, részint a politikai viszonyok, részint a családi körülmények, mint például Dinám folytonos szenvedése által, kedvem volna a spckulatióra vagy kereskedésre adni magamat, mert én munka nélkül nem tudok élni, és olvasni s gondolkodni: nekem nem elég, nekem tenem kell.

Múlt években a látogatók mindennap jöttek, kinek mikor eszébe jutott, és így szabadok soha sem voltunk, mi annál kellemetlenebb volt, mivel Dinára beteges volt, s némelyek este jővén, az egész estét ott tölték. Ez évben tehát mi is a párisi szokást hoztuk be, t. i. egyszer csütörtökön fogadunk, nappal úgy mint este, ez nem gátolja, hogy azokat az ember máskor is meghívja, kikkel örömebb van.

Nagy mindennapos nálunk, alig múlik el nap, hogy meg ne látogasson, s az asszony legalább háromszor hetenkint ebédre letartóztatja. Ismét a jó öreg katuskának mutatkozik, az asszonynyal arról beszél, mi a jó étel, hogy kell ezt és amazt főzni, hol kell a jó sajtot stb.

venni; ezen felül kész elkártyázni 24 óráig, a patieceokon éjfélig eltöri fejét . . . Szóval az asszonynál ismét kegyben áll, ámbár ama levelét nem igen magyarázta meg. Egyébiránt én magam is óhajtánám, hogy ő valóban ragaszkodjék hozzánk, barátokra a nőnek, a családnak, a száműzöttek nagy szüksége van. Mi mindent tettünk érte, kártól megóvtuk, pénzzel segítettük (ámbár ő otthon tehetős, de nem kaphatja ki), valóban szívesen látjuk, asztalunknak leggyakoribb vendége, s ő sem titkolja mi jól érzi magát családukban, sőt ő kívánná, ha falusi házat vennénk, mint Bellevueben arról szó volt, szomszédunkban, sőt velünk megtelepedni. Nekem mindig óhajtásom volt magyar telepet alapítani valahol, néhány hason módú s érzelmű száműzött családból, tehát ő benne egy jeles tagot nyernék, — de azt, vele egy házat s családot képezni, azt tenni nem merném, valaki kedves vendég lehet mint ő az, de abból nem következik, hogy mint családtag kiállhatlan nem lenne . . .

Még eddig Dina jól érzi magát, azonban csak párszor voltunk színházban és kün ebéden, mert bár bánata múlt, enyhült, feje fájdalmai nem kínosak, de gyöngé még nagyon. Nem is tudtuk minek tulajdonítani gyöngélgédését; azonban 23-dikán egyszerre rosszul lett, le kelle feküdnie, szülési fájdalmakat érzett. Orvost hívtunk. Az mindjárt fölismerte a bajt: ez fausse couche.

Úgy volt.

Csak ekkor búsultunk mi igazán. Akkor győződünk meg a remény valóságáról, midőn az elveszett. Dina sírt és sírt, méltán folytak könnyei, Irénkének talán alakja s lelke jelent volna meg az új szülöttben, íme nemcsak elhal a megszületett gyermek, de elhal az mielőtt megszületett volna. Én fenhangon nem panaszkodtam, nincs természetemben, s nem akarom Dina gyötrel-

mét öregbíteni, de magamban dúltam fúltam magunk s az orvosok ellen és Isten ellen, ha tudnám hol van ő, mint a titánok, megtámadnám őt. Ez már mégis sok! Egy évben két gyermeket elveszteni, mert bár nem élő, de a mienk volt ő, s betemetettük a sirhant alá, mely alatt Irénke nyugszik . . . íme 7 hó múlva ismét gyermekünk leendett volna! Ennek most vége van. És különben is Dina egész tele elromlott. Most 5—6 hétig fekédni fog . . . E meggyöngülés új tért fog nyitni fejbjainak . . . Sem gyermeke, sem öröme, sem mulatsága, sem egészsége . . . Oh ez rász tél lesz, a förgeteg nem oszló, de kezdődő félben van, előérzetem azt mondja, hiában reménylünk ezúttal is!

Ó szomorú év ez 1854-ik év. Az év elején elment szép gyermekünk, a kit bírtunk, az év végén nem jött meg gyermekünk, a kit vártunk. Elejét és végét ez évnek két kereszt jelöli, mely két halált és két sírt jelent!! Ó ez szomorú év volt!!!

1855.

Január. — Páris.

Az év szomorún kezdődik. Nem is szólok a politikai kilátásról, az borult, a nagy harcz, mely foly, kizárólag a fejedelmek harcza, abban a szabadság nincs érdekelve, a népelemet oda nem engedik becsúszni. Roppant nehézségnek kellene támadnia, hogy a népek segedelméhez folyamodnék akár az orosz, akár a nyugoti szövetség, és akkor is főleg Italiának van a felszabadulásra kilátása, kevesb Lengyelországnak, és még kevesb Magyarországnak. Nem szólok tehát a politikai kilátásról, elég baj, bánat, szerencsétlenség van házunkban: azt túrni, azt megbirni.

A karácsony-fa, ékesítve lámpáktól és ajándékoktól, melynek felkészítése Dinának oly sok örömet okozott mindig, elmaradt. Elmaradt az új évi est öröme is, melyet jó barátok körében szoktunk tölteni. Dina ágyban feküdt, én mellette ültem, lelkünkben bánat ült, — bár románt olvastam neki, hogy így teljék az idő. Két

év óta mindig olvasok neki, soha nem olvastam annyi románt, — mert, hogy Isten még jobban sújtsa, ő szemeire is szenved, így sokat nem olvashat, fejbaja szemeire is folyvást hatván.

E szerint ünnep nélkül kapta Mimi, ajándékait, Jolán is, én is, Dina is, barátaink is, egyiknek úti-toilettet, másiknak hímzett kosarat, a szegény emigránsnak pénzt adtunk. Nagynak szivar-tartót, mely egyszerűs mind pénzsacs kó és levéltáska, Mimi egy ékes papucsot vett neki, mit ott hagyott készakarva, másszor Mimi emlékeztette, és ismét ott hagyta, és így három hétig, mi Mimit bántotta, sőt Dinát is. Ez német szokás, kapni kell minden házi barát nak, s mindenik örült az emléknek, csak az öreg ur viselte magát különösen tapintatlanul, hogy ne mondjam nevetlenül és szivtelenül.

Azonban jön mindig, de a mi különös, mindig d. u. 5½-kor, 6-kor ebédelni szokásunk, s ő eltávozik mikor a leves fel van téve. Néhányszor, magyar szokás szerint, Dina marasztotta; s mindig rögtön elfogadta. Ez kissé baj, Boldini azt állítja: azért jön késő, hogy marasztassék. Vele is azt tette, s eleinte ő is marasztotta, s marad mindig, de miután e servitust nem akarta elvállalni, feltette magában nem marasztani, s azóta soha sem jön. Ő az öreg urat „schmarozernek“ hiszi, mert nyalánk, mód nélkül. Én ezt nem hiszem, de másrésztől, ha szeret velünk lenni, miért jön akkor, midőn szükségkép csak félóraig lehet nálunk? Máskor soha nem jön hívás nélkül, arra mindig. Az igaz, az öreg ur nem tartja szavát ígéreteire nézve sem. Bellevueben emlegette, Dinával sétálni menend, a gyermekkel ezt és amazt megnézi, ha vendéglőbe, ha színházba megyünk, társul szegődik, — mind ezt elfelejtette, sőt nem

teszi, bár adandó alkalommal emlékeztetve volt. S csütörtökön este nem jön, midőn mások jönnek, pedig az asszony mondá, neki könnyebbség ha többen vannak és beteges fejével nem kell vendégeit sorba mulattatni, ez oly könnyítés, mit jobb ismerőseitől megvár. Aztán Mimikének mindenki hozott újévi ajándékot, mint a gyermekeknek adni szokás Párisban, ez egy kosárt, amaz egy domino-játékot, egy thea-servicet stb., ára ezeknek 50 c., 1—2 franc, csak az öreg ur nem volt iránta ennyi figyelemmel, és ezt Mimiké, mint eszes gyermek érezte, mert ő 15 frankért vette neki a papucset. Szóval a milyen nyájas, megelőző, gyermekszerető, házibarát volt, míg falun voltunk, most ép oly önző és figyelmetlen.

Sőt történt, hogy január 10-én két magyar ügyvéd, Batthyány Gr. ügyvédei, Nagy alárendeltei, egykor megjelenvén itt, a Kázmér öröksége iránt, egyszerre csak elmaradt, s most február 15-ke van, de 5 hét óta egyszer láttuk csak, a mint mások mondják, de ő is mondta, mindig velők jár színházakba, ebédekre, sőt bálókba; — magam is hajlandó vagyok hinni, hogy a grófi család költségén foly a vigalom. Ez elhanyagolás fájtnak Dinának, mert ő hitt az édes öreg urnák, nekem is kezd szememről a hályog lehullni, úgy látszik az még sem oly nagy barátsággra mutat, addig míg nincs más multság, jöni naponkint, és midőn máshol nyílik a lakodalom, itt hágy, és még csak a beteg asszony után sem tudakozódik.

Néha kis fillentésen is kaptuk az öreg urat. Mezsztinnel a mi viszonyunk meghidegedett, ő becsületes ember, de műveletlen, s igen követelő kezdett lenni, s nem ismerős, nem is barát, de az akart lenni, házunknál. Dina megunta a nyers modort, s azóta ritkábban

látjuk Meszentint. Nagy nálunk ismerkedett meg vele. Megvetőleg szólt róla mindig, min csodálkoztam, mert republikánus ember nézze a jellemet az emberben, és ne a tudományt. Azonban Meszentintől hallók, hogy Nagy néha-néha meglátogatja, ebédeit elfogadja, sőt gyakran ép 5 után megy hozzá, s ebédre marasztatván, azzal a mit talál megelégszik. Meszentinnek mint népembernek ez tetszett, ő ezt természetesnek találta, mi ebben Nagy részéről számítást láttunk. Miért szól róla mint durva, szegény póremberről, ha mégis jár hozzá? Egyszer Dina kérdezni találta tőle: mikor látta Meszentint? Feleli: bizony már van 10 napja, én őt ritkán látom, legfőlebb a kávéházban. Történetesen M. az nap jöve el hozzánk, a zongorát accordirozni, s még akkor nem tudván semmit Nagy titkolózásairól, az asszony kérdvén M.-től: mikkor látta Nagyt, felelé: tenapelőtt ebédelt nálam, igaz nem is vártuk, 6 óra felé jövé, marasztottuk és szívesen elfogadta. Dina őszinte asszony lévén, nem állhatta meg Nagynak, első alkalommal, nem mondani meg, hogy mit mondott ő, és mit hallott M.-től, mire N. azt válaszold: igaz, de hát mi ember az a M., itt elbeszéli, és engem kér, ne szólnék itt. No ez már nem igaz. M. egy Örs, becsületes munkás, ki nem hazudik. Az öreg ur a diplomata, — róka az öreg.

De minek Írtam én ezt mind ide? Mert unom a világot, s a magas elmélkedéseket, engem nem a világ sorsának rász menetele bánt, hanem az, hogy barátokat sem jótéteménnyel, sem szívességgel nem lehet szerezni, alig kezd az ember hinni, s már ott áll a csalódás határán.

Dinámnak kivált fáj ez, és méltán. Az élet a nőre nézve a családi viszony édes kapcsolatiban áll. Pár év

óta nem tettünk ismeretséget, melytől annyit várt ő mint a Nagygyal való ismeretségtől; nyájasnak, finomnak, műveltnek, a házi élet, a gyermekek kedvelőjének mutatta magát, ő is házikört keresett magának, s azt nálunk látszott feltalálni; kora által is a családi életre van utasítva, az emigratióban minden művelt, becsületes magyar ritka, az ilyen drágább a gyémántnál, — s íme félünk ez is hamis kő volt.

Erről szoltunk Dinámmal, és íme e leírás így kerül naplómba.

Dina. az egész hónapot ágyban töltötte, csak a hó végén kelt fel néha-néha, de ki nem ment. Nemcsak reményt temetett el, fájdalmakat is aratott, tartok tőle, az egész telet kínosan fogja átélni, ő is érzi már eleve, sokszor sir, és biz én nem tudom vigasztalni sem, igazsága, oka van sírni, zúgolódni a sors ellen, mely vak mint a vakandok és kegyetlen mint a tigris.

Február.

Én olvasok és írok, de cél és kitartás nélkül, annak, ki örökös betegápoló, nem lehet egy vállalatba összepontosítani erejét; — mindig az után hallgatózom: nem nyög-e újra Dina a szomszéd szobában, mindig új bajtól félek, mindig történik valami a mi megrémít, szóval eszem soha nincs teljesen hatalmamban, írok és olvasok töredékesen és csak azért, hogy gondolatom ne foglalkodjék mindig a búval és fájdalommal.

Ha 1850 óta házam nem volna állandó kórház, azóta én sokat kezdtem és sokat bevégeztem volna, de így hónapokig nem dolgozhatom komolyan, s a mindennapi bajok, nyugtalanságok, aggodalmak egész lelki

erőmet elkoptatják. Nem is akarok erről gondolkodni, inért ez elkeserít, sőt képes volna dühbe hozni; minek élünk, ha az élet így múl el? semmit nem csinálhatva a mivel a haza vagy az emberiség iránti kötelességünket leróvhattuk volna. E szempontot én mindig igyekszem elkerülni, csak az évek végével borulok el-el, midőn azokat látom múlni a nélkül, hogy valamit mutathatnék fel.

De hát miként segítsek rajta? Az Isten sújt benünket, gyermekeink halálával; — avagy nézzem hidegen sírjaikat és menjek utamon? Ah én ily kőszívvel, vagy ha úgy teszik, nagy lélekkel nem bírok. Dinám 1847 óta beteg, csaknem folyvást, kivált ősztől tavaszig, mindent megkísérték, évenként ezreket adánk ki orvoslására, minden új évbe új reménnyel megyünk, s mindenikben a betegség fogadja ölébe. Avagy ne törődjem vele, ha nem segíthetek rajta, ő szenvedje a változhatlant, s én teljesítsem kötelességemet a közügy iránt? Ugyde erre szinte nincs erőm; ő elvesztette honát, vagyona egy részét, ismerőseit, a csendes életet honn, melyet úgy tudott élvezni, s másoknak oly kellemessé tudott tenni, ő áldozata politikai eseményeknek, miknek ő nem szerzője s nem is pártolója, ő híven és szívesen követett engem számkivetésbe, e nyájas, de szívtelen, e hiú és dicsekvő, ez ékes, de tudatlan franczia nép közé, mely közt idegennek élni kétszeres kín és meghalni kétszeres halál. És én hagyjam őt szenvedni, búsulni, emésztődni, s vegyek magamnak lelket, mely reá hidegen tekintsen, mint egy kőbálvány?. De hol vegyem azt? Szeretheti az emberiséget az, ki szeretetet az egyes szenvedései iránt nem érez? Ha ez törpeség és gyöngeség, bevallom azt szégyen nélkül, és így élünk mi, ő többnyire betegen, kínlódva, és én minden vál-

lalatra tehetlenné téve az aggodalom által szenvedései miatt.

De más részről azt sem tagadom, néha-néha mélyen elborul lelkem, meggondolván és kérdezőn az égtől, miért épen én reám mérte e szomorú sorsot, mi szerint sem a jelent nem élvezhetem örömeiben, sem a jövővért nem dolgozhatom, erőm és tehetségem mértéke szerint?

Szóval, életem apródonkint elmorzsolódik a házi bajok és búk közt, — pedig ha Dinám egészséges volna, vele a legboldogabb lehetnék, mert ő nemcsak szép és deli asszony, de a legszerencsésb természettel is van megáldva, derült, elmés, beszédes, szives, jó, önzetlen, minden helyzetben feltalálja magát, szeret élni s élvezni, minden kis jónak tud örülni, szívesen tesz jót, vidor örökké, mint a nyári kék ég, s mihelyt fájdalmai engednek, vidorságát azonnal visszanyeri, elfelejti a rosszat ha elmúlt, s a jóval, hacsak remény is, megelégszik. Adott nekünk az ég sok jót, de nem engedi, hogy azt élvezhessük, és így mint ha nem adta volna.

E hó végén Dina fölkelt, és csötörtökön fogadtunk ismét. Ismerőseink el-eljöttek néha ebédelni, e szerint Dina egyhangú életébe újólaj jött némi változatosság.

Kimennie úgy sem lehet, a tél kemény és havas lévén, milyen itt egy tized óta nem volt.

Jolán és Mimi zongoráznak szorgalmasan, és rajzolni is tanulnak. . . .

Konstantinápolyból ide jött Dudás, ki otthon tábori pap volt. Bémer püspököt mint titoknok a fogságba kísérvén, tőle utóbb elvált, külföldre menekedett, Amerikába ment, s ott protestáns vallásra téré ált. Onnan mint missionarius keletre utazott, s az ottani magyarokból egy protestáns gyülekezetei alkota. Most ez által

megbízatra, utazik, hogy egy magyar iskola és egyház építésére pénzt gyűjtsön. Voltam vele egy pár itteni protestáns papnál, — de a protestáns franczia pap, az idegen országokat illetőleg, tudatlan és szívtelen. Semmi felebaráti szeretet nincs bennök. Kénytelen őket az ember megutálni. Különben én e tapasztalást már 1837-ki utazásom alkalmával tettem. Mint eleve tudtam, eljárásunknak nem lón semmi sikere.

Az igaz, mélyen a dologba beavatkozni nem akarom, bár 100 francot aláírtam. Dudás maga nyers, betyár, szabad modorú és nyelvű ember. Mindennek inkább való, mint papnak és missionáriusnak. Más részről tud nyájas, alázatos lenni, sok tekintetben valóságos ügyes jésuita, — megtetszik, hogy pápista növeldeből került ki. Innen Belgiumba, onnan Angliába, innen Amerikába megy, a Konstantinápolyban lévő amerikai követ ajánlásával.

E télen kezd járni hozzánk Jámbor is, ki Hia dor név alatt, mint költő ismeretes. 1851-bén menekedett ki. Pap (kath.) volt ő is. A pesti napló levelezője. Becsületes, naiv ember, kissé nagyon is megfelel nevének.

Március.

Kemény, hideg, havas tél van, milyen Páiasban évek óta nem volt. Minden tekintet a Krím felé fordult, hol az erős tél a muszkanak kedvez, mint annak kedvezett az 1812-ki. Én úgy sejttem, a szerencse e században a szlávnak fog kedvezni, az igazság kívánja, hogy a mely népfaj eddig utolsó és teherhordó volt, jusson az első sorába. A nemzetek sorsában uralkodik bizo-

nyos fátum; eljő minden nagy nemzetnek az ideje, midőn emelkedik minden ellenállás daczára, s midőn süllyed fentarthatlanul. Hajlandó vagyok hinni, miként a szláv faj amaz elsőbb stádiumában van, és ép ezért kívánatosnak találnám, hogy a magyar a szlávok triumphalis szekéréhez csatlakozzék, ha ugyan csak a sükert akarjuk és nem tekintjük az elveket. Az ügyeséget és értelmiséget tekintve az egyesülteknek kellene győzniük, de másrésről a szlávok csillaga emelkedésben, a nyugotiaké süllyedésben van, s a csatákat nem a seregek vitézsege, egy magasb sors dönti el.

Minden esetre ez harcz a fejedelmek, s úgynevezett egyensúlyok közt, minek nincs értelme, a seregek vesznek részt benne, a népek nem, legfőlebb csak a mennyiben anyagi érdekeik vannak a játékban, de a lelket az egész nagy tusa nem érdekli, mind addig míg a csata az elvek csatájává is nem válik, s körébe a népeket tényezőül fel nem veszi. Eddig azonban erre nincs semmi kilátás.

Történetesen kezembe jutottak Lachambaudie meséi, kit az akadémia kétszer koronázott meg, mi magában ugyan nem ajánlvány, s kezdtem azokat olvasni. Én eddig kevés mesét olvastam, Phaedrusból mint gyermek, néhányat, mikor a latin nyelvet tanultam iskolában, — Lafontaineból egypárt ismertem, mint Le corbeau et le renard, melyet az egész világ ismer, bírtam a könyvet, de soha nem olvastam, igen gyermekes olvasmánynak tartván azt. A német, angol, keleti meseírókat csak neveikből ismertem.

Azonban Lachambaudieban, mely munkát rám egy olasz Goltara nevű tolt, néhány szép lapot s néhány szép mesét találván, eszembe jutott, miként én mint tanuló sok verset írogattam, dalokat, balladákat, epi-

grammokat, regéket, egy kis eposzt, két rövid színdarabot, sőt két mesét is versben, s az egyiknek tárgya volt a tintavonás, melyen egy kis bogár nem tudott átmenni (ez velem, este írásközben történt), s midőn porzót hinték körüle, mindenik szemben gátokat talált. Ezen eszmét dolgoztam én fel 17—18 éves koromban, s most eszembe jött azt újra feldolgozni. Mióta a forradalmi epigrammokkal foglalkozom e nyáron, azóta a költői olyan milyen ér folytonos csörgedezésben van. Azonban nem ezt irtain meg először, hanem, márczius 10-én, első volt a „Ganéjdomb és a rózsza“. „Az apa és fiú (boldogság és vágy).“ „Istók és az út.“ „A csikó és a macska.“ Az ötödik volt „A kis bogár és az akadályok: Éji mécesem csöndes fénye mellett, Ábrándozva gondolkodtam etc.“ Ezután ezeket Írtam ily sorban:

Az ép s nyomorék gyermekek.

A kőszál és a folyam.

A kukuk-anya.

Az oroszlán és a méh.

A vándor és a fa.

A kancza és fiai.

A forrás és a csillag.

Miska, a tolvaj.

A toronymécs és a toronyőr.

A czigány és a veres nadrág.

Arany gyűrű és a bokréta.

A szőlő és a bor.

E szerint 10-dikétől kezdve 30-káig tizenhét mesét írtam, s elhatároztam magamat, írni mind addig, míg az egy kötetet teend, és akkor őket, álnév alatt, vagy név nélkül, ki fogom nyomatni. A magyar irodalomban csak egy meseíró van, Fáy, de ő prózában írt. Más-

részről meg fogok ismerkedni a legfőbb meseírókkal, átolvasandom Lafontainet, Phaedrust, Aesopot, Lessinget, Geliertet, Flóriánt, mert én mind ezeket nem olvastam.

Némely napon hármat is írtam. Ebéd után egy szivar kiszívás közben egyet megírok, valóban néha úgy foly, hogy csak Írnom kellene. Könnyűségem magamat is megdöbbsent, mert én mindent rosznak hiszek mi munkába fáradságba nem kerül. S kivált könnyen találok a rímeket, pedig megválogatom, jobban mint a legtöbb magyar költő. A mit Írok, Dinámnak mindig felolvasom, neki az eddigiek mind tetszettek, pedig ő megmondja a mi neki nem ízlik, és észrevételeinek mindig hasznát vettem. Ő ítélt nem mint bíráló, de mint olvasó, ki azt mondja a mit érez.

Íme tehát öreg koromban csakugyan költő, legalább versíró leszek. Dolgot keresek és nem halhatlanságot, ez az egész.

April.

Íme eljött a bának s örömmek e hava, örömmek a mennyiben Dina e hóban, 16-án született, a mennyiben e hó 20-án keltünk össze, de bának is, mert napam e hó 15-én lón áldozata a choleraanak, és most egy éve 1-jén halt meg a mi felejthetlen Irénkénk. Épen oly szépen sütött a nap most egy éve, mint süt mikor irom e sorokat, s végig menvén az órákon keresztül, szívem szenved, mint akkor szenvedett, bár könnyeim most nem hullanak. Nem múlt egy hónap sem, hogy mi sírját többször meg nem látogattuk volna, tele van fehér koszorúkkal aggatva és virágokkal ültetve; ha a fáj-

dalomnak jele a gond, melylyel a sírt ápolják, a meudoni sírkertben ő sajnáltatik legjobban, mivel sírja a legesebb.

Ő mi szép volnál édes anygalkám most már! Már járnál, futnál, szólnál, már játszanál a többi gyermekkel, már elbujdosnál a magas fűvekben, már örülnél az életnek, a szép napnak, a futó fellegeknek, a süvöltő' szélnek, a bájos holdnak, — ó ezt te úgy is ismered már, valahányszor kérdők tőle: ou est le bon dieu, mindig a holdra mutatott. Ezt és a csillagokat szerette legjobban, lehetetlen volt estenden az ablaktól elvinni, ha van jövő élet, ott van valahol, egyikben vagy másikban, ha nincs — hát nincs, elmúlt mint az álom, mint mi is el fogunk múlni.

Ritkán merem magamat átadni azon ábrándnak, mi boldogok volnánk mi vele, ha ő élne, ha Miminknek társa és testvére volna, ha egyiket anyja, másikat én vezetném sétálni, mint láttunk másokat sétálni 2, 3, 4, viruló gyermekekkel, ritkán adom magamat ez ábrándnak át, mert fáj szívemnek arra emlékezni, mi boldogok lehettünk volna és mint nem vagyunk az. A mindennapi kenyérünk van meg, semmi egyéb, — gyermekeinket elvette az ég, Dinámnak egészségét évek óta, barátaink nagy részében megcsalatkozáink, hazánkat elvesztettük talán örökre, íme ez a mi életünk kerte, egyetlen virágszálat óhajtánk benne felnevelni, Irénkénk volt az, és azt nem hagyta nekünk a sors.

Kimentünk Meudonba mindnyájan, Irénke siijára, Dina is kijött, ámbár még gyöngé, s új koszorúkkal felékesítvén sírját, megsirattuk őt, ki rólunk talán semmit sem tud ott a hol van, és megsirattuk magunkat, kiknek lelkünkön emlékezete mint egy éjszaka ül. A számkivetés nem elég csapás, az Isten kiűzött a hazából, és

most családi kört sem enged képezni, minden gyerme-
künknek helyén, egyet kivéve, egy sírkő áll.

Mindig Irénkéről gondolkozván, april 1. és 3-ka
közt, e sorok mintegy kifolytak belőlem.

Irénke sírján.

April 3-án, eltemetetésének első évnapján.

Már régóta nem láttalak
Édes gyermekem,
Mit csinálsz a föld ölében?
Mondd meg ó nekem.

Emlékezel-e reánk még,
A miként mi rád?
Vágysz-e hozzánk, mint mi vágyunk
Untalan hozzád?

Álmodol-e életedről
A mely volt rövid? .
S álmaidban feltűnnek-e
Kedves szüleid?

Lelkiképen ott lebegsz-e
Napjaink felett,
Mint mi szüntelen ott virasztunk
Sírköved mellett?

Avagy csak te vagy nekünk, mi
Neked nem vagyunk?
Szüléje nincs holtak, csak van
Nékünk halottunk?

Szánandó nem a ki elhal!
Inkább a ki él,
Boldogabb ki nem szenved már,
Mint ki csak remél.

Ó régóta nem láttalak
Édes gyermekem!,
Mit csinálsz a föld ölében?
Mondd meg ó nekem.

Szánsz-e minket ott a hol vagy,
Lég vagy égben tán?
Sóhajtsz-é felénk, miként mi
Szép orczád után?

Te jelensz meg a virágban,
Dombodon mely nő?
Az illat, mely kél belőle
A te lelked ő?

Ó hiában kérdlek téged!
Édes gyermekem.
Hallgatsz régen, hallgatsz mélyen,
Nem felelsz nekem.

Fú a szellő s küpriszednek
Lombja közt nyögel,
Hallgat a sír, gyermek alszik,
Szómrá nem felel.

Dina asszonyi bajai nehezülvén, Dubois professort kértük tanácsul, ki a császárné accoucheurje. Ó nem írja magát bárónak, de neje igen. Jó, szerény ember, kopasz feje a Kölcseyére emlékeztet, de alig hiszem mély embernek.

Véleményét kértem Mímire nézve is, ki eleven, friss, gyors, de szikár, testben száraz, mindig náthás és néha nagyot hall. Nem orvosságra, hanem bizonyos szabályos életmódra van szüksége, vérét kellene módosítani. Egyszer volt láza is, mi 4—5 napig tartott, utána soká köhögött, Dubois gyógyítá.

S minthogy Dina megijedt nagyon, nem kímélte magát, és ő is rosszul lett, szörnyű oldalszúrásokat éreze és égéseket, úgy hogy második napon Dubois okvetlen szükségesnek tartá 12 pióczát rendelni, mi a fájdalmakat mindjárt nem szüntette. Bélgyulladás volt. Nem elég hogy állandó betegséggel gyötri őt az Isten, még újjakkal is meglátogatja.

Ez új vérvesztés Dinát meggyöngítvén újjolag, midőn a betegség megszűnt, fejbaja tért vissza erősben mint valaha. E néuralgie olyan mint a reservsereg, ha más baj jön közbe, csendesén tartja magát, ha az elvonnul, ő tesz támadást. Dinát néhányszor ín-reszketés szállja meg, mi vele régóta nem történt, — az igaz, hideg, változó, nedves az időjárás, mint télben, mindenütt fűtőnek, s a betegek száma nagy, kivált a bélgyulladás, typhus és a grippe uralkodik.

Így múlt el e tél is ránk nézve, szomorún és szerencsétlenül. Reménylünk és megcsalatoztunk mindenben, eseményekben és emberekben. Egészsége Dinának némi állandóságot ígért, — s többnyire ágyban húzta ki a telet. Reményit gyermeket, ki írónkét kipótolja, — meghiúsult e remény is. Sőt ennek következménye egész telünket elrontotta, a veszteséget szenvedés követte. Elmult a tél örömtelen, mulatságtalan s kétszeres volt a szenvedés, mert volt okunk reményleni. Baráti érzelmeink is szomorú tapasztalást tőnek, Nagy czudarul viselte magát, sőt több más, s szívet és lelket nem érhet nagyobb csapás, mintha emberekbe vetett bizodalma kezd megcsökkenni. És egypár ily esemény Dina lelkületét is igen meghatotta. Angélique is, írónké dajkája, ki őt igen szerette s nálunk maradt mint szobaleány, elment e harmadik évben, mi mondtunk neki fel, mert épen midőn Dina és Mimi egyszerre beteg volt, engedelem nélkül több

napra eltávozott. Jó cseléd volt, de önző és szívtelen. Batthyányné is szívtelen asszony, férjét Kázmért tökéletesen elfelejtette. Almássyval sem igen levelezünk, Telekivel éppen nem. Pénzbeli ügyeink sem mennek jól, ott-hon nem fizetnek, az itteni vállalatok megakadtak, itt a kamatot nem fizetik, ott a tőke is veszedelemben forog. Politikailag semmi remény, a fejedelmek csatáznak, a népeknek semmi kilátásuk a szabadságra. Quidquid delirant reges, plectuntur achivei.

Meséimet Írogatom. Ismét 18-at írtam e hónapban. Czimei a következők:

1. Az óra és a mutató. 2. Az üres kendertörő.
3. Ferencz úr gazdálkodik.
4. János a rost.
5. A basilisk és a tükör.
6. A szarka.
7. Isten s a kecske, tehén, ló és juh faj mint panasz-kodik.
8. Az úr és a koldus.
9. A tücsök és hangya.
10. A nap és hold.
11. Csillag és gyémánt.
12. Az óriás és a törpe.
13. A komondor és éhes eb.
14. A két rózsató.
15. A nagy és magas szónok.
16. A varga mint ács.
17. A hold és az ebek.
18. A mogyorófa és mogyorópálcza.

Ha így haladok, mihamar összeállítok 100-at és ez egy kötetet fog tenni, mit miképen s mi név alatt fogok kiadhatni, még nem tudom, de kiadni szándékozom. Szándékom a literatura terén használni a hazának, ha a szabadságért mitsem tehetek, művelem a nemzetiséget, s ekképen teljesítem egyik köteletségemet.

Május.

Az időjárás kedvezőtlen, többnyire esik s a lég hideg, mintha a tél el sem múlt volna. Pár év óta mintegy meg-

fordult az idő rende, megváltozott járása, az évszakok helyeikből kimozdultak, nyárban ősz, őszszel nyár van. Avagy mindig így volt ez? De minden kor a magáét ismervén, azt hitte, e rendtelenségek máskor nem léteztek. A jelenkor emberei közül hajlandó sok ezt a gőzgépek kigőzölgésének tulajdonítani, mások belőle egy közlő eataclysmusra húznak következtetést. Ez is oly alapos ok lesz, mint a: horror vacui.

E hóban sem enyhültek Dina szenvedései. Ez annál hűsítőbb rá és ránk nézve, mert más évek e szakában állapota mindig javult, és mert e telet csaknem folyvást ágyban töltvén, a mit szenvedett az elég volna egy évre bőven. Reggel fölkelése után darab ideig ment a fájdalomtól, de az dél felé mutatkozik és nem enyhül mindaddig, míg este ágyba nem megy. Néha, bár ritkán, reszketegség jön rá, fogai vaczognak, — oly jelenet, mi a múlt években nem mutatkozott.

Hallván, hogy egy olasz magnetisáló, Regazzoui, rendkívüli erővel bír, s magam tanúja lévén egy ülésben kísérleteinek, mik a nézőt bámulatra ragadták, p. o. magnetikus vonatai által (illetés nélkül) a nők melleit lelohasztá és felduzzasztá kökeménynyé, — az álomjárókat, kik a szobában voltak, adott jelre, kün az utczáról össze s halomra döntötte, — a sarktűt irányából elmozdította, — a vérlüktetést gyorsította vagy megállította, — az öt érzéket, együtt vagy külön, paralysálta, . . . s különben ő főleg gyógyításokkal foglalkozván, mire, egy orvos jelenlétében, engedelmet kapott, őt elhatároztam meghívni s Dinát keze alá adni. Mindig azt hiszem Dina fogékony a magnetikus befolyásra. El is jött Regazzoni s magnetizálta 20—22-szer (június közepéig), s kezdetben mint egy electricus gép hatott reá, meg-megrázzván őt, — de elaltatni nem bírta, igaz, nem is akarta, elveivel e gyógy-

mód ellenkezően. Az egész gyógymód eredménye annyiban állt: nem orvosolta meg Dinát, épen nem, de fájdalmait néhány órára megszüntette, mi minden esetre nyereség volt.

Bírt nagy erővel Regazzoni, de inkább alkalmas volt mutatványokat adni mint gyógyítani. Mint eszköz hatalmas, páratlan, mint értelem csekély. Empiricus volt, semmi egyéb. Az orvos, Mr. Loyet, egy bon-homme, kinek volt volna belátása, de erélye nem, és az olasz csinált a mi tetszett, mást minden nap. Ő is emigráns volt, s borzasztóan játszotta a patriótát, az önzéstelent, a philanthropot, midőn jött az idő legnagyobb részét olaszos hetvenkedéssel és szóvillámokkal húzta ki, — de mindazon patriotikus sympathia nem gátolta 500 fr. díjt követelni, — mennyit Páris legelső orvosa nem kívánt volna.

Annyi haszna volt e kísérletnek, a pillanatnyi enyhítésen kívül, hogy magam is kezdtem a magnetismust tanulni, mind könyvekből mind gyakorlatilag, s napközben ha a fájdalmak jelentkeztek, azokat ép úgy megszüntettem mint Regazzoni. Annak már három éve, sőt négy (1851. octob.), hogy Dina óhajtá kezemnek fejére tevését, ha igen szenvedett, s ez mindig használt, — és ép ez az, miből azt következtetém, hogy ő a magnetismusra fogékony. De most megtanultam, hogy a hatásra nem elég egyszerűen ott tartani a kezét, hanem szükség akarni a hatást, s hogy ez eljárásnak vannak bizonyos szabályai, mik szerint a hatást vagy előmozdítani vagy elrontani lehet.

Azonban más bajai is vannak Dinának, mik miatt a híres Dubois-val értekezénk, ki azt tanácsié, hogy e miatt a nyár egy részét Párisban kell töltenünk. A baj nem nagy, de mivel nem fordítottatott rá gond, az ápolás időt kíván, az időtlen szülés egyik oka a bajnak, de ha

eleje a bajnak nem vétetik, következése ismét az lesz. Egyébiránt ez egy tisztos ember, ama híres báró Duboisnak fia, ki I. Napóleon császár nejének orvosa volt, mint ez is accoucheurje a mostani császárnénak. Ámbár a legnagyobb házakba szokott járni csak, nagy finomsággal s sok gyöngédséggel bán velünk, szegény menekültekkel, — igaz, Dinát mindenki, a ki ismeri, megkedveli, férfi és asszony, e részben ő talizmánnal bír, a merre megy és jár, hódolókat és kedvelőket talál, másrésről Dubois, minket látván, talán az Orleans száműzöttekre emlékezik, s ez szívesbbé teszi, — mert, különös, Franciaországban a középrend s a nép vagy orleanista vagy republikánus. Hiában rostálgatja a mostani kormány a hivatalosok fél millióját, pártolóit megszámolni könnyű, — meg tudom okát fogni azoknál, kik elvből indulnak ki, de a kiknek kenyér, pénz és hivatal kell, azokat nem értem.

E hónapban is írogattam meséket, kevesbet mint a múltban, de gyűjteményem néhánynyal szaporodott. Ide írom czímeiket.

1. A két púpos.
2. A kakas és a nap költe.
3. A két versenyző juhász.
4. A fecske és a pa-csirta.
5. Az utas és a kondás.
6. Az ifjú és a kőrifa.
7. A hársfa és a vadrózsa.
8. A fiú és a kovakő.
9. A három kutya.
10. A láng és a füst.
11. A parasztház, a kastély, az egyház.

E szerint van már 46 mese.

Mit érnek? mások dolga megítélni. Az mindenesetre különös, hogyan jut az ember némely pályára. Egy véletlentől függ minden. Igaz, előérzetem volt, hogy nem halok meg a nélkül, hogy a költészet mezején kísérletet nem tettem volna. De kedvem mindig a drámára volt.

Június.

E hó is csaknem végéig esős, nedves volt, mi kormányokat és népeket érdekelt, s aggasztott illetőleg. Azok is, ezek is az éhségtől rettegnek, de azoktól elveletné e crisis a koronát, ezeket szabadságra juttathatná. De a hó vége szép, meleg napokkal örvendeztetett meg.

E hóban Hébertnek, ki a magnetismusról szóló hetilapnak szerkesztője, magnetismusról tartott leczkét jártam. Hetenkint két leczkét adott, s adta nyilvánosan, díj mellett. Kísérleteket is tett s hallgatóival is tétetett. Mindenesetre érdekes volt; hiában, gyakorlat nélkül sok dolgot nem lehet megérteni. Előadása folyó, kellemes, szabatos, tanári, s érdeme annál nagyobb, mivel nem pártot, nem felekezetet képvisel, hanem a tudományt annak mostani állapotában adja elő, előadván az eltérő véleményeket s megtévén észrevételeit azokra. Mintegy 20—28 minden rendű hallgatója volt. Okos, gondolkodó fejnek látszik; nem orvos, hanem, gondolom, officier de santé, valaha gyógyszerész volt. Ő alapíta egy naagnetikus gyógy-hivatalt, hol a betegeknek nyilvánosan adatik tanács s hol azok magnetizáltatnak. Szándékom, ha szükség lesz reá, Dinához inkább őt mint dr. Loyet-t hívni. Loyet is hallgatói közt volt, és jegyzett szorgalmasan mint egy iskolás gyermek.

Dinát én még e hónapban is magnetizáltam, midőn szenvedett. En csaknem álmosabbá tevém mint Regazoni, s fájdalmait sikerül enyhítenem.

Dina egy új orvos keze alá is adta magát. Sokan ajánlták neki dr. Ducommun-t, ki a szembajokat nagy sikerrel, magnetico-electrikus géppel gyógyítja. Tereme

mindig tele van, s pár ismerősünkön jeles kúrát tön. Bánásmódja tetszik Dinának, s ő is Dinával kitüntetőleg bán. Amerikában utazván, megkedvelte a republikánus intézményeket, e szerint a mostani kormányforma ellensége, ellenben az emigránsok iránt rokonszenvet érez. A villanytól jót reményi Dina balszemére nézve is, a jobbnak megerősítésére pedig szükségesnek tartja. Sőt azt hiszi az enyhítendi fejfájdalmait is. Véleménye szerint augustusig nem lehet a gyógyítást bevégezni, de azért ekkor ám menjünk tengerfürdőbe, onnét azonban visszatérvén, a gyógyítást kell folytatni, minek sükere a tengeri fürdők után csak biztosabb leend.

E szerint körül vagyunk véve orvosoktól. Richard a fogorvos, Dubois az accouchcur, Rcgazzoni a magnetizáló, Ducommun a szemorvos. És ha valaki meglátja Dinát, elég kövér testtel s örökké piros arczczal, azt mondaná, ez maga a virító egészség. O olyan mint a nád, melyet a jövő szél lenyom, de mihelyt ez elmegy, azonnal fölegyenesedik. Midőn szenved, meglátni rajta, de mihelyt nem szenved, eleven, vig, pajzán lesz, a múltra nem gondol, élvezi a szabad jelent, a jövőtől nem félve, inkább reményivé attól.

S valóban csodálni kell a mint magát azon mindenféle gyógymódoknak aláveti. Pedig biz az kellemetlen, sőt kínos némelyik, például az electricitas. De ő megy vonakodás nélkül, sőt kedvvel, mint a szarvas a patakra, kivált ha az orvos szépen bán vele, vagy valami körülmény érdekli, péld. Ducommunnál néhány érdekes beteg nő jelen meg, kiknek különössége őt mulattatja. A sors olyan, némelynek egészséget ad, és azzal is türelmetlen, másnak szenvedést, s ez ezzel is boldogabb. Ne azt kérdezzük az emberektől: ki mivel bír, hanem ki azt a mije van, mikép élvezi, mikép fogja fel,

mikép használja. Minden dolog, minden állapot, minden lét sem jó, sem rossz, vagy alig jó s alig rossz, jóvá s rosszszá az ember által válik. Némelynek a sok is kevés, másnak a kevés is elég.

... A párisi expositió, mely május 15-én nyitatték meg, elvégre rendbe jön. Azt meglátni sok idegenek érkeznek, de nem annyi, mennyit a nyerekedők szomja várt. Magyarok is érkeznek, itt volt Batthyány Lajosné is, ki Dinát meglátogatta, s ő viszont.

Itt volt Németh Lajos, volt udvari ágens, ki sokáig nem mert hozzánk jönni. Apponyi, Wirkner teremtménye, udvaroncok kegye gazdaggá tette pár év alatt, elv s bátorság nélküli ember, a forradalom alatt elbújt, s most ellene van az udvarnak és ellene a forradalmiaknak. Ilyen ember nekem nem nagy öröm volt.

Többet tudtam Dapsytól, Gömörből, ki cseles, eszélyes, óvakodó ember, ki szirt és örvény közt átúszott ügyesen, de ki azért gyűlöli a zsarnokot és rokonszenvet érez azok iránt, kik a szabadság áldozatai lőnek. Tőle sokat tudok, annyival inkább, mivel azon vidékről való, honnan én is vagyok.

Vele volt Juhoss, emigráns néhány év előtt, ki megjárta Californiát, s utóbb amnestiát kérvén, hazatért. O tehetős bányabirtokos, s mint a szomolnoki bányatársulat képviselője jött ki, bár francziául szót sem ért. Jó ember, finom, udvarias, de kissé zavaros.

Itt volt Bém is, fiatal művész, ki mint ilyen utazik.

És Zsedényi Eduárd, az udv. tanácsos, szónoka 1843-ban a kormánypártnak, s most elégedetlen mint mi, mint, szerinte, az összes aristokratia, mint a nép, inkább sem mint 1848-ban. Mondja, a császár az oroszhoz hajlik, de nem a minisztérium, s e két ellenkező akarat egymást paralysálván, következése azon kétes politika,

melynek szemlélői vagyunk. Az arisztokratia is inkább az oroszszal tart Austriában. A conservativok felett a kormány ép úgy örködik mint a szabadelvűek felett. De mit tesz e párt? Mit tesz az arisztokratia, kérdém? Nincs-e nyitva a nemzetiség s literatura tere, és annyi millió jövedelemből mivel segíti? A válaszszal, természetesen, adós maradt. A magyar arisztokratia csak ellenkezni, csak vesztegleni, csak neheztelni tud, tenni soha és sehol. El kell hogy azt zúzza akár a kormány, akár a forradalom, mindeniknek akadály, annak a roszban, ennek a jóban.

Közöltem vele brochuremet, s Kossuth catastropháját, — mindezt nem ismerte, s örvendett ezekkel s a bennök foglalt tényekkel megismerkedetni.

Július.

Az idő a múlt hó vége óta megváltozók teljesen, állandóan tiszta és forró napok járnak, minek ránk nézve azon kedves következménye volt, hogy Dina fejfájdalmi teljesen megszűntek, e szerint, elvégre, ő egészen jól érzi magát. Sétálunk, néhányszor a színházban is valánk, szóval élvezi az életet s sorsával megelégedett. Különben Dubois gyógyítja, mint Ducommun is szemeit, s mindenik tanácsolja tengeri fürdőbe menni, csak azt nem tudjuk hova menjünk. A középtengert ajánlják, vagy amaz főkép Biarritzot, ez Sable d'Olonne-t, vagy La Testet, — csak a Manche környékét nem. Mindenkitől utasítást kérünk, de oly kevesen ismerik a tengeri fürdőket, még az orvosok sem ismerik.

Mimire nézve, ki april óta egy pensionatba jár, hol 10-től 4-ig marad, s nagy szenvedéllyel tápul, ámbár a

francia tanmód felületes, száraz, egyoldalú, unalmas,— Mimire nézve aggodalmunk van. Ő kissé szikár, kivált testben, havak óta náthás, ezért száját ébren és alva nyitva tartja, orrából beszél, s ha baja van, nehezen hall, s ezt közöltük Duboisval, Ducommunnal, Vidallal, Miniérel (ki a süketnémák intézetének főorvosa), s mindnek az a véleménye, hogy torkában az amigdálok tulnag yok lévén, azokat megmetszeni kellene. Lehet, nem ez oka a nehéz hallásnak, de minden esetre e műtétel szükséges, mert torokfájása veszélyessé válhatik. Ez mindkettőnket igen aggasztott, s elvégre is abban állapodánk meg, bevárni a tengeri fürdő hatását, s ha elkerülhetetlen, csak akkor alkalmazni a műtétét.

Mimi nem oly kedves és bánható gyermek, mióta az intézetbe jár, mint azelőtt volt, talán a társalgás az oka, talán mert nővén a gyermek, ilyenkor akarata fejük, s azt nem követi páros lépéssel az értelem. Anyja ezt nervozitásnak tulajdonítja, s lehet physicumát inkább anyjától öröklötte, — ámbár a nervozitás nem gátolja anyját, hogy a legjobb jellemmel, legszelídebb természettel, legengedelmesb akarattal bírjon.

Mimi igen szemes, átlátó, észrevevő eszes gyermek. Mindent meglát, mindent észrevesz, és mindent megtart. Mely házban vagy utczában egyszer volt, azt mindig megismeri. A hasonlatosságokra mindenben emlékezik. Az öltözeteket legkisebb részletéig meglátja, s képes elmondani. Semmi, bár mi finom ezézés nem kerül el figyelmét. A mit mondani hallott, mit előtte olvastak, azt soha sem felejt el, és pontosan, meglepőleg alkalmazza. Szóval, kora 8 év, esze 15-re mutat, — de mégis gyermek, játékban mindent elhisz, s ha mondom, orromba fel fogom szippantani, elfut és sikolt. Nem hiszi, — de játéknak elfogadja.

Örökké derült és vidám, e részben képe anyjának. Éjjel bár mikor költsek fel, mosolyogva tekint rád. Örülni zajosan tud mindennek, szinte reszket bele, s mindennek így örül, nagy és csekély dolognak. Élénk, friss, beszédes, szája soha nem áll meg, mindig van mondani valója, ha nincs kivel beszélni, magával beszél, s egész órákig. Mindig kell valamit tennie, egy perczig sem vesztegel. Lénye egy láng, mely mindig lobog.

Néha furcsákat mond, kár, hogy nem jegyeztem fel, talán fogná ő maga valaha itt olvashatni. S kedves dolog tudni valamit gyermekkorunkról.

Egy képet látott 1853-ban, melyen egy leányka egy kígyót, jó állatnak vélvén, kezében tart és simogat. Alá volt írva: L'innocence. (Ártatlanság.) Megmagyaráztatván magának, mondá: mais ce n'est pas innocence, c'est bêtise. (Ez nem ártatlanság, ez ostobaság).

Ugyan akkor, anyja beszélvén neki, hogy rosztat nem kell cselekedni, mert az Isten mindent lát, ő mondá: de hát mikor köd van, lát akkor is?

Olvasván egy könyvben, hogy ez, s az volt egy nagy zsarnok, kérdé: mit jelent az? Anyja mondá; zsarnok az, a ki másnak parancsol, a kinek minden engedelmeskedik, a ki mindent tehet, kénye szerint. S ő megjegyzé: de hát akkor Isten a legnagyobb zsarnok, mert az minden embernek parancsol.

Házi körben, természetesen, sokszor szó van az ismerősökről, s azoknak jó mint rossz tulajdonairól. Dina kivált szeret beszélni mások gyöngéiről, epe nélkül csak élcczel, nem hogy megszóljon másokat, de a mennyiben az mulattat. Mimi mindig köztünk lévén, — mert óh nincs testvére! — néha bele kottyant. Egyszer anyja megdorgálván, mikép nem illik másokról rosztat mondani, felelte: hát ti nem szóltok szinte így másokról?...

Különben ő fejes, akaratos, hamar neheztel, — de hamar is békül, alig hogy meg volt büntetve, alig törülte le könnyeit, ha mosolygasz rá, mosolyogva rohan feléd, mindent felejtett. Az akaratossággal ép oly ellenkezőnek látszik azon tulajdona, miszerint tud kedves lenni, tud hízelegni, tud szépeket mondani, negédes és tetszelgő, mint egy kitanult hölgy, s modora ép oly finom, mint eszközei tapintatosak, s mint mozdulatai kecsesek. Ha szabad mondani, mint a növényen az éghajlat illata és színe meglátszik, a párisi finomság lege őt át meg átjárta.

Anyját sokszor elkiinozza, és viszont sokszor elbájolja, mint egy ördögke most, mint egy angyal majd, — én szigorú vagyok iránta, különben kormányozhatlan volna. Azonban komolyság köztünk csak a büntetés óráiban van, különben szerető barátok vagyunk, én játszom, évődöm vele, s ő nem fél tőlem.

Ó mi szép volna, ha Irénkénk is élne! Ez mint egy szelíd lilium volna, az illatos és tüskés rózsza mellett. Még mindig elborulok, ha rá gondolok, ha valami tárgy, mi övé volt, rá emlékeztet, annyival inkább, ha Meudonban virágtele sírja fölött állunk, melyet havonként egyszer-kétszer meglátogatunk. Hogy az Isten így megpróbált minket! Bizony zsarnok ő, mint Mimi mondá, a hazátlanok iránt kegyelmesb lehetett volna. A hol kis gyermeket látok, elfordulok, — szeretném őket nézni és nem is, fáj szívem, abban egy-egy szúrást érzek.

Elvégre elhatároztam magamat, könyomatni azon epigrammféle verseket, miket a magyar forradalom egyéneire írtam. Czímök: „Lombok és Töviskék, forradalmi jellemképek.“ Páris 1854. 1—75 lap. Podhorszky másolta le, de nem nagyon szépen és nem elég vastagon,

úgy hogy némely szók és betűk homályosan nyomódván ki, sok igazítás és kifestés szükséges.

Néhány példányt utazók által juttatok haza, néhánynt postán, czimezve osztrák előtt nem gyanús, de hazafi emberekhez. 10-et Hamburgba küldtem Hoffmannak kiosztás végett. 10-et Ludvighnak Brüsselse. Angliába, Amerikába, Konstantinápolyba, Genfbe is küldtem ot-tani ismerőseimnek. Mindössze 200 példányt nyomat-tam, 100 frankomba került.

Azt hiszem, sok jó, költői, epigrammi gondolat van benne, a verselést talán még simíthattam volna. Hol egyénekről, s még élőkről van szó, a hol históriához hűk akarunk maradni, ott az ideáлизáló szint nem alkalmazhatni, ezért az ilyen epigrammokban van sok prózai elem szükségkép, csak szépet nem lehet mon-dani, kell mondani az igazat szépen. Hozzá járul, hogy embereink, közelről tekintve, törpék, nagy része emlí-tést sem érdemel, nagy része nem dicsőítésnek, hanem satyrának volna inkább tárgya. Efféle versek egy neme a história-írásnak. Legközpontosítottabb kivonata az il-letők jellemeinek. A végítélet, mit mindenik egyéniségről mondhatni. Méltányos és igazságos akartam lenni. Sok-szor nehéz volt a gúnytól és satyrától óvni magamat. De természetesen e szerepet elleneinknek kellett hagy-nom. A tuskék mint meg annyi tanácsok, ki mi hibát kerüljön el, ha még leend tere és alkalma cselekedni. Ezek az önismeretre utasítsák őket. A vadászoknál nincs hazugabb, a politikusoknál nincs hiúbb nép a földön. Azokat megszégyeníteni kell, ezeknek tükröt mutatni.

E hó 15-kén ugyanazon házban a 2-ik emeletbe (42 rue des petites Ecuries, sur le devant) hurczolkod-tunk le. Boldini házassága elmúlván, s így az illető

családtól átengedett szállást át nem vehetvén, melynek reményében eddigi szállásunkat felmondtuk, — örülnünk kellett, hogy a házban mást kaphattunk. De 300 frankkal többet fizetünk, és minden újra festetvén, ez és a hurczolkodás sok kellemetlenséggel járt.

Röviden megjegyzem, hogy bizonyos speculatiókba bocsátkozván, — részint hogy tegyek valamit, részint hogy jövedelmünket öregbítsem, az agión borzasztó sokat vesztvén, de különben is mivel otthon Dina vagyona vagy rendetlenül, vagy keveset, vagy semmit sem hoz be, — eleinte az sikerült, közel 10,000 ftot nyertem, de utóbb fatumok értek, s kivált a múlt hónap, véletlenül, igen veszteségteljes volt. Alig tudtam belőle kimászni. S rögtön nem segíthetek rajta, miután csakugyan tengeri fürdőbe' megyünk. E vállalkozás sok rász napot csinált nekem, sőt sok rász éjét, azelőtt keresettel soha nem foglalkozván, a remény és félelem, és a zavar, melybe estem néha, minden nagyobb értelmi munkától vissza tartóztatott. E kettő nem megy együtt, pénzkereset és szellemi bűvárkodás egymást kizárja.

Augustus.

E hó 2-ikán elindultunk Bordeaux felé, mi négyen és egy szobaleány, ki főzni is fog. Az út nagy és a költség sok. Este 10 óra 45 perczkor elindulván Párisból, 3-án d. u. 7-kor Bordeauxban valánk. A vidék egész Poitiersig nem tetszék, sem nem sík, sem nem hegy, hullámzó a tájék, melynek unalmát a virágzó földművelés veszi el. De nekem, szépségi tekintetben, nem tetszik az, hogy vetés, szőlő, fák, rét, apró vékony csi-kókban váltják föl egymást, ez oly kisszerű tarkaság,

épen nem regényes, épen nem nagyszerű, méltó függetléke a francia kertrendszernek. Nekem jobban tetszik a magyarországi vidék típusa, itt tengere a habzó veteéseknek, ott végtelen rét és mezőség, amott pompás erdők rengetege, néhol és gyakran, az igaz műveletlen, legelők országa. Ily nagyszerűk a tájak Angliában is, csakhogy mind az művelve van, jelleme az a mi a miénknek, de szebb, mivel a természetet emeli a szorgalom keze.

Néhol kellemes völgyek nyílnak, miket egy folyó vagy egy csatorna kígyóz keresztül ragyogó vonalkint. Poitiers regényes táj, mint Angoulême is, csak Bordeaux felé emelkednek Szőlőkertekkel borított borházak hegyoldalak, melyek a mi szőlőhegyeinkre emlékeztetnek. Az erdők itt többnyire fenyvesek, — nálunk azt hiszik a fenyő hidegben tenyész, pedig ez már bizony dél. A francia faluk sem tetszenek nekem, városi alakuk van városi fény s tekintet nélkül. Mintha egy gyermeket megnőtt ember ruhájában szemlélnék.. Apró emeletű házak, az a piszkos, ripacsos cserépsindelyzet, az a meszeletlen, szürke vakolatos oldal, — ennél nekem jobban tetszik egy fehér meszelt magyar falu, csinos szalma vagy nádfödeleivel, s a közbeszórt árnyékos és gyümölcsös kertekkel. Ez valóban pásztori, mezei, amazok mint a városok rongyos hulladékai.

4-ikén Bordeauxban maradtunk, 5-kén én La Teste vagy inkább Arcachonba mentem. Az út oda rú, a vidék sík, rideg, homok és fenyő borítja, Arcachon ellenben szép, egy fenyves hegyoldal aljában egy tengeröböl hűves partján. 10 év előtt alig volt itt néhány ház, most van 400, s elég csinosak, újak, tehát újabb ízlésben építvék. Két sort képezvén a házak, e falu szerfelett hosszú, csaknem mint Páris, azért igen divatos

a lovaglás, miért egy órára egy frankot kell fizetni. A fürdőhely sima, biztos, finom, homok az alja, puha mint a bársony, mindenki magában, matróz nélkül fürdik. Csak két üres szállást, házat találtam, kivettem a Nr. 140-et havonként 300 frankért. Van benne 4 szoba, két cselédszoba, egy konyha, egy raktár, s bútorozva mind, kivéve az ágyneműt. A ház új, csinos, kecses, és tiszta mint egy templom, — tulajdonosa egy hollandi eredetű asszony. Elég drága is, én legfőlebb 150 frankra számíték, — de még drágább az élelem, drágább mint Párisban, pedig minden rosszabb.

6-kát még Bordeauxban töltvén, hol a színházat megnéztük, melynek csarnoka pompás, belseje hasonló katlanul szép s ízlésteljes, 7-én Arcachonba kiköltöttünk. Dinának a ház igen-igen tetszett, ő ki annyira kedveli a tisztaságot, de kényelmes is felosztásában, örvend mint egy gyermek. Úgy látszik Arcaehont választván, jól választottunk fürdőhelyet. . . .

És még Mimi! Ő paradicsomban van. Látja a tengert, a homokban s a habokban váltva fürdik, csigákat gyűjt, mezítláb sétál a tengerparton, az illatos fenyvesben szurokkal s fenyőalmákkal mulatja magát, van egy leánybarátja is, kivel játszhatik, szünnapjai vannak, mindössze is velem magyarul olvas és ír, néha zongoráz, — van is hatalmas étvágya, két hét múlva már hizik. . . .

Dina kezdetben fejfájást érzett. Talán a fürdő hatása. Később ment vala tőle.

Jolán jól érzi magát.

Én néhány komoly könyvet hozván magammal, olvasok magamnak, néha olvasok regényt Dinának, kinek Jolán is olvas németet, leveleket írok, és költök — de erről később.

Mihamar ismeretséget is csináltunk. A forradalomnak egy nagy eredménye Európában, hogy a magyar nevet, mely felejtve volt, megismerték, és megismervén, megkedvelték. Roppant azoknak száma, kik a magyar ügy iránt meleg részvétellel viseltetnek. Minden tizedik egyénnél legbiztosb ajánlás magunkat magyaroknak mondanunk. S nevünk tisztán áll, nem úgy mint a lengyeleké; igaz, ők majd egy százada barangolják be Európát, s nálok a száműzöttek száma sok ezerekre ment. Házbirtokosunk kitűnően fogadott, s mondá: ő leírhatlan érdekekkel kísérte a magyar ügy folyását. A bordeauxi chef du gare saját salonjába vezetett be, megtudván, kik vagyunk. Egyik tisztársa, eredetre lengyel, a magyar háborúban részt vőn. Egy bordeauxi előkelő építész kijött Arcachonba, hogy velem Magyarországról beszélhesen. Egy itteni orvos magán kívül van, hogy elvégre egy magyarral szólhat. Sok van, ki elvből van irántunk részvétellel, mivel republikánus vagy a szabadság kedvelője, de olyan is van, ki a forradalmaknak nem barátja. Egyik gyűlöli az osztrák, mint nemzetileg idegen uralkodást, másik az alkotmány összeomlását sajnálja, más az aristokratiai intézvényeket, de mindezen különböző, sőt ellenkező szempont nem gátolja ügyünk pártolását. Montalembert monarchikus szempontból sajnál minket, azt hitte nálunk mély gyökérrel birt a monarchia szeretete. Talán azon hiúságnak is van benne része, miszerint ő, lányágon, az Árpádoktól származtatja magát . . .

. . . Dolgaink egész 20-dikáig jól mentek, de ekkor Mimi fázni kezdett, délután aludni kívánt, mit soha nem tesz, lefeküdt s hőségben ébredt föl. 21-kén sem kelt föl, nem evett, éjjel forró volt mint a tűz és álmában mindent összevisszabeszélt. 22-kén orvost valánk kénytelenek hívni, Mr. Lalesque fils, ki láznak mondta a be-

tegséget. De miféle láz? Agyláz, inláz, váltóláz? . . . A forróság folytonosan tartott. 23-án calomelt rendelt, mi éjjel s másnap hatott ... De a láz nem akart szűnni. Mindinkább nyugtalanok kezdék lenni. Dinát is, engem is sötét félelmek kínoztak. Ő megijed hamar, de hiszen, annyi halált érve, nem ok nélkül. Én nem esem oly rögtön kétségbe, de ha meggondolom, hogy engem a sors mi sokszor, mi keservesen, mi folyvást sújtott, a bánat néha csaknem megfojt, a keserv csaknem megöl. Nem mutatom s annál kínosabb. 24-én sem könnyűit. 25-én fürdőt rendelt az orvos, oka lévén veres himlőt gyani-tani, és este pontok látszottak ábrázatán. 26-án azok elborították. E szerint van okunk nyugodtabbnak lenni . . . de szomorú kilátás, hogy a fürdőt s a szabad leget he-tekig netn fogja használhatni. Íme ekkép csak félig ér-tük el utunk célját. Sőt addig sem. Dina folyvást be-
tegapoló, nincs lelki nyugta, nem jár ki sem az erdőbe, sem a tengerpartra, azon 10—15 perez az övé, melyet a tengervízben tölt . . .

Ákárhova megyünk, vagyunk mint a szarvas, mely oldalában hordja a sebző nyilat, fut, de hiában fut, azt mindenhova magával viszi . . . Másrésről mint meg-könnyült szívünk, a betegség ekkép meghatározthatván! Mi mindentől nem féltünk! Mi szerencsétlenség érhetett volna! . . .

26., 27., 28-án mindig szenvedett. Lassan jöttek ki a himlők egymásután. Forrósága nem hagyott alá. Kö-högött. Szemei megdagadtak. Hasmenés is gyöngítette. 29-ig úgyszólván semmit sem evett. 30-án mák-haslőve-tet kapott, ekkor aludt csendesen először. Múlik veres-sége, de ereje kimerült, nincs kedve semmihez, étvágya semmi, s ha van, ahhoz a mit enni nem szabad. Erőte-tése nem akar engedni ... A napokat mellette töltjük

el . . . 31-kén vágy étel után, . . . s kezd abban részt venni, a mi körülötte történik.

Az orvos jó ember, de hideg volt kezdetben. Az asszonytól megtudván, kik vagyunk, mintha kicserélték volna. Az orvostól barát vált. Ő republikánus, 1848-ban békebíró volt, egyik fődolgozó társa a Tribune de la Gironde-nak, a coup d'état-kor internálták, innen nem távozhatott, Bordeauxba most is csak engedelemmel mehet, azon túl épen nem. És ilyen internatio alatt még sokan szenvednek. Apja, orvos szinte (ő, a hu, 45—50 éves), legitimista, testvére, kereskedelmi hajóskapitány jelenleg, orleanista, ime ez a képe a francia pártoknak . . .

Mióta ide jöttem, olvasgatok, olvasom Müller 24 Bücher dér alig. Weltgeschiehte-jét — nem ismertem; mily ősileg classikus munka, mi szabatos, mi mély, mi quintessenciáló, s mi tiszta, világos a mellett. Nyelve nehéz, különöz, sajátságos, de illik a republikánus szellemhez, mely benne lengedez . . .

Legtöbb időt töltöttem mesék Írásával. E szenvedély kapott meg. Némely nap három-négy mesét Írtam. Rendesen reggel midőn fölkeltem, és ebéd után este, szivarozás közben. A mit gyermekkoromban éreztem, érzem most is, t. i. az ujhold költői eremet, ha ugyan az, kinyitja, a holdfogyás bezárja. Akkor könnyebben dolgozom mindent, de költői dolgokra csak akkor van kedvem és erem. Különös, hogy 43 éves koromban adom magam a költői pályára. Igaz, a politikával foglalkozván és hivatalt viselvén, egészen azé voltam, én csak egy tárgyé tudok lenni egyszerre. Fiatal éveimben, 16—20 év közt sok verset írtam, dalokat, balladákat, epigrammokat, két kis drámát (a Minervában 1831-ben jelent meg, gondolom Sz . . . n jel alatt), próbáltam eposzt is írni. Otthon megvoltak irataim közt, de alkalmasint el-

vesztek. Belőlök néhány jelent meg a pataki Parthenonban, az Árvízkönyv 3-ik vagy 4-ik kötetében (Vattay), és egy pesti almanachban (1840 v. 1841-ben Sz. Hona szigete, Napóleon hamvai visszahozataláról). Ifjúságomban egészen a magyar költők befolyása alatt voltam, utánoztam, mímeltem a szavakat, nem a dolgot néztem. Ha valami költemény tetszett, annak párját csináltam, azaz árnyékát rajzoltam. Kölcseyt követni nem volt erőm, Vörösmarty nyelvgeniejét utánoztam másokkal együtt, s Bajzának efféle semmit mondó szavait, bájvidék, — kék távol vágya, — szóval a szépen csengő szavakat, mikben nincs eszme és tartalom. Valahányszor nem voltam a költői szülés perczének melegében, azaz kijózanodtam, természetes, hogy nem tetszett a mit írtam, üres volt az, érthetlen, szavak kongása s csengése eszme s dolog nélkül. Költőink nagy része most is abban szenved.

Új pályát Petőfy és Arany nyitott, amaz pór, nemesen vagy nyersen, de magyar és költő mindig, emez plastikus és népies, len jár, de soha nem alacsony.

1831—1832-ben, emlékezem, mint jogász, Írtam versben két mesét, egyiknek eszméjére emlékezem, az a mit márcziusban feldolgoztam, s mely így kezdődik: „Esti mécssem csendes fénye mellett.“

E hóban itt, Arcachonban, a következő meséket írtam:

1. A halász és a sziget. 2. Az apa, a fiú s a hid. 3. A kertész és a virágok. 4. A fenyő és a bokor. 5. Kis Mari és a csiga. 6. A habok és a part. 7. A pap és az egyházfí. 8. A dús és a szegény. 9. A két nyúl. 10. A gyermek és a kakuk. 11. Az elégedetlen, ki hont keres. 12. A kakas és a kacsa. 13. A gróf és a föld. 14. A sertések tanácsgyűlése. 15. A mén és az iparos állatok. 16. A leányka és a méh. 17. A kérészek és a vén hal.

18. A zászló és a csatázok. 19. Az ifjú és az öreg tanár.
 20. A disznó és a róka. 21. Az ibolya és a bika. 22. Jolán és a légy. 23. A gazdasszony és a csirkék. 24. A paraszt és a fenyő'. 25. Az atya, fiú és a felhő. 26. A bércz-csúcs és a völgy. 27. Az esőcseppek és a só. 28. Menny a földön. 29. A borostyán és a fenyő. 30. Az ur és az erdő vadai. 31. A fiatal és az öreg ló.

Összesen az előbbiekkal: $46 + 31 = 77$.

Két epigramm, t. i. I. Napóleon Szent Ilona szigetén, és III. Napóleon.

E kettőt ide írom.

Napóleon

Szent Ilona szigetén.

Kor gigásza! pihensz komoran s ülsz Szent Ilonának
 Ormain, a sorsnak rabja gyanánt, egyedül.

Látnokkép a jövőt látod, mint bánod a múltat,

Ah! de hatalmadban nincs sem e, nincs sem amaz.

Bölcs lettél mikoron már elmúlt minden hatalmad,
 Bírva hatalmad': bölcs nem tudta lenni agyad!

III. Napóleon.

Császár vagy te, igaz, s mint kell, fölkenve vagy annak,
 Annak a nép kent föl, — kent föl a vérivel az.

Isten tett azzá, mint mondod, — az isteni átok,

S népszavazat — de a mit szuronyid írtak alá.

Császár vagy, hisz az ott van mindig, niucsen a hol nép,
 S hol van a francia nép? Nincs, a mi van: rab a mind.

September.

Elvégre Mimi jobban van, 20-án kiment, s néhány nappal később meleg tengeri fürdőt vett minden másod-

napon. Veszi magát szemlátomást. A lábbadozót enni látni gyönyör; mindent fölségesnek talál, olyant is mit különben nem ett volna. Neki most minden „adorable“, „délícieux“, „admirable“, mert ő úgy beszél mint a francziák, kis dolgokra nagy kifejezéseket használva. A franczia mindent a hírre s dicsőségre viszen vissza, az angol és német mindent a kedélyre, az a szépet, ez a jót keresi, az nagyot akar, ez igazat mondani.

Sept. 6-án Feri, Dina testvére, megérkezett útitársával, ki a gazdasági tanulmányokat végezte. Magas, csinos fiatal ember, alig húsz éves, nagy gyermek, talán az marad örökké. Beszélni kell hozzá, mint gyermekhez a dajkáknak, hogy mulassa magát, de mind az aztán mulatja. Semmi komolyság nincs benne, semmi tudvágy, semmi szenvedély, mind az a mit óhajt: hogy nevetés és apró időtöltés közt múltjék el a nap. Költ ok és czél és számítás nélkül, nem tudja honnan jő a pénz, és így nem becsüli, ha még fősvény is volna, mi volna benne egyéb jó? Az, a minő körben, a kivel él, a ki bálni tud vele, nincs semmi önállósága, saját egyénisége. Egyhez ragaszkodik, ez az osztrák rendszer, vagy inkább a császár személye, — oka, mert katonáskodott, és egyszer bemutatott a császárnak. Jó testvérével, valaha, nehéz napokban, rosszul bánt, bár nem szűnt meg szeretni úgy a mint ő szeretni tud. Igaz, Dina mind eszére, mind szívére egy angyal hozzá s testvéreihez mérve. Közelében hódolnak neki, bájkörén túl ismét az ördögökéi lesznek . . . Szívesen fogadta őt, sőt neki nagy kéj volt testvérét, és benne szüleinek imádott képét s a szép múltat visszavarázsolva szemlélni . . . Én is szívesen láttam, egy az, mivel még tavaly bocsánatot kért, de nem is tudok haragudni örökre, kivált ha előttem látva őt, meg-gondolom, hogy neki sokat nem lehet betudni . . .

Ki vele van, bizonyos M., a forradalomban hadnagy volt, azután gazdasági intézetben, Óvárott tanult, s Balassa, Feri tutora, adta e mellé útitársul, hogy legalább a gazdaságot tanulná, — katona nem maradhat Feri, mert valami szakadása van. Mihelyt láttam M-et, azonnal átláttam rajta. Piperéskedő, komoly és hiú, szegény és finnyás, makacs és hízelgő, fejes és sima, kevés szavú és gúnyos, eszes ember, — kissé vöröses hajú s bőré, mely szint a magyar rosznak, hamisnak tart. Neki semmi sem tetszik, mindenre van észrevétele, nem beszél sem osztrák, sem forradalmi szellemben, nem tudni ki, sem mit érez, minden rokon- és ellenszenv nélkül van. Ferinek az árvaszék kiszabott útiköltségül évenként 17,000 francot, zsebpénzt neki adnak ezenfelül 1200 francot, s M-nek fizetést 2000 francot. A pénz M-nél áll, ez jól van így, de ő a 17 ezeret csak Ferivel együtt költi el, úriasan, bőven, s saját apró kiadásait sem fedezi. Első helyeket vesz, első hotelekbe száll, vendégel másokat, saját barátjait, és számol a mint tetszik. Azt látom, hogy semmit sem tanulnak, M. sem igen, F. épen nem, ámbár M. tekintélyre játszsza magát, de parancsolni nem tud, eszének túlsúlya által sem bírja vezérelni, s úrilag élnek együtt, Íme ennyi a mit tesznek. Ferinek egyéb-iránt elég nyereség, hogy a pénzt külföldön költvén el, sokat, nagyot, újat lát, s szemeivel az ember magokkal sokat tanulhat.

. . . 14-én elutaztak Párisba, onnan Angliába mennek, honnét 2—2½ hónap múlva visszatérvén, a telet Párisban fogják tölteni. Dina miatt örülök Ferinek, testvérével ő mulat, s annyival inkább, mert Feri vitetni engedi és így mások helyzetébe bele találja magát. Csak egészsége legyen, mert szép tervei Dinának ismét elromlanák, mint már annyi elromlott annyi évek óta.

Elvégre itt van a hír, hogy Sebastopol 8-án bevételék, t. i. a város, a déli erősségek, a tengeri arsenál. Angol és francia részről sebesült és halott van mintegy 12,000, a holtak száma tehet 4000-et. Az oroszok vesztesége még nem adatott hírül, kik az északi oldalra vonulván, onnan ágyúznak.

Azonban ennek a fináncziára most nem volt várt hatása. Oka, mivel az aratás roszabb, mint hitték, és mert Sebastopol eltűnévén, most látja minden, hogy a háborúnak nincs vége. S hol és mikor lesz annak vége? Az orosz nem fogadhatja el a békét, már csak azért sem, mert a hadi költséget nem fogja megtéríteni akarni. Es hogyan kényszerítik arra? A háborút birodalmába viszik be? Hiszen Krímből kiűzni is nehéz leend. S ha nem békéi, mit csinálnak? Mindig hadi lábón marad a sereg is, a flotta is? Melyik tudja e helyzetet tovább kintartani, az orosz otthon, vagy az egyesültek távol hazájuktól? Oroszország erősségnek, melyet körülkeríteni és kiéheztetni lehessen, igen is nagy. Az osztrák nem mer, a porosz nem akar mit sem tenni. Sőt a spanyolok csatlódása az egyesültekhez oda mutat, hogy a háborúnak nincs vége. Talán mégis összezavarodnak a dolgok akképen, hogy a királyok vetvén, a népek aratnak. Nem reményltem ezt ugyan, de lehetetlennek sem tartottam.

... Ez eseményt azonban saját helyzetem javítására nem tudtam felhasználni. Boszús vagyok magamra. A sors üldöz, talán megérdemlem . . .

Ismét sok mesét Írtam e hóban. Velők furcsán vagyok, hol tetszenek, hol nem, hol pedig csak némelyik tetszik, — saját munkáimtól én gyakran undort érzek. Ezért van Horácnak igazsága; nonum prematur in annum. Kell elfelejtenünk magunknak, hogy mint idegene-

két hideg vérrel, részrehajlattanul ítélhessük meg. Ide írom czimeiket:

1. Az ártány és a házi eb. 2. A testhalom és a pásztor. 3. A tyúk és a pacsirta. 4. A bogyó és a burgonya. 5. A czopfos öreg és a gyermekek. 6. A villám és a harangozó. 7. A kétízű patak. 8. Az építész és a homokszem. 9. A nap és a csillagok. 10. A vakondok és a virágok. 11. A tyrann és az oraculum. 12. A majom és kutyája. 13. A gonosztevő' és az almafa. 14. A róka és bárány. 15. A szél s a hajók. 16. A tenger, homoktér s az erdő. 17. A farkas és a róka. 18. A vadász és az állatok. 19. A gyermek és a gyöngy. 20. A bárány és anyja. 21. Az erdő és a tűz. 22. A beteg oroszlán és a róka. 23. A rost és Szűz Mária. 24. A gyermek és az útilapu. 25. A hajó és a matróz. 26. A csúszó borostyány (Epheu) és a tölgy. 27. A hernyó és a falevél. 28. Az oltott fa és az utas. 29. A két paripa. 30. A halász s a csiga. 31. A darázs és hangyák. 32. A gólya, békák és a pelikán. 33. A tanács és a művész. 34. Az apa és 6a. 35. A torony és egyház. 36. Az ember és álatok. 37. A fügefafa és a legyek. 38. Az utas és az éj. 39. A juhász és a gazda. Volt már 77. E hóban írtam 39, összesen 116.

October.

E hó első napjai itt is borúsak kezdőnek lenni, az ősz mindenütt ősz, eső, szél, fellegek az év vénségét jelentik. Azonban az asszony az ősszel pontosan jelentkező fejfájalmat még nem érzi, és jónak a jele, talán az Isten könyörölni fog rajta, és e telet élvezhetni fogja.

8-án elbúcsúzóan Arcachontól, délután Bordeaux-ban valánk, s ott Duphotnál ebédelünk válogatott társaságban. Este 11-kor indulánk Párisba, s ajándék által kicsinálván, hogy a kocsiban magunk maradhatánk, másnap este 8-kor Párisba szerencsésen, bár kifáradva megérkezünk.

De nem sokára ringatok magunkat az örömben, hogy Dinának a tengeri fürdők jót tevének. Harmad nap múlva már érezte fejfájdalmait s mint tavaly, mint harmadéve, mint negyedéve, hol fel van, hol fekszik, kezdődik a régi szomorú élet. Dubois, a híres orvos, lapdacsokat rendelt, de mit sem használ, Ducommun electricitást alkalmaz, de nem segít az sem . . . várunk, reménylünk, félek tőle, hogy mind hiában.

Ez az oka, hogy Mimi nem maradhat a háznál, ő beteges anyját, élénk lévén, csak kínozza, ha beteg nem volna Dina, a legjobb nevelője lenne. Órákat adatni sokba kerül, azonban ez csak 2—3 óráját foglalná el naponkint, különben unná magát gyermektárs nélkül, s mindig a nagyok közt lenni rá nézve rász, elveszti gyermekdedtségét, kivált ő, kinek oly átlátó és beható felfogása van. De az életmódban sem lehet vele rendet tartatni, ha fel van velünk este, az neki árt, ha fektetni akarjuk, az nem jár do gálás nélkül, mi jellemére ártalmas. Jolán lehetne társa, de ő már nagy, nagyok közé vágy, és komoly s kissé veszekedő természetű lévén, mindig csak pörlekednek. Ezeken kívül egészsége sem a legerősb, egy rendezett, egyszerű iskolai mód neki csak javára fog lenni. Dina nehéz szívvvel fog megválni tőle, de betegeskedése kényszeríti rá, s belátja, hogy egy-két évre Mimit a háztól eltávolítani, mind hasznos, mind szükséges.

Sok nevelőintézetet megtekintünk, de nem tetszett, a legtöbb csak üzlet, és nem nevelőintézet. 90—100 gyermeket tanítani lehet, nevelni nem. Vége a Coulon de Meuron-ét választók (231. rue du Faubourg St. Honoré), ott csak 24 növendék van, tágas lak, valóban nagy, szellős, napos kert, a tulajdonos maga nagyon gazdag, de ép azért 10 hóit kiadás rá megy 1700—1800 frankra, — egy a legdrágább intézetek közül, de hiszen nekünk csak ez egy gyermekünk van.

Én rám Párisban sok apró kellemetlen baj várakozott, — oka mivel jövedelmünket akartam szaporítani, sem otthonról nem kapván mikre számoltam, sem némely részvényeink nem jövedelmezvén. Ezen bajok alkalmatlanná tőnek minden szellemi munkára, — de küzdöm bátran, elvem s jelszavam mindig: nem csüggedni el, hanem megvívni az akadályokkal, és legyőzni a bajokat. . . .

Jolánra már legalább 6—7000 frankot költénk előlegezve; Bárezyné otthon Dinának 5—6000 fr, kamattal adós, a Badeni házból 4 év alatt 4000 pftnak kellett volna bejöni, és sem számadás, sem pénz, sőt úgy halljuk 5000 pft. a kiadás rá. Dina írt is Lebannak, — és ez még haragszik, hogy ő pontatlan, hogy Dina azt kérdi tőle, de hát mi jött be és hova fordított? . . .

Mielőtt Arcachonból eljöttem volna, írtam néhány mesét:

A szőlőpásztor és a seregélyek.

A majom és a bárány.

Az apa és a fia.

A vadász és gyermeke.

(Párisban). A nyolczas szám és a zero. Ez 5, az előbbiek 116, összesen 121.

November.

Mind hiában, Dina nincs jobban, kél és fekszik, órái vannak szabadok, napjai nincsenek, s azon estét is, melyen hetenkint egyszer fogadunk, ő ágyban tölti többnyire. . . .

Mimit csakugyan a nevelőintézetbe adtuk. Örült neki, új világba lépett, de mi búsultunk, éjjel ágyacskájára tekintünk, és üresen láttuk.

November 15-ke, Lipoldám névnapja, elég jó s örömteljes nap volt. Először mert ő nem szenvedett nagyon, másodsor mert sok kedves vendégeink érkeztek, Feri és nevelője Angliából, őket vártuk, — Rozina, a festész, Magyarországból, Weber Ausztriából, ezeket nem vártuk. E két utóbbit Dina igen kedvelli, amaz gyermeksége óta barátja, s ott lakik Pulyán, hol Dina tölté szüléivel a nyarakat, emez egyik legjelesb dilettáns-tenor volt Bécsben, Dina anyjával gyakran énekelt; akkor a mostani minister Bach-al az udvari kamaránál szolgált, 1849-ben, mint radikál leköszönt, de különben is ő bár német nevtt, olasz földön született s olasz lelkestül testestül. 1849-ben, midőn Dina Pesten volt s én bujdostam, ő volt leghívebb véde, vigasztalója, barátja.

E névnap tehát Dinának valódi kis ünnepe volt, úgy hogy öröme erősb volt fájdalminál, s ezek annak hódolni kénytelenek voltak.

Rozinát mi hívtuk, hogy telepednék meg, ideiglenesen Párisban, részint mivel utálja az osztrák rendszert otthon, részint mivel az egyetemes képkiállítás mint művésznék tanúságos és élvezetes, de különben is itt ő

sokat szerezhethet. Azonban kijövele véletlen volt, mert eleve nem értesített. Ő Magyarország legjelesb arczképfestésze, de Pestre soha nem akart menni, ezért Barabás monopolizálja ott a hírt. Mi tőle négy arezképet bírunk. Ha neve volna mint Dubuffenek, 2000—3000 fr. kérhetne, így kevesbbel megelégedvén, sok munkát kaphat. Azonban sok fáradságba került míg egypár munkát kerítheténk neki. Először is Dr. Duboist, ki doyen de la faculté, első szülész, a császárné orvosa, báró, fia azon Duboisnak, ki Maria Louiset lebetegíté, először is őt festi. Ha sikerül, szerencséje s hire meg van alapítva. Csakhogy Kozina a mint szerény, elves, becsületes ember, úgy különös is, és inpraktikus, különben dolgát sokra vihetné. Hiában halmozzuk elébe az alkalmat, nem tud vele élni. Sok munkát csinált ő nekünk, de szívesen szolgálunk, — talán nem lesz hálátlan mint annyi más.

Türr ezredest, ki házunknál mindennap volt, kit innen elutazni mi segíténk, csinálván neki 7—8000 fr. gyűjtéléket, Bukarestben, hol az angol hadi parancsnok megbízásából, angol uniformban működött, az osztrák főparancsnok elfogta mint egykori szökevényt. Esztelenség volt tőle oda menni, kinél az erő, annál a jog — s az angol kormány csúfosan viseli magát.

November 21-ik napja gyásznapi a magyar nemzetre és irodalomra nézve. E napon halt meg Vörösmarty, kétségkívül legnagyobb költőnk, kivéve Petőfit. Teleki József is elhalt, mielőtt nagy műve, a Hunyadiak kora, megjelent volna. A régi athléták egymásután elmennek, s vájjon támadnak-e helyükbe újak? Ha az emigratio elhal, s irodalmunk fejei is elhalnak, a magyar nemzet csak nagy halott leendő, melyre a sír vár. 1849 óta csapás csapást, villám villámot ér, a sors sem nagy

sem kis dolgainkban nem kedvez, sőt csak elleneink ereje növekszik. Lehet mind ez parányiség egy nép életében, melynek éveit századokkal kell mérni, de mi egyének csak azon bűt és örömet érezzük mit megélünk, a jövő nagyság ismeretlen lévén, minket sem nyugtathat, sem nem vigasztalhat meg. Várjunk és az alatt szenvedjünk, im ez a mi végzetünk.

Házi csendünk is megzavartatott egy igen kellemtelen esemény által. Egy éve, hogy Dembinszki generál nálunk újat bemutatá, ki ifjú, tanult, művelt, értelmes ember. Arcachonban lévén, levelet kapunk, melyben — nagy meglepetésünkre, Jolán kezét kéri, kivel mint gyermekkel bánt ha jöve hozzánk. Dina nem volt ellene, de én tudom mi kín a hazátlanság, s ha Jolánt magunkért kívánom itt birni, de neki e sorsot nem óhajtóm. Különben is némit hallottam az ifjú Dembinszki életmódjáról, elvei materialismusból merítve, erkölcsre nem tart sokat, czélja a haszon, szent a süker, panszlavismusra hajlik, . . . Jolánt bizonyosan nem szereti, alkalmasint vagyónára számít. Azt felelvén neki, hogy nagyanyjától függvén Jolán, mint tutrixtól, mi sem nem adhatjuk kezét, sem meg nem tagadhatjuk. Erre válaszolt, melyből lelkületének szarvai akaratlanul kinyúltak. . . . Visszajövé, s atyjával találkozván, az maga mondá: ha van elvtelen, erkölcstelen s materialista ember, az az ő fia, ne csak ne adjuk neki Jolánt, de vigyázzunk jól fel, mert az mindenre képes. . . . S íme kisült e hó végén, hogy ő a szobaleány által Jolánnak leveleket küldött, hogy Jolán elég gondolatlan volt rá felelni, hogy végre azt merészelte neki írni: menne el vele, ne gondoljon neheztelésekkel, nagyanyja és mi majd kibékülünk. Jolán nem szerette, de feje gyöngé, igen gyöngé, jelleme azonban volt a szokési tervet nem

fogadni el, sőt nekünk megmondani; — természetesen Dembinszkinék kiadtuk az utat, és a szobaleányt a rendőrség által vezetettük ki a házból. S Dembinszki talán megszegyenlte magát? Nem, sőt dicsekedve ismerte el. . . . Ez és sok egyéb mutatta, mi mélység szélén állt Jolán, Dina sokat szenvedett e miatt, de Jolán is, s én éreztetém vele nehezteléseim egész súlyát. . . .

Igyekszem, hogy honába térjen vissza.

December.

Jerney is meghalt, történet- és régiség- bűvár, ki szorgalmas, vállalkozó ember volt, s még többet tett volna, ha vagyoni, állapota megengedi. Óhajtott a régi Magyarország felfedezésére menni, de Oláhországon túl nem mehetett. 1848-ban én a statisztikai hivatal tagjává neveztem volt ki.

Tavaly Jászay Pál halt meg, ki Teleki Józsefnek történeti bűvárkodásaiban jobb keze volt, s kinek e mellett alkalma lón 1000—1500 ív eredeti, részint titkos Jiistóriai okleveleket a bécsi császári levéltárakban lemásolni. Meghalt mielőtt összeállíthatta s felhasználhatta volna. Már az előtt halt meg Jancsó, erdélyi régiség-bűvár, kinek gazdag kézirat-gyűjteménye volt.

Sülyedünk, sülyedünk, úgy a politikai mint az értelmi téren, dőlnek oszlopaink, s helyökbe újakat nem látunk emelkedni.

A lengyel emigratiót is nagy csapás érte, Miczkiewicz Adám, legnagyobb költője a lengyel népnek, Konstantinápolyban meghalt. A tér tisztul az autokraták előtt, hogy akadály nélkül haladhassanak céljaik felé. Igaz, Miklós megdöglött mérgében, mint a sátán meg-

hal a menny kapuinál, de Napóleonnak minden terve sikerül, minden, Ferencz Józsefet is a szerencse kíséri, a porosz király, e részeges legény, mint bölcsős gyerekekkel bánik a poroszokkal, másrésztől a demokratia képviselői, Mazzini, Kossuth és Ledru Rollin dón quixotti szerepet játszanak, úgy hogy kezdik az okos emberek szégyenleni miattok magokat, — azoknak minden boldonság javukra válik, ezek meggondolt lépésük is mint örült tett tűnik fel, s e szerint a despoták Ugye folyvást gyarapul, míg a demokraták nemcsak hátra mennek, de még a közvélemény consideratióját is elvesztik. ... Jó hogy már ez évnek vége leend, az új év talán új időszakot dérit reánk.

Én ösztönileg úgy hittem, évek fognak elmúlni, míg végzetünk változni fog, s 10 évi száműzetést hibáink büneink büntetéséül (mert a leczkét, szigorú lakolást megérdemlik a demokraták) örömetst elfogadtam volna. A jelen háborúból soha semmit nem reményltem a népekre, Miklósnak Konstantinápoly kellett, az Angol azt nem adhatta, Napóleon Európában s saját nemzete előtt állást akart magának kivívni, s megboszulni Miklós személyes sértéseit, — mihelyt hadserege némi dicsőséget arat, mihelyt a fejedelmek közt helyet foglal el, az első alkalmon kapni fog, békét köthetni. Anglia maga nem folytathatván a háborút, kénytelen őt követni a béke útján. A nép ösztöne a legjobb bíró, Franciaország e háborút egykedvűleg nézte, sőt népszerűtlen volt, ellenben Angliában buzgott mellette a közvélemény. . . . Jobb tehát ha mielőbb béke lesz. A világ hosszan nem nyugszik, támad új viszály. Nem csodálnám, ha mihamar Oroszország és Ausztria közt támadna véres, boszuló harc, vagy ha Orosz- és Franciaország egyesülne Anglia

ellen. Sőt reménylem ezt. Egy korz-tól minden kielik. . . .

Minden esetre a képzelt 10 évből 6 év íme lefolyt. Békén várom még a négy lefolyását, ha ez is elmúlt, kétségbe esem, vagy ha tehetem, mint a stoikus, nyugalommal alá vetem magam a változhatlan végzetnek.

És aztán?! Ha elmúlik 10—15 év, s én 60. évem felé járok, és nem lesz semmi, semmi kilátás? Itt kell meghalnom? Idegen földben fekünnöm és elporlanom? Irénkém mellett várjam a feltámadást? Avagy akarhatok akkor visszatérni? Hol a remény végkép kialszik, szabad lesz visszatérnem? A száműzöttek nem szabad a hazában élni, mint szabad azoknak, kik a száműzetés kínjait nem ismerték? Ez bezzeg a kérdések kérdése! Eddigelé nem tettem magamnak e kérdést, és nem is feleltem reá. Az elvnek hódolni kell a sírig, szenvedni értté örökké, avagy az öreg megérdemli, hogy pihenjen honában? Mit teszek akkor? Mit? ... Várjunk, várjunk, idő hoz tanácsot, ne előzzük meg az időt, talán a zsarnok is 20 évi fogságnak ismervén el a 20 évi száműzetést, megelégszik e büntetéssel . . .

Írtam egy mesét A róka és a farkas 1, összesen 122.

És Írtam I—XXXII. darab verset, ily czim alatt: Száműzött gondolatai (vagy andalgásai).

Öreg napjaimra lettem ismét költő. Kulcsa e tü-neménynek helyzetemben van. A száműzött keveset gondol és tesz, tárgya és tere nem lévén, ellenben sokat tapasztal, szenved, érez, emlékezik honára a jobb napokra, rokonaira, barátaira. Ezért természetes, ha a száműzött hasonlít a fához, mely lágy őszzel másodszor virágzik és gyümölcsözik. Külföldön az ember, elszigetelve élén, csupán a múltban él, a zajban és csendben

él, a sokaság közt is magányosan, élvek közt is busán, mint egy gyökerében tört s kifordult fa, melynek ágai gyümölcsöt és zöld lombokat hordanak, de azok a múltból származnak. . . . Azonban az én sorsom bánattal tele, barátimban csalatkoztam, jótétemért hálátlanságot arattam, legjobb, legnemesb szándékomban félreértettem, mindenütt önzéssel, szívtelenséggel, haszonleséssel és ostobasággal találkoztam. Dinám folytonos betegeskedése mind élvre, mind munkára alkalmatlanná tesz, ha vau mindennapi kenyerem, mi soknak társaim közül nincs biztos, azt könnyeimmel öntözöm, Irénkém, e gyönyörű angyal, életem e kedve és álma, elhagyott engemet, még mindig vérzik sebem, sírján még mindig fáj szívem, nemde természetes, ha ennyi súly alatt, mint sziklák súlya alatt, a forrás kifakad, — e forrása a szívnek azon sok panasz, mit verseimben kifejezek. Nem keresem, ömlik az magától, mint a vér ömlik az érből, ha egyszer fölnyitattott. Ezért gyűlnek oly szaporán verseim. Csaknem tisztán írom le őket. . . . Pedig alig szentelhetek nekik egypár órát. írtam e hóban 32-öt... Mind valódi érzésemet, mit 6 év folytában itt és ott éreztem, fejezi ki. . . . A folyó számokban (I. II. III. stb.) kevés változást kell tennem, hogy az egy egészet képezzen, azon momentumok sorát követve, a mint menekvésem folytában azok lelkemben felvilágoltak. . . . Lehet, másokra nézve nem lesz beesők, ha nem lesz, sajnálom, mert éreztetni kívánám másokkal, mik egy száműzöttnek gondolatai, vágyai, fájdalmai. . . .

Mi e telet Pauban vagy Toulouseban akartuk tölteni, s hogy vissza jövének Párisba, oka mivel Dina jobb telet reményit, s némi öröme, testvérevel, Ferivel lehetni. Egyik reménye sem teljesedett. Szenvedései

nem szüntek meg, s az erkölcsieket Feri csak öregítette. . . .

S az orvosok is vélvén, mikép éghajlatot kellene változtatnia, Jolánt is elvégre haza kellvén vinni, s hogy testvére által ne gyötörtessék, Dina elhatározta útlevelet kérni s Pestre menni, annyival inkább, mivel otthoni dolgaiba is rendet kellene hozni. Folyamodott az osztrák bel- és rendőrministerhez, s nem kétljük, meg fogja kapni. Új éghajlat, új életmód, új dolgok, foglalkozás, szórakozás, fáradtság nervosus betegségekben többet ér minden orvosszereknél, és így én is megnyugodtam benne. Talán az ottani orvosok szerencsésebbek lesznek. ...

S ime vége ez évnek is. Nem dicsérhetem, jót, újat nem hozott nekünk, de nagy balcsapás sem ért, tehát nem zúgolódom. Nem azért mondok hálát az Istennek, a mi jót adott, hanem a mi rosszal sújthatott volna, és tőle megkímélt. Hiszen már ez is elég, sokan vannak, kik magokról ezt sem mondhatják el!